

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Qo'lyozma huquqida
UO'K 811.512.133'36

XONNAZAROV ELYOR G'OFUROVICH

**O'ZBEK TILI KORPUSI UCHUN ZAMONNI IFODALOVCHI
GRAMMATIK SHAKLLARNI ANNOTATSIYALASH**

10.00.11. – Til nazariyasi. Amaliy va kompyuter lingvistikasi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ilmiy darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar: Azimova Iroda Alisherovna,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA

KIRISH (falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi).....	3
I BOB. ZAMON KATEGORIYASINING NAZARIY VA	
METODOLOGIK ASOSLARI	
1.1. Jahon tilshunosligida zamon kategoriyasining talqini.....	13
1.2. Korpus lingvistikasida zamonni annotatsiyalash masalasi.....	24
1.3. O‘zbek tilshunosligida zamon shakllarining tasniflanishi.....	32
Bob bo‘yicha xulosalar.....	52
II BOB. ZAMONNI ANNOTATSIYALASH DARAJALARI	
2.1. Zamonni annotatsiyalashning grammatik darajasi.....	54
2.2. Zamonni annotatsiyalashning semantik darajasi.....	71
2.3. Zamonni annotatsiyalashning kontekstual darajasi.....	86
Bob bo‘yicha xulosalar.....	98
III BOB. O‘ZBEK TILIDAGI ZAMON SHAKLLARI	
ANNOTATSIYASI	
3.1. Zamon shakllari annotatsiyasida morfotaktik qoidalar	101
3.2. O‘tgan zamon shakllari annotatsiyasi.....	109
3.3. Hozirgi va kelasi zamon shakllari annotatsiyasi.....	125
Bob bo‘yicha xulosalar.....	140
XULOSA.....	142
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI..... 145	
ILOVA 159	

KIRISH (falsaфа doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahonda axborot texnologiyalarini tilshunoslikka tatbiq etish bilan bog‘liq ilmiy yo‘nalishlar XX asrning 40-yillaridan rivojiana boshladi. Buning natijasida mashina tarjimasi, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi yo‘nalishlar vujudga keldi. Mazkur yo‘nalishlarning tahlil tizimlari uchun esa formal grammatikani ishlab chiqish zarurati paydo bo‘ldi. XX asrning 50-yillariga kelib avtomatik morfologik tahlil tizimlari ishlab chiqildi va ulardan tabiiy tilga ishlov berish hamda mashina tarjimasi sohalarida foydalanila boshlandi. Nutqning zamonga munosabatini belgilash morfologik tahlil jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Fazo va vaqt borliqning fundamental shakli hisoblanib, har qanday axborot, harakat, holat zamon va makon belgilariga ega. Axborotning davrga munosabatini tushunish dunyodagi o‘zgarishlarni anglashning muhim sharti hisoblanadi. Zamon orqali muayyan hodisa yoki holatlarning sodir bo‘lgan payti tayin etiladi, bu orqali ular xotirada ketma-ketlikda tartiblanadi, shuningdek, ularning qancha muddat davom etganligi belgilanadi. Axborotning zamonga munosabatini anglatuvchi tahlillarning avtomatik amalga oshirilishini ta’minalash zarurati zamon grammatik shakllarini annotatsiyalash masalasining amaliy ahamiyatini oshiradi.

Dunyo tilshunosligida XX asr oxirlarida til korpuslarini tuzish va ularni lingvistik annotatsiyalash dolzarb masalalardan biriga aylandi. Bu esa har bir tilga oid so‘zлами, grammatik shakllarni teglashning dasturiy va lingvistik ta’minotini yaratishni kun tartibiga qo‘ydi. Natijada, XXI asrga kelib millionlab so‘zlarni o‘z ichiga olgan til korpuslari paydo bo‘ldi. Ularning aksariyati korpus tarkibidagi axborotning qaysi vaqtga ishora qilayotganligini zamonni ifodalovchi grammatik shakllar va vaqt ma’noli lug‘aviy birliklarga ko‘ra tahlil qilish imkoniyatiga ega. Bugungi kunda fe’l zamonining ko‘chishi, kontekst ta’sirida boshqa bir zamonga ishora qilishi kabi masalalarni avtomatik tahlilda aniqlash jahon korpus lingvistikasi oldidagi muhim vazifalardan biri bo‘lib turibdi.

O‘zbek tilshunosligida XXI asr boshlaridan kompyuter lingvistikasi yuzasidan tadqiqotlar amalga oshirila boshlandi. Dastlabki tadqiqotlar jahon kompyuter

lingvistikasi yutuqlari asosida o‘zbek tilini lingvostatistik va leksikografik tadqiq etish bilan bog‘liq bo‘lsa, so‘nggi yillarda bevosita o‘zbek tilining milliy va sohaviy korpuslarini tuzish, morfologik, semantik analizator dasturlarini ishlab chiqish masalalariga alohida e’tibor berilmoqda. Ayniqsa, davlat tilining axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta’minlash va o‘zbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy ma’lumotlarni o‘zida jamlagan elektron ko‘rinishdagi o‘zbek tili milliy korpusini yaratish vazifalari qo‘ylgach¹, bu sohadagi ishlar yanada jadallahashdi. Biroq yarim asrdan uzoq vaqt davomida olib borilgan tadqiqotlar natijasida to‘plangan lingvistik ma’lumotlarni til korpusi uchun lingvistik ta’minotga aylantirish hozirgacha amalga oshirilgan bir necha tadqiqotlar doirasida qamrab olinishi mumkin bo‘lgan vazifa emas. “Ma’lumotlarni muayyan maqsad yo‘lida qayta ishlay olish va ularni inson faoliyatining turli jabhalariga jadal sur’atlar bilan tatbiq etishda dunyodagi hech qaysi vosita kompyuterlarga tenglasha olmaydi”². Bugun dunyoda foydalilanayotgan mukammal annotatsiyalangan til korpuslarning imkoniyatlarini hisobga oladigan bo‘lsak, milliy tilimizda ham shunday korpusning tuzilishi uchun o‘zbek tilining har bir kategoriyasini o‘ziga xosligidan kelib chiqqan holda lingvistik annotatsiyalash yuzasidan tadqiqotlar olib borishga ehtiyoj bor. Ta’kidlash joizki, amalda tuzilayotgan o‘zbek tili korpuslarida zamonni anglatuvchi barcha grammatik shakllar to‘liq lingvistik annotatsiyalanmagan. Shuningdek, o‘zbek tili korpusi uchun zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni annotatsiyalash masalasi shu vaqtgacha monografik planda tadqiq qilinmaganligi mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF–4997-son “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”, 2019-yil 21-oktabrdagi PF–5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6084-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/5058351>

² Собиров А., Абдурахмонова Н. Корпус ёрдамида тезаурус яратишнинг концептуал аҳамияти // “Таржима, ахборот, мулокот – сиёсий ва ижтимоий кўприк” халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2019. – Б. 35–38.

to‘g‘risida”, 2020-yil 20-oktabrdagi PF–6084-son “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil 29-oktabrdagi PF–6097-son “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”, 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonlari va 2019-yil 4-oktabrdagi PQ–4479-son “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganligining o‘ttiz yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi Qarori va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning O‘zbekiston Respublikasi fan va texnologiyalar taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining I. “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirishda innovatsion g‘oyalar tizimini shakllantirish va ularni amalga oshirish yo‘llari” ustuvor yo‘nalishlariga muvofiq bajarilgan.

Muammoning o‘rganilganlik darjasи. Jahon tilshunosligida lingvistik universaliya bo‘lgan zamon kategoriyasi tadqiqi turli aspektlarda amalga oshirilgan. Zamon fe’lning grammatick kategoriyasi sifatida tadqiq qilingan ishlar sirasiga H.Reichenbach, H.Veinrich, Z.Vendler, A.V.Bondarko, N.Hornstein, J.Allen, K.Man-kam Yip, I.V.Kormushin, B.Komri, V.Kornevaya, A.O.Kozmin, A.A.Ziyavudinova kabi olimlarning ishlarini misol sifatida keltirish mumkin³. L.Lyubinskaya, Y.Karaulov, B.Ardentyev, M.Makovskiy, A.Ishmuratov,

³ Reichenbach H. The Tenses of Verbs. – New York: The Macmillan Company, 1947. – P. 287–298; Weinrich H. Tempus – Besprochene und erzählte Welt. – Stuttgart, 1964.; Vendler Z. Linguistics in Philosophy. (Verbs and times). – New York: Cornell University Press, 1967. – P. 97–121; Бондарко А. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – 141 с.; Hornstein N. Towards a Theory of Tense//Linguistic Inquiry. –1977, – № 3. – P.521–557; Allen J. Towards a General Theory of Action and Time// Artificial intelligence. – 1984, – № 2. –P. 123–154; Man-kam Yip K. Tense, Aspect and the Cognitive Representation of Time. – Massachusetts Institute of Technology, 1984. – P. 26.; Кормушин И. Система времен глагола в алтайских языках. – М.: Наука, 1984. – 85 с.; Comrie B. Tense. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 139.; Корневая В. Глагольные формы и контекст во временной характеристики предложения//Простое предложения: научный анализ и преподавание в школе и вузе. – Воронеж: Воронежский университет, 1990. – С. 69–73; Козьмин А. Семантика форм настоящего времени глагола в английском и немецком языках: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 2008. – 21 с.; Зиявудинова А. Видо-временные формы глаголов в разносистемных языках (на материале аварского, русского и английского языков): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Махачкала, 2011. – 20 с.

V.Martinov, Y.Tarasov, V.Klein, I.Mani, J.Pustejovskiy, R.Gaizauskas, M.Y.Song, A.M.Chandekar, K.Grisot kabilarning tadqiqotlarida umumiy ong kategoriyasi bo‘lgan zamonning tilda aks etishi, zamonning aspektual xoslanishi, kognitiv o‘rganilishi kabi masalalar yoritilgan⁴. Bu tadqiqotlarda zamonni ifodalovchi birliklar ham grammatik, ham leksik-semantik jihatdan tahlil qilingan.

O‘zbek tilshunosligida zamon kategoriyasi ancha keng o‘rganilgan masalalardan biri. O‘zbek tili grammatikasi, xususan, morfologiyasi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar, yozilgan turli darslik va qo‘llanmalar mualliflari fe’l so‘z turkumi doirasida zamonni ifodalovchi shakllar va ularning tasnifi masalasiga ham to‘xtalgan. Bu borada, ayniqsa, Abdurauf Fitrat, A.G‘ulomov, A.Kononov, A.Hojiyev, Sh.Shukurov, J.Jo‘rayeva, A.Sulaymonov, Y.Tojiyev, Sh.Igamberdiyeva, K.Usmonov, G.Zikrillayev, B.Mengliyev, Z.Xudayberganova, Sh.Shaxobitdinova, N.Musulmonova, Sh.Sultonovalarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega⁵. Shuningdek, o‘zbek tilida vaqt ma’noli lug‘aviy birliklar va

⁴ Любинская Л. Категория времени и системный анализ. – М.: Знание, 1966. – 31 с.; Карапулов Ю. Языковое время и языковое пространство (о понятии хроноглассы)//Вестник Московского университета. Филология. – 1970. – № 1. – С. 32–36; Ардентьев Б. Выражение времени в русском языке. – Кишенев, 1975. – 48 с.; Маковский М. Понятие лингвистического времени// Иностранный язык в школе, – 1976. – № 6. – С. 46–48; Ишмуратов А. Категория времени и логическая структура текста// Логико-гнессеологическое исследования категориальной структуры мышления. – Киев: Наук. Думка, 1980. – С. 262–282; Мартынов В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттенезе славян. – М.: Наука, 1983. – 108 с.; Тарасов Е. Время и темпоральность. – Харьков: Основа, 1992. – 136 с.; Klein W. Time in Language. – London: Routledge, 1999. – 260 p.; Mani I., Pustejovskiy J., Gaizauskas R. The Language of Time. – New York: Oxford University Press, 2005. – 588 p.; Song M. Y. The Semantics of Tense and Propositional Attitudes. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Washington, 1999. – 440 p.; Chandekar A.M. The Pragmatics of Tense and Aspect in Narratives: Linguistic analysis of Indo-aryan Texts. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Washington, 2015. – 191 p.; Grisot C. Cohesion, Coherence and Temporal reference from an experimental Corpus Pragmatics Perspective. – Switzerland, 2018. – 319 p.

⁵ Abdurauf Fitrat. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf // Tanlangan asarlar. – Тошкент: Ma’naviyat, 2009. – В. 154–161; Фуломов А. Феъл. – Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1954. – 92 б.; Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М., 1960. – 447 с.; Ҳожиев А. Ўзбек тилида ҳозирги замон феъли: Филол. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1959. – 145 б.; Жўраева Ж. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида келаси замон феъли: Филол. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1961. – 167 б.; Сулаймонов А., Ҳожиев А., Жўраева Ж. Феъл замонлари. – Тошкент, 1962. – 168 б.; Шукуров Ш. Ўзбек тили ёзма ёдгорликларида феъл майллари ва замонлари қиёсий планда: Филол. фан. док.... дисс. – Тошкент, 1974. – 383 б.; Шу муаллиф. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти. – Тошкент, 1976. – 160 б.; Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент, 1992. – 66 б.; Игамбердиева Ш. Ўтган замон феъл формаларини ўзбек адабий тили ва Фориш, Наманганд шевалари билан киёслаб ўрганиш тажрибасидан: Филол. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1970. – 137 б.; Усмонов К. Ўзбек тили шеваларида феълнинг ҳозирги замон шакллари. – Қарши, 2005. – 142 б.; Зикрилаев Ф. Рух ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – 464 б.; Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фан. номз.... дисс. – Бухоро, 1995.; Худайберганова З. Ўзбек ва турк тилларида ўтган замон шакллари тизими: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1999. – 201 б.; Шахабитдинова Ш. Умунийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фан. док....дисс. – Андижон, 2001. – 233 б.; Мусулмонова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида): Филол. фан. номз....

ularning matn shakllantirish imkoniyatlari M.Hakimova tomonidan atroficha o‘rganilgan⁶.

Jahon korpus lingvistikasida zamon shakllarini razmetkalash yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarning aksariyati J.Pustejovskiyning Time ML annotatsion sxemasiga asoslanadi. Bunday ishlar sirasiga M.Verhagen, G.Marsik, N. Uzzaman, L.Bierkandt, V. Gast kabi olimlarning tadqiqotlarini kiritish mumkin⁷. Ushbu tadqiqotlarda faqat muayyan grammatik shakllar orqali ifodalangan zamon ma’nosi emas, balki turli vaqt ma’noli lug‘aviy birliklar, shuningdek, birikmalar va gaplarning o‘zaro munosabatidan kelib chiqadigan zamon ma’nosini modellashtirish masalalari ham o‘rganilgan.

Rus korpus lingvistikasida V.P.Zaxarov, S.Y.Bogdanova, A.B.Kutuzov, Y.V.Nedoshivina, D.Y.Gruzdev, I.O.Kuznetsov, I.M.Nojov kabi olimlarning tadqiqotlari korpus va uning tuzilishi, razmetka standartlari, matnning avtomatik morfologik va sintaktik tahlilini amalga oshirish kabi masalalarga e’tibor qaratilganligi bilan ahamiyatlidir⁸.

Turkologiyada zamonni ifodalovchi shakllarni annotatsiyalash masalasi umumiy morfologik razmetkalash, avtomatik morfologik tahlilni amalga oshirish doirasida o‘rganilgan. A.V.Dibo va A.V.Sheyemovich⁹ (turkiy tillar, xususan, xakas

дисс. – Тошкент, 2007. – 112 б.; Султонова Ш. Муқаддас матнларда замон категориясининг лингвомаданий хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа док.... дисс. – Тошкент, 2018. – 160 б.

⁶Хакимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли лугавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантариши имкониятлари: Филол. фан. номз.... дисс. – Фарғона, 2004. – 141 б.

⁷Verhagen M. Time between the lines Embedding a temporal closure component in a mixed-initiative temporal annotation framework: A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Waltham, 2004. – 134 p.; Marsic G. Temporal processing of news: annotation of temporal expressions, verbal events and temporal relations: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements of the University of Wolverhampton for the degree Doctor of Philosophy. – Wolverhampton, 2011. – 349 p.; Uzzaman N. Interpreting the temporal aspects of language: submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – New York, 2012. – 203 p.; Gast V., Bierkandt L., Rzymski Ch. Creating and retrieving tense and aspect annotations with GraphAnno, a lightweight tool for multi-level annotation. <https://aclanthology.org/W15-0203.pdf>. (Saytg'a murojaat: 27.02.2021.)

⁸Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.; Кутузов А.Б. Курс «Корпусная лингвистика». – М., 2008. – 41 с.; Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методические пособие. – Санкт-Петербург, 2006. – 26 с.; Груздев Д.Ю. Электронный корпус текстов как эффективный инструмент переводчика: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 2013. – 18 с.; Кузнецов И. О. Автоматическая разметка семантических ролей в русском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 2016. – 25 с.; Ножов И.М. Морфологическая и синтаксическая обработка текста (модели и программы): Дисс. канд. филол. наук. – М., 2003. – 140 с.

⁹Дыбо А.В., Шейемович А.В. Автоматический морфологический анализ для корпусов тюркских языков / Филология и культура. Philology and culture. – 2014. № 2 (36). – С. 20–26.

tili), E.Adali, K.Oflazer¹⁰ (turk tili), D.Sh.Suleymanov, A.R.Gilmullin, R.R.Gataullin¹¹ (tatar tili), G.G.Torotoyev, A.N.Nogovitsina¹² (yoqtut tili), A.B.Xertek, B.Ch.Orjak¹³ (tuva tili), P.B Jeltov¹⁴ (chuvashtili), N.A.Isroilova, P.S.Bakasova¹⁵ (qirg'iz tili) avtomatik morfologik tahlilni amalga oshirish, morfologik analizator ishlab chiqish masalalarini tadqiq etganlar.

O'zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, matnga leksikografik ishlov berish va lingvostatistik tahlil etish borasida birmuncha tadqiqotlar amalga oshirilgan. S.Muhamedov, M.Ayimbetov, A.Po'latov, S.Muhamedova, S.Karimov, G.Jumanazarova, D.O'rınboeva, N.Abdurahmonova, A.Norov va boshqalarning tadqiqotlari ana shunday ishlar sirasiga kiradi¹⁶. Maxsus o'zbek lingvistik korpuslarini tuzish va ularni teglash masalasi bo'yicha Sh.Hamroyeva, N.Abdurahmonova, M.Abjalova, A.Eshmo'minov, O'.Xoliyorov, Sh.Gulyamova, O.Abdullayeva, D.Elova kabilarning tadqiqotlari alohida ahamiyatga molik¹⁷.

¹⁰ Oflazer K. Two-level description of Turkish Morphology. Literary and Linguistic computing. – Vol. 9, No 2. – 1994. – P. 27–32.

¹¹ Сулейманов Д.Ш., Гильмуллин Р.А., Гатауллин Р.Р. Морфологический анализатор татарского языка на основе двухуровневой модели морфологии // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. Т 2. – Казань, Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.

¹² Торотоев Г.Г., Ноговицына А.Н. Лингвистическое аннотирование наклонений глагола якутского языка. // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К.Аммосова. 2017. – №3 (59). – С. 108–120.

¹³ Хертек А.Б., Оржак Б.Ч. О морфологической разметке электронного корпуса текстов тувинского языка. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2012. № 2–7 (18). – С. 214–218.

¹⁴ Желтов П.Б. Морфологический анализатор национального корпуса чувашского языка. // В сборнике: Совершенствование методологии познания в целях развития науки. Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. 2 ч. – 2017. – С. 11–13.

¹⁵ Исраилова Н.А., Бакасова П.С. Морфологический анализатор кыргызского языка. // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. Т 2. – Казань, Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.

¹⁶ Мухаммедов С.А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1980; Айымбетов М.К. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987; Айымбетов М.К. Проблемы и методы квантитативно-типологического измерения близости тюркских языков: Дисс... док. филол. наук. – Тошкент, 1997; Мухаммедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. – Тошкент, 2006; Каримов С., Каршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг лугати. Алфавитли лугат. Частотали лугат. Терс лугат. – Тошкент, 2007; Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол. фан. док. дисс. автореф. – Тошкент, 2008; Ўринбоева Д.Б. Ўзбек фольклори матнларининг лингвостатистик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2010; Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Akademnashr, 2011; Норов А. Компьютер лингвистикаси асослари. – Карши, 2017. – 136 б.; Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси: Филол. фан. док. дисс. автореф. – Тошкент, 2017; Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима килиш дастурининг лингвистик таъминоти (Содда гаплар мисолида): Филол.фан.бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. афтореф. – Тошкент, 2018; Abduraxmonova N. O'zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari. – Toshkent, 2021. – 201 б.

¹⁷ Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. – Карши, 2018. – 252 б.; Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг

Sh.Hamroyevaning “O‘zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta’minoti” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida til kategoriylarini avtomatik morfologik tahlilini amalga oshirishning umumiy tamoyillari belgilab berilgan. N.Abduraxmonova O‘zbek tili elektron korpusi (uzbekcorpus.uz)ga asoslanib, matnlarni morfologik teglash va tahlil qilishda FST (Finite state transducer – chekli avtomat transyutiri) texnologiyasi imkoniyatlarini tadqiq qiladi¹⁸.

Tadqiqotning dissertatsiya bajarilgan ilmiy tashkilot yoki ta’lim muassasasining ilmiy-tadqiqot ishlari rejalar bilan bog‘liqligi. Dissertatsiya Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining ilmiy-tadqiqot rejasiga muvofiq “Kompyuter va korpus tilshunosligi” mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tili korpusi uchun tilda mavjud zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni modellashtirish va annotatsiyalashni asoslashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

- jahon va o‘zbek tilshunosligida zamon kategoriysi tadqiqini o‘rganish;
- o‘zbek tilida zamon kategoriysi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda erishilgan yutuqlardan korpusda zamon shakllarini annotatsiyalashda lingvistik ta’minot sifatida foydalanish imkoniyatlarini aniqlash;
- zamonni annotatsiyalashning turli darajalarini ajratish;
- har bir zamonni ifodalovchi grammatik shaklga uni boshqa zamon shakllaridan farqlovchi shartli belgi va annotatsiya biriktirish;
- zamon shakllarining morfotaktik qoidalari asosida modellar ishlab chiqish;

лингвистик таъминоти: Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2021. – 268 б.; Абдурахмонова Н. Ўзбек тили электрон корпусининг компьютер моделлари: Филол. фан. док. (DSc) ...дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – 35 б.; Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун): Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. – Фарғона, 2019. – 164 б.; Эшмўминов А.А. Ўзбек тили миллый корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. – Қарши, 2019. – 140 б.; Холиёров Ў. Ўзбек тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. – Термиз, 2021. – 176 б.; Гулямова Ш. Ўзбек тили семантик анализатори учун лингвистик таъминот масаласи. Монография. (Электрон китоб) – GlobeEdit, 2020. – 79 б.; Абдуллаева О. Ўзбек тилининг интернет ахборот матнлари корпусини яратишнинг назарий ва амалий асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. автореф. – Андижон, 2022. – 54 б.; Elova D. O‘zbek tili korpusi birliklarining uslubiy teglarini yaratish tamoyillari va lingvistik ta’minoti: Filol. fan. bo‘yicha falsafa dok. (PhD) ...diss. – Toshkent, 2022.

¹⁸ Abduraxmonova N. O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari. – Toshkent, 2021. – B. 97–132.

- zamon shakllarini annotatsiyalashda omonimlik va ko‘p ma’nolilik holatlarini farqlash.

Tadqiqotning obyekti. O‘zbek tilida zamonni ifodalovchi grammatik shakllar tadqiqot obyekti hisoblanadi. Bunda zamon grammatik shakllariga oid tahlillar O‘zbek tilining ta’limiy korpusi (uzschoolcorpara.uz) matnlariga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Tadqiqot predmetini o‘zbek tilida zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni lingvistik ta’minot sifatida tizimlashtirish va ularni annotatsiyalash masalalari tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, modellashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- o‘zbek tilida zamon ifodalovchi grammatik shakllarning boshqalaridan farqlanuvchi bevosita kuzatganlik yoki bilvosita xabar topganlik, statik yoki dinamik harakat-holatlar uchun xoslanganlik, subyektga urg‘u berish, nutq momentiga bilvosita bog‘lanish kabi xususiyatlari aniqlangan;
- zamonni annotatsiyalashning grammatik, semantik va kontekstual darajalari ajratilib, davomli zamon qo‘sishimchalarini qabul qilishda fe’l leksik ma’nosining ta’siri oolib berilgan, zamonni annotatsiyalashning kontekstual darajasi dalillangan;
- zamon shakllarining tilda vaziyatlarga oid qo’llanilishlari va nutqda faollik darajasi har xilligining og‘zaki yoki yozma nutqda uchrashi, badiiy uslub uchun xoslanganligi, tarixiy lashayotganligi kabi sabablari oolib berilgan;
- zamon shakllarini annotatsiyalash jarayonida yuzaga keladigan grammatik shakllarning omonimligi va ko‘p ma’noligi bilan bog‘liq dasturda xatolikka sabab bo‘ladigan muammolarni morfotaktik qoidalar asosida yechish yo‘llari isbotlangan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

- tadqiqot natijalari o‘zbek tili korpuslarining morfologik analizatorlarini takomillashtirish uchun muhim manba ekanligi dalillangan;
- dissertatsiyada o‘zbek tilida zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning lingvistik ta’minot ehtiyoji bilan tizimlashtirilganligi shu sohaga oid yaratiladigan

darslik va qo'llanmalar uchun muhim ma'lumot vazifasini bajarishi asoslab berilgan;

– korpuslarni teglashda foydalanish uchun har bir zamon shaklining matn tarkibida qo'llanishlariga oid modellar ishlab chiqilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi o'rganilgan materiallarning o'zbek tili tabiatidan kelib chiqqan holda xulosalar qilishga yordam bergenligi, ularning asosli ekanligi, metodologik mukammalligi, o'zbek tili korpusi uchun zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni annotatsiyalashda amalda isbotlangan manbalarga tayanilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Dissertatsiya natijalarining ilmiy ahamiyati kompyuter lingvistikasi fanida yangi tadqiqotlar yaratishda nazariy ahamiyat kasb etishi, o'zbek tilini formallashtirish, kompyuter tilini yaratish bo'yicha ilmiy qarashlar orqali boyishi bilan belgilanadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati undagi materiallar, natija va xulosalar o'zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi fanida, bakalavriat va magistratura ta'lim yo'naliшlarida maxsus kurs, maxsus seminarlar o'tishda manba va material vazifasini bajarishi, shuningdek, so'zlarni morfologik teglash bo'yicha tadqiqotlar olib borishda asos bo'lib xizmat qilishida ko'rindi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Zamon shakllarini annotatsiyalash jarayonida yuzaga keladigan grammatik shakllarning omonimligi va ko'p ma'noliligi bilan bog'liq dasturda xatolikka sabab bo'ladigan muammolarni morfotaktik qoidalar asosida yechish yo'llari, davomli zamon qo'shimchalarini qabul qilishda fe'l leksik ma'nosining ta'siri haqidagi xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida 2020–2022-yillarda bajarilgan AM-FZ-201908172 raqamli "O'zbek tilining ta'limiy korpusini yaratish" nomli amaliy grant loyihasida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining 2022-yil 24-noyabrdagi 01-3230-sonli ma'lumotnomasi). Natijada korpus matnidagi zamon shakllarini annotatsiyalash uchun lingvistik ta'minot ishlab chiqilgan.

O‘zbek tilida zamon ifodalovchi grammatik shakllarning boshqalaridan farqlanuvchi bevosita kuzatganlik yoki bilvosita xabar topganlik, statik yoki dinamik harakat-holatlar uchun xoslanganlik, subyektni tavsiflash, nutq momentiga bilvosita bog‘lanish kabi xususiyatlariga doir xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2021–2023-yillarda bajarilgan PZ-202004165 raqamli “Umumiyl o‘rta ta’limning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida og‘zaki va yozma nutqiy kompetensiyalarini rivojlantiruvchi elektron platforma yaratish” mavzusidagi amaliy grant loyihasida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2022-yil 24-noyabrdagi 01-3229-sonli ma’lumotnomasi). Natijada platforma zamon shakllarining turli nutqiy vaziyatlarda qo‘llanilishiga oid ma’lumotlar bilan to‘ldirilgan.

Zamon shakllarining nutqda faollik darajasi har xilligining og‘zaki yoki yozma nutqda uchrashi, badiiy uslub uchun xoslanganligi, tarixiy lashayotganligi haqidagi ilmiy ma’lumotlardan O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi “O‘zbekiston” teleradiokanalni “O‘zbekiston” radiosи orqali efirga uzatilgan radiomuloqotning 21-oktabr – O‘zbek tili bayrami kuniga bag‘ishlangan sonini tayyorlashda foydalanilgan (O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi “O‘zbekiston” teleradiokanalining 2022-yil 15-noyabrdagi 04-32-1127-sonli ma’lumotnomasi). Natijada ushbu eshittirish mazmuni ilmiy dalillar bilan boyitilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Mazkur tadqiqot natijalari yuzasidan 3 ta xalqaro va 6 ta respublika ilmiy-amaliy konferensiyasida ma’ruza qilingan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha jami 16 ta ilmiy ish nashr etilgan, shulardan O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 7 ta maqola, jumladan, 3 tasi xalqaro, 4 tasi respublika jurnallarida nashr qilingan.

Dissertatsiya tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va ilovadan iborat. Dissertatsiyaning umumiyl hajmi 159 sahifani tashkil etadi.

I BOB. ZAMON KATEGORIYASINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

1.1. Jahon tilshunosligida zamon kategoriyasining talqini

Zamon masalasi keng qamroviligi bois turli fan sohasi vakillari tomonidan o‘rganilgan. Mazkur kategoriyaning o‘rganilishi dastlab falsafiy qarashlar bilan aloqador bo‘lgan. Jumladan, falsafada borliqning ajralmas atributi sifatida qaraladigan zamon (vaqt) universaliyasi qadimgi davrlardan faylasuflar e’tiborini tortgan.

Keyinchalik zamonning til materialida qanday ifoda topishi qadimgi davrlardan tilshunoslik fanida ham bu masalaning tadqiqiga sabab bo‘lgan. Tilshunoslikda zamon nutq momenti bilan aloqadorlikda tekshiriladi. Zamon kategoriyasi lingvistik universaliyalardan hisoblangani bois tadqiqotlarda umumiyligi ko‘p uchraydi va asosan uch zamon shakli haqida gap boradi. Biroq tilshunoslikda turli yondashuvlarning shakllanishi mazkur kategoriyaning ham harchil yo‘nalishlarda o‘rganilishiga sabab bo‘lgan. Shuningdek, ayrim tilshunoslik maktablarida bu uch zamon ichki turlarga bo‘linganligini, ayrimlarida esa ularni umumlashtirilganligini kuzatish mumkin.

Tilshunoslik fanining beshigi sifatida tan olinadigan qadimgi hind tilshunoslida fe’l so‘z turkumining morfologik kategoriyalari ancha mukammal ishlangan edi. Hind grammatikachilari fe’lning uch zamonga birlashadigan yetti xil zamon shaklini ajratgan¹⁹. Jumladan, o‘tgan zamonning tugallangan, tugallanmagan hamda uzoq o‘tgan zamon turlari, hozirgi zamon, kelasi zamon, odatdagisi kelasi zamon, shart fe’li shaklidagi kelasi zamon turlari farqlangan. Qadimgi yunon tilshunoslida esa tilshunoslikning falsafiy davrida Pragmatik tomonidan, tilshunoslikning grammatik davrida Dionisiy tomonidan fe’l zamonlarining o‘tgan, hozirgi va kelasi zamon turlari ajratilgan²⁰.

¹⁹ Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Fan va texnologiya markazi, 2010. – Б.12

²⁰ Расулов Р. Кўрсатилган манба. – Б. 21–23.

Yevropa uyg‘onish davri tilshunosligining dastlabki davrlarida klassik filologiya g‘oyalari rivojlantirildi va bu asosda nemis, fransuz, ingliz, venger, chek, polyak, slavyan va boshqa tillarning grammatikalari yuzaga keldi. Tilga mantiq qoidalari asosida yondashish kuchaydi. Bu davrda barcha tillar bir mantiqiy asosga ega ekanligi va shu sababli ularning barchasi uchun umumiy bo‘lgan grammatika yaratish kerakligi g‘oyasi ilgari surildi. Buning natijasi o‘laroq 1660-yilda Parijdagi Por-Royal monastirining rohib olimlari Anton Arno va Klod Lanslo tomonidan yunon, yahudiy, lotin va fransuz tili materiallari asosida “Umumiy ratsional grammatika” yozildi. Ushbu grammatika zamon kategoriyasiga ham asarning umumiy yaratilish g‘oyasidan kelib chiqqan holda yondashadi. Asarning XV bobi fe’l zamonlariga bag‘ishlanib, mualliflar fe’lning uch oddiy va uch murakkab zamon haqida fikr yuritadilar²¹. Fe’lning oddiy (o‘tgan, hozirgi, kelasi) zamonlariga misollar beriladi. O‘tgan zamon yaqinda va oldinroq bo‘lgan harakatni ifodalashi mumkinligini, shundan kelib chiqib uning aniq va noaniq (define, indefinite) turlari borligi qayd etiladi. Nutq momentidan o‘tmishga qarab bir kungacha bo‘lgan muddatda aniq zamon, undan uzoq muddat uchun noaniq zamon qo‘llanilishi belgilanadi va quyidagi misol bilan asoslanadi:

Men (j’ai) bugun ertalab (ce matin) yozdim(écris) – Aniq zamon (Define).

Men (j’) kecha (hier) yozdim (écrives) – Noaniq zamon (Indefine).

Bunda aniq zamon o‘rnida noaniq zamon (j’écrives ce matin) qo‘llana olmasligi, italyan va ispan tilida bu ma’nolar aralash ham qo‘llangani holda fransuz tilida ularni almashtirish mumkin emasligi qayd etiladi. Mualliflar o‘tgan zamon yuzasidan bildirgan ushbu fikrlar kelasi zamon uchun ham umumiyligka ega. Chunki kelasi zamonda yaqin muddatda (shu kunning o‘zida) bajarilishi aniq bo‘lgan harakat va umuman kelasi zamonda qachondir bajarilishi kutilayotgan harakat ajratiladi.

Asarda murakkab zamonlar deganda qo‘shma gaplar tarkibidagi ikki ish-harakatning bir-biriga munosabatidan kelib chiqadigan zamon ma’nosi tushuniladi.

²¹ Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля. – Общ. ред и вступ. ст. Ю.С.Степанова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 160–164.

Murakkab zamonlar yuzasidan berilgan fikrlarni quyidagi tartibda umumlashtirish mumkin:

- 1) o‘tgan zamon va hozirgi zamon munosabatidan kelib chiqadigan tugallanmagan o‘tgan zamon; (Masalan: U kelganda men kechki ovqatni yeyayotgan edim)
- 2) o‘tgan zamon va o‘tgan zamon munosabatidan kelib chiqadigan uzoq o‘tgan zamon; (Masalan: U kelganda men kechki ovqatni yegan edim)
- 3) o‘tgan zamon va kelasi zamon munosabatidan kelib chiqadigan tugallanadigan kelasi zamon. (Masalan: U kelganda men kechki ovqatni yeb bo‘lgan bo‘laman)

“Umumiy ratsional grammatika” asari til ifodalariga nisbatan mantiq qoidalari ustuvorligidan kelib chiqib yozilgani, ayni bir mazmunning turli tillarda turli vositalar bilan ifodalanishi mumkinligini hisobga olmagani uchun tanqidga uchragan bo‘lsa-da, zamon kategoriyasi talqinida ko‘pgina tillar uchun umumiy bo‘lgan zamon ko‘rsatkichini olgan fe’l va uning kengaytiruvchilari orasidagi munosabatni yoritib bera olgan. Aytish mumkinki, zamonning lingvistik universaliya ekanligi nazariy jihatdan asoslangan. Bu borada tilshunos olima Z.Xolmanova mantiq fani o‘rganadigan tafakkur umuminsoniy xarakterda bo‘lsa, til, uning qonun-qoidalari milliy xarakterga ega ekanligini qayd etadi²².

Zamon kategoriyasi tadqiqi tarixida M. Lomonosovning “Rus tili grammatikasi” asari (1755) ham alohida ahamiyatga ega bo‘lib, unda muallif har bir til grammatikasida fe’llarda uch asosiy, ya’ni o‘tgan, hozirgi va kelasi zamonning ajratilishi me’yoriy holat ekanligini va bu ko‘p tillarga xosligini ta’kidlaydi²³. Lekin yahudiy tilida ikkita zamon ajratilgani holda, yunon tilida 9 tagacha zamon ajratilganini aytadi. Shuningdek, muallif rus tilida ichki bo‘linish asosida zamonlar sonini 10 ta deb belgilaydi²⁴. Ushbu tadqiqot rus tilshunosligida zamon kategoriyasining ilk tizimli tadqiqi ekanligi bilan xarakterlidir.

²² Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi: darslik. – Toshkent: Nodirabegim, 2019. – B. 46.

²³ Ломоносов М. Российская грамматика. – Санкт-Петербург, 1755. – С.33.

²⁴ Ломоносов М. Кўрсатилган манба. – С. 107.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri Frans Bopp sanskrit tilining fe'llaridagi qo'shimchalarni lotin, yunon va german tillariga qiyoslab Hind-Yevropa tillaridagi grammatik sistemalararo o'xshashliklarni ham aniqlashga muvaffaq bo'ladi²⁵. V.Gumboldt fe'l so'z turkumi yuzasidan tadqiqotida F.Boppning mazkur ishini e'tirof etgani holda flektiv va agglutinativ tillarda fe'l asosiga zamon shakllarining qo'shilishidagi umumiy va farqli jihatlar haqida ma'lumot beradi²⁶. Bu kabi qiyosiy-tarixiy yondashuvlar tilshunoslikning mustaqil fan sifatida shakllanishi uchun asos bo'ldi va zamon kategoriyasining keyingi tadqiqi tilshunoslikdagi turli maktab va yo'nalishlarning maqsad va vazifalariga bog'liq holda amalga oshirildi.

Zamon mavzusi bo'yicha jahon tilshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlarni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

1) Zamon fe'lning grammatik kategoriyasi sifatida o'r ganilgan ishlar. H.Reichenbach, H.Veinrich, Z.Vendler, A.V.Bondarko, N.Hornstein, J.Allen, K.Man-kam Yip, I.V.Kormushin, B.Komri, V.Kornevaya, A.O.Kozmin, A.A.Ziyavudinova kabi olimlarning ishlarida zamon fe'lning grammatik kategoriyalaridan biri sifatida tadqiq etilgan²⁷.

2) Zamon ma'nosini anglatuvchi birliklarning leksik-semantik tadqiqiga oid ishlar. I.G.Koshevaya, M.V.Muryanov, N.A.Potayenko, Y.S.Yakovleva, Y.V.Bondarenko kabilarning tadqiqotlarida vaqt ma'nosini anglatuvchi lug'aviy birliklar, ularning semantikasi, matn tarkibida voqelanishidagi o'ziga xosliklar tahlil

²⁵ Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Fan va texnologiya markazi, 2010. – Б. 81.

²⁶ Гумбольдт В. Избранные труды по языкоznанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 199–213.

²⁷ Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic. (The Tenses of Verbs). – New-York: The Macmillan Company, 1947. – P. 287–298; Weinrich H. Tempus – Besprochene und erzählte Welt. – Stuttgart, 1964.; Vendler Z. Linguistics in Philosophy. (Verbs and Times). – New York: Cornell University Press, 1967. – P. 97–121; Бондарко А. Грамматическая категория и контекст. –Л.: Наука, 1971. –141 с.; Hornstein N. Towards a theory of tense//Linguistic Inquiry. – 1977, – № 3. – P.521–557.; Allen J. Towards a general theory of action and time// Artificial intellegence. –1984, – № 2. –P. 123–154; Man-kam Yip K. Tense, Aspect and the Cognitive representation of Time. – Massachusetts Institute of Technology, 1984. – P. 26.; Кормушин И. Система времен глагола в алтайских языках. – М.: Наука, 1984. – 85 с.; Comrie B. Tense. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 139.; Корневая В. Глагольные формы и контекст во временной характеристике предложения//Простое предложение: научный анализ и преподавание в школе и вузе. – Воронеж: Воронежский университет, 1990. – С. 69–73.; Козьмин А. Семантика форм настоящего времени глагола в английском и немецком языках. Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 2008. – 21 с.; Зиявудинова А. Видо-временные формы глаголов в разносистемных языках (на материале аварского, русского и английского языков). Автореф. дис... канд. филол. наук. – Махачкала, 2011. – 20 с.

qilinadi²⁸. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalishda M.Hakimova tomonidan “O‘zbek tilida vaqt ma’noli lug‘aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilingan²⁹.

3) Zamon kompleks tarzda ham grammatik, ham leksik-semantik jihatdan tadqiq qilingan ishlar. L.Lyubinskaya, Y.Karaulov, B.Ardentyev, M.Makovskiy, A.Ishmuratov, V.Martinov, Y.Tarasov, V.Klein, I.Mani, J.Pustejovskiy, R.Gaizauskas, M. Y. Song, A. M.Chandekar, K. Grisot kabilarning tadqiqotlarida umumiy ong kategoriyasi bo‘lgan zamonning tilda aks etishi, zamonning aspektual xoslanishi, kognitiv o‘rganilishi kabi masalalar yoritilgan³⁰. Birinchi yo‘nalishdan farqli o‘laroq bu tadqiqotlarda zamon fe’lning grammatik kategoriyasigina emas, balki umumiy til kategoriyasi sifatida olib qaraladi. Uning mohiyatini belgilashda til sathlari hamkorligiga tayaniladi. Bizning mavzumiz zamonni ifodalovchi fe’l grammatik shakllariga bog‘liq bo‘lgani bois quyida birinchi yo‘nalish tadqiqotlariga to‘xtalgan holda ikkinchi va uchinchi yo‘nalishdagi ishlarga havola berish bilan cheklanamiz.

Jahon tilshunosligida Hans Reichenbachga qadar ham zamonning turlarini belgilashda nutq momentini tayanch nuqta sifatida olish, zamon shakllari ifodalaydigan xilma-xil ma’nolar, ba’zi zamon shakllarining bir-biriga mazmunan

²⁸ Кошевая И.Г. К проблеме знака и значения. – М.: Просвещение, 1976. –144 с.; Мурьянов М.Ф. Время (понятие и слово)// Вопросы языкоznания. –1978. –№2. – С.52–67.; Потаенко Н.А. К языковому освоению временной структуры действительности//Вопросы языкоznания. –1984. –№6. – С.43–47; Яковleva E.C. Языковое отражение циклической модели времени // Вопросы языкоznания. – 1992. – № 4. – С.73–84; Бондаренко Е.В. Темпоральная номинация в «теплой» лингвистике//Вестник Харьковского университета. – 1996. – №386. – С.16–20.

²⁹ Ҳакимова М.К. Ўзбек тилида вақт маъноли лугавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари: Филол.фан. номз... дисс. – Фарғона, 2004. – 141 б.

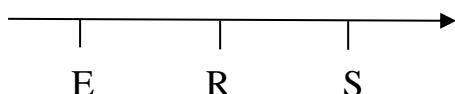
³⁰ Любинская Л. Категория времени и системный анализ. – М.: Знание, 1966. – 31 с.; Карапулов Ю. Языковое время и языковое пространство (о понятии хроноглассы)//Вестник Московского университета. Филология. – 1970. – № 1. – С. 32–36.; Ардентьев Б. Выражение времени в русском языке. – Кишенев, 1975. – 48 с.; Маковский М. Понятие лингвистического времени// Иностранный язык в школе, – 1976. – № 6. – С. 46–48.; Ишмуратов А. Категория времени и логическая структура текста // Логико-гнезеологическое исследования категориальной структуры мышления. – Киев: Наук. Думка, 1980. – С. 262–282.; Мартынов В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттенезе славян. – М.: Наука, 1983. – 108 с.; Тарасов Е. Время и темпоральность. –Харьков: Основа, 1992. –136 с.; Klein W. Time in language. London: Routledge, 1999. – 260 p.; Mani I., Pustejovskiy J., Gaizauskas R. The Language of Time. – New York: Oxford University Press, 2005. – 588 p.; Song M. Y. The Semantics of Tense and Propositional Attitudes. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Washington, 1999. – 440 p.; Chandekar A.M. The Pragmatics of Tense and Aspect in Narratives: Linguistic analysis of Indo-aryan Texts. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Washington, 2015. – 191 p.; Grisot C. Cohesion, Coherence and Temporal reference from an experimental Corpus Pragmatics Perspective. – Switzerland, 2018. – 319 p.

juda yaqinligi haqida mulohazalar bildirilgan edi. Biroq H.Reichenbach ilk marta zamon chizig‘ida uch nuqta mavjudligi, bu nuqtalarning joylashuv ketma-ketligiga ko‘ra turli zamon ma’nolari ifodalanishini tushuntirib berdi³¹. U o‘zigacha bo‘lgan grammatikaga oid kitoblardagi bir-biriga yaqin zamonlar (masalan, (Simple past (oddiy o‘tgan zamon) va Present perfect (Tugallangan hozirgi zamon) ma’nosini tushuntirishdagi muammolarni aynan mana shu nutqning uch nuqtasini farqlamaslik natijasi deb biladi. Olim uch nuqta sifatida quyidagilarni ko‘rsatadi:

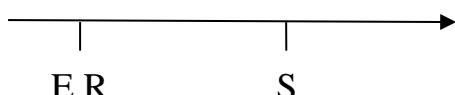
1. Nutq nuqtasi (Point of speech - S).
2. Voqea-hodisa nuqtasi (Point of event - E).
3. Ishora nuqtasi (Point of reference - R).

Bunda nutq vaqt real hozirgi zamondagi axborotning uzatilayotgan vaqtini ifoda etsa, voqea-hodisa vaqt shu uzatilayotgan axborot tarkibidagi voqea-hodisa yoki holatning yuz bergen nuqtasini, ishora vaqt esa voqea-hodisa vaqtining nuqtasini aniqlashtirish uchun nazarda tutilayotgan vaqt nuqtasini anglatadi. Ushbu nuqtalarning vaqt chizig‘ida berilishida ikki xil: oldin-keyin va bir momentda joylashuv holatlari ajratiladi. Masalan, oddiy o‘tgan zamon (Simple past) va tugallangan o‘tgan zamon (Past perfect) ma’nosini zamon chizig‘ida quyidagicha ifodalaydi:

Tugallangan o‘tgan zamon:

Oddiy o‘tgan zamon:

H.Reichenbachning ushbu sxemalarini misol orqali tushuntiramiz:

1. *Men Jonni ko‘rgan (ko‘rib bo‘lgan) edim.* (I had seen John). Misolda gap talaffuz etilayotgan payt — nutq vaqt (point of speech), Jonni ko‘rgan payt — voqea-hodisa vaqt (point of event) hisoblanadi. Ishora vaqt (point of reference) bu

³¹ Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic. (The Tenses of Verbs). – New York: The Macmillan Company, 1947. – P. 287–298

misolda yashirin ifodalangan. Tugallangan o‘tgan zamondagi harakat-holat nutq momentiga bevosita emas, balki ishora vaqt orqali bog‘lanadi, ya’ni Jonni ko‘rgan vaqt bilan nutq momenti orasida mantiqan yana qandaydir vaqt nuqtasi mavjud. Bu vaqt nuqtasi payt ravishlari yoki boshqa bir harakat-holatning yuz bergen payti bilan tayin etilishi mumkin. Quyidagi misolda esa ishora vaqt ochiq ifodalangan: *Jon kelganda u ketgan edi.* (He had left when John came). Bunda vaqtning uch nuqtasini ko‘rish mumkin: 1) nutqiy faoliyat amalga oshayotgan hozirgi vaqt, ya’ni bu gapning talaffuz etilayotgan momenti; 2) Jonning kelgan vaqt. Bu ishora vaqt bo‘lib, nutq vaqtiga nisbatan yaqinroq joylashgan. 3) uning ketgan vaqt, bu asosiy hodisa vaqt bo‘lib, Ahmadning kelishidan ham oldin yuz bergen. Jonning kelgan vaqt nutq momenti va uning ketgan vaqt orasida bog‘lovchi vosita vazifasini bajaryapti.

2. *Men Jonni ko ‘rdim.* (I saw John). Ingliz tilida oddiy o‘tgan zamon (Simple past) deb baholanadigan bu misolda nutq vaqt gap talaffuz etilgan momentni, ya’ni o‘sha momentda hozirgi zamonni anglatsa, hodisa vaqt va ishora vaqt bir momentga to‘g‘ri kelgan va u nutq vaqtidan oldin o‘tib bo‘lgan.

H.Reichenbach boshqa zamon shakllarini ham shu kabi uch nuqta sxemasi orqali tushuntiradi. Barcha zamon shakllarida bu nuqtalarni ko‘radi, ularning ketma-ketlikda joylashuvi va bir momentda o‘rinlashishiga qarab turli zamon ma’nolarini farqlaydi. Zamon ma’nolarining tizimlashtirilganligi, chegaralari belgilab berilganligi bilan uning fikrlari muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. H.Reichenbachning bu yondashuvi o‘z davrida zamon kategoriyasi o‘rganilishidagi katta yangilik bo‘ldi va undan keyingi juda ko‘p tadqiqotchilar bu tizimga tayandilar, uni rivojlantirdilar.

H.Veinrich roman tillar oilasi misolida zamon shakllarining semantikasini struktural metod asosida o‘rganadi³². U zamonlarni o‘rganishda nutqiy vaziyatlarga asosiy e’tiborini qaratadi. Asosiy grammatik qoidalardan chekinib bir zamon o‘rnida boshqa zamonning qo‘llanilish holatlarini tan olgan holda ma’lum bir zamonlar guruhi hikoya qilish, gapirib berish jarayonlariga ixtisoslashganligini, boshqa bir

³² Ernest P. An analysis of the German Past tenses according to Weinrich’s Tempus theory, with reference to the English Past tenses. Proquest, East Eisenhower Parkway (USA), 2018. – P. 2.

guruhi esa muhokama jarayonlarida, ya’ni dialoglarda, izohlarda, ilmiy adabiyotlarda keng qo’llanilishini aytadi. Hikoya qilishda o’tgan, o’tgan tugallangan va shart³³ zamonlarining, muhokamada esa hozirgi, kelasi zamon va ularning turlarining ko‘proq moslashganligi ta’kidlanadi. Tugallangan (perfect) va o’tgan tugallangan (pluperfect) zamonlarni retrospektiv, kelasi (future) va shart (conditional) zamonlarini prospektiv zamonlar deb hisoblaydi. Demak, olim harakat-holatning tugallanganligini o’tgan zamon belgisi sifatida, boshlanmaganligini esa kelasi zamon belgisi sifatida ko‘radi. Ko‘rinadiki, H.Veinrichning ushbu tasniflari zamon shakllarining nutqiy vaziyatlarda qo’llanilish darajasidan kelib chiqqan holda amalga oshirilgan, ammo nutqiy vaziyatlarning cheksizligi bu tasnifda ko‘plab istisnoli holatlarning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi.

Rus tilshunosi A.Bondarko zamon ma’nosini morfologik, leksik, sintaktik til vositalari orqali ifodalash mumkinligini e’tiborga olib, uni funksional-semantik kategoriya deb baholaydi. Uning fikricha, bu kategoriya maydon xususiyatiga ega bo‘lib, uning markazi – yadrosini fe’lning grammatik zamon kategoriysi tashkil qiladi. Chunki fe’lning zamonni ifodalovchi grammatik shakllari gapda vaqt ma’nosini ifodalovchi sistema hisoblanadi. Fe’lning mayl kategoriysi, zamon mazmunini anglatuvchi leksik birliklar esa yadro atrofidagi periferiyani tashkil qiladi. Ularni o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganish masala mohiyatini kengroq ochilishiga sabab bo‘ladi³⁴.

Y.Tarasov ham A.Bondarko singari kategoriya mohiyatini maydon nazariyasi orqali tushuntirmoqchi bo‘ladi, tildagi temporallikni makromaydon sifatida olib, o’tgan, hozirgi kelasi zamonlarni mikromaydon deb hisoblaydi. U ham fe’l grammatik shakllari orqali ifodalanadigan zamonni maydon yadrosi deb biladi³⁵.

N.Hornstein o‘zining zamon nazariyasi bo‘yicha yozgan maqolasida³⁶ H.Reichenbachning SRE³⁷ strukturasiga tayanadi. H.Reichenbachga qo‘srimcha

³³ H.Veinrichda shart zamon (conditional tense) deganda shart mayli shakli orqali ifodalanadigan zamon ma’nosini tushuniladi va u zamonning bir turi sifatida beriladi.

³⁴ Бондарко А. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – С. 35–45.

³⁵ Тарасов Е. Время и темпоральность. –Харьков: Основа, 1992. – С.30–32.

³⁶ Hornstein N. Towards a theory of tense//Linguistic Inquiry. –1977, – № 3. – P.521–557

³⁷ SRE strukturasida “S” – nutq nuqtasi (point of speech), “R” – ishora nuqtasi (point of reference), “E” – voqeahodisa nuqtasi (point of event) ni anglatadi.

ravishda u zamon shakllarining payt ravishlari bilan bog‘lanish imkoniyatlarini tizimlashtiradi. Shuningdek, N.Hornstein zamonlarning bir-biri bilan birikuvi, ular o‘rtasidagi assotsiativ va chiziqli munosabat haqida ma’lumot beradi, ularni modellashtiradi.

J.Allen muayyan vaqt birligi ichida yuzaga keluvchi harakat va holatlarning zamon nuqtayi nazaridan bir-biriga mantiqiy munosabatini o‘rganadi³⁸. Bu munosabatlar ikki yoki undan ortiq harakatning vaqtida to‘la yoki qisman mos bo‘lishi yoki mos bo‘lmashligiga asoslanadi: ikki harakatning bir vaqtida sodir bo‘lishi, bir harakat davomida ikkinchi harakatning amalga oshishi, bir harakat boshlanganda ikkinchisining tugashi kabi holatlar modellashtiriladi.

Oltoy tillaridagi fe’l zamonlarini maxsus o‘rgangan I.Kormushin tizimda mutlaq va nisbiy zamonlarni ajratadi. Olimning fikricha, o‘tgan, hozirgi, kelasi zamonlar mutlaq zamonlar bo‘lib, ularning bir-biri bilan munosabatidan nisbiy zamonlar kelib chiqadi. Jumladan, mutlaq o‘tgan zamondan uch nisbiy zamon hosil bo‘ladi: o‘tgan zamonga nisbatan o‘tgan zamon, o‘tgan zamonga nisbatan hozirgi zamon, o‘tgan zamonga nisbatan kelasi zamon. Xuddi shu tartibda hozirgi va kelasi mutlaq zamonlardan ham uchtadan nisbiy zamon hosil bo‘ladi. Shunday qilib, u oltoy tillari uchun uch mutlaq va to‘qqizta nisbiy – jami o‘n ikkita zamondan iborat tizimni tavsiya etadi³⁹. Bizningcha, I. Kormushinning mazkur yondashuvi garchi tizimlilikka asoslansa-da, barcha oltoy tillari uchun to‘liq tatbiq etib bo‘lmaganligi bois keng ommalashmagan. Chunki nisbiy zamonlardan ba’zilarining hosil qilinishida sun’iylik bo‘lib, ular barcha tillarda o‘z ifodasiga ega emas.

Milliy tillar misolida zamon kategoriyasining monografik o‘rganilishi yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlarni quyidagi yo‘nalishlarga ajratish mumkin:

1. Muayyan bir tilda zamon kategoriyasining tadqiqiga bag‘ishlangan ishlar. Turli tillarning grammatikasi bo‘yicha manbalarda shu tilda zamon kategoriyasining ifodalanishi bo‘yicha ma’lumot beriladi. Qolaversa, qator dunyo tillarida grammatik zamon shakllarining ifodalanishi va ma’nolari yuzasidan

³⁸ Allen J. Towards a general theory of action and time // Artificial intelligence. – 1984, – № 2. – P. 123–154.

³⁹ Кормушин И. Система времен глагола в алтайских языках. – М.: Наука, 1984. – С. 6–7.

dissertatsiyalar himoya qilingan. Masalan, M.Vadenkova (nemis tili), E.Dambiyeva (buryat tili), M.Tekuyev (qorachoy-bolqor tili), A. Axvanderova (chuvash tili), K.Chung (koreys tili), J.Yekaterina (ingliz tili), E.Atlasova (yukagir tili), Z.Mirzabekova (qo'miq tili), Y.Parashnev (rus tili) kabi olimlarning dissertatsiyalarida zamon kategoriyasining milliy tillarda ifodalanishidagi o'ziga xosliklar tadqiq qilingan⁴⁰.

2. Ikki yoki undan ortiq tillardagi zamon shakllari qiyosiy o'rganilgan ishlar. R. Gilfanov tatar va fransuz tillarida fe'l zamonlari tizimi bo'yicha⁴¹, A.Bhatra (ingliz va nepal tillari o'tgan zamon shakllarining qiyosiy tahlili yuzasidan⁴², F.Jahongirov ingliz tili perfekt zamonlari va ularning ozarbayjon tilida ifodalanishiga oid⁴³, Ch.Kim rus va koreys tillarida hozirgi zamon shakllarining qo'llanilishi bo'yicha⁴⁴, E. Bikkinina tatar tilida o'tgan zamon shakllari va ma'nolari va ularning ingliz tilidagi muqobillari haqida⁴⁵, D.Xisamova ingliz va boshqird tillarida o'tgan zamon shakllarining qiyosiy tadqiqiga doi⁴⁶, M.Arsaxanova nemis

⁴⁰ Ваденькова М. Система глагольных времен и два плана речевого высказывания в современном немецком языке: Дисс...док. филол. наук. – Днепропетровск, 1983. – 390 с.; Дамбиева Эржена. Категория времени и её выражение в бурятском языке: Дисс. ...канд. филол. наук. – Улан-Удэ, 1999. – 172 с.; Текуев Мусса. Категория времени глагола как ядро функционально-семантического поля темпоральности в карачаево-балкарском языке: Дисс. ...док. филол. наук. – Нальчик, 2001. – 365 с.; Ахвандерова Алина. Категория времени глагола в говорах чувашского языка: Дисс. ...канд. филол. наук. – Чебоксары, 2003. – 181 с.; Chung Kyung-Sook. Space in Tense: The Interaction of Tense, Aspect, Evidentiality and Speech Act in Korean. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Canada, 2005. – 266 р.; Жулина Екатарина. Категории времени и вида в современном английском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2006. – 19 с.; Атласова Элида. Категория времени глагола в юкагирском языке: на примере языка тундренных юкагиров: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2008. – 24 с.; Мирзабекова Зарипат. Система настоящих времен кумыкского индикатива: Дисс. ...канд. филол. наук. – Махачкала, 2011. – 154 с.; Парешнев Евгений. Аспектуальная характеристика высказываний с формами сложного будущего времени в современном русском языке: Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2004. – 169 с.

⁴¹ Гильфанов Равил. Система глагольных времен в татарском и французском языках: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Казан, 1998. – 18 с.

⁴² Bhatrai Anju. A contrastive analysis of the English and Nepali past tenses and an error analysis of Nepali learner's use of the English past tenses. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Indiana, 1999. – 161 р.

⁴³ Джакангиров Фикрет. Система перфектных времен в английском языке и её выражение в азербайджанском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Баку, 2000. – 25 с.

⁴⁴ Ким Тэ Чжин. Употребление форм настоящего времени русского глагола: В зеркале корейского языка: Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2002. – 223 с.

⁴⁵ Биккинина Эльвира. Формы и значения прошедшего времени в татарском языке и его эквиваленты в английском языке: Дисс. ...канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 164 с.

⁴⁶ Хисамова Динара. Сопоставительное исследование форм прошедшего времени в башкирском и английском языках: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 23 с.

va chechen fe'llarining zamon paradigmasi yuzasidan⁴⁷ monografik tadqiqot olib borgan.

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning tarixi va taraqqiyotiga bag‘ishlangan ishlar sirasiga Potapova Tatyana Vladimirovna⁴⁸, Kristofer Adam Gigliotti⁴⁹ kabi olimlarning dissertatsiyalarini kiritish mumkin. T.Potapovaning tadqiqotida rus tili va turli oilalarga mansub tillar materiallari asosida zamon kategoriyasi diaxron aspektda o‘rganiladi.

Tilshunoslikdagi antroposentrik paradigma bilan bog‘liq holda zamon kategoriyasini o‘rganishda kognitiv yondashuv ustunlik qila boshladi. Bunda zamon konsept sifatida qaralib, inson tafakkurida vaqtning qanday aks etishi muammosiga e’tibor qaratildi. Zamonning kognitiv modellari ishlab chiqildi. Bu borada Y.Kubryakova, Y.Petruxina, M.Yip kabi olimlarning xizmati katta bo‘ldi. Y.Kubryakova fikricha, insonning idroki orqali zamonni anglashi natijasida olgan bilimlari tilda qulay tarzda kodlashtirilgan, lisoniy temporal tuzilmalarning o‘rganilishi mental shakllarni obyektivlashtirish imkonini beradi⁵⁰. Y.Petruxina rus tilida zamonning statik va dinamik kognitiv modellari haqida ma’lumot beradi⁵¹. Shuningdek, olima maqolada uch asosiy zamonning kognitiv asoslarini belgilaydi. M.Yip tadqiqotida H.Reichenbach tomonidan ishlab chiqilgan va keyinchalik N.Hornstein tomonidan takomillashtirilgan “SRE” strukturasini kognitiv jihatdan tahlil qiladi⁵². Inson tafakkuridagi zamonning voqelanish jarayonini modellashtiradi.

Qadimgi davrdan o‘rganilishi boshlangan zamon tilshunoslikda turli davrlarda shakllangan maktablarning yo‘nalish va maqsadlaridan kelib chiqqan holda tadqiq etib kelindi. Zamonning umumiyligi modellari yaratildi. Shuningdek,

⁴⁷ Арсаханова Малютхан. Парадигма времени немецкого и чеченского глагола: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Пятигорск, 2010. – 21 с.

⁴⁸ Потапова Т. Диахрония категории времени глагола (на материале русского языка и языков разных систем): Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2009. – 21 с.

⁴⁹ Christopher Adam Gigliotti. Past-Tense Predication in Seventeenth-Century Russian: a study of two slavonic texts: A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literatures. – Los Angelos, 1997. – 128 p.

⁵⁰ Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 52.

⁵¹ Петрухина Е. Когнитивные модели времени в русской грамматике// Сборник научных статей, посвященных юбилею Н.Н.Болдырева «Концептуальное пространство языка». – 2005. – С. 111-128

⁵² Man-kam Yip K. Tense, Aspect and the Cognitive Representation of Time. – Massachusetts Institute of Technology, 1984. – P. 26.

zamonning lingvistik universaliya ekanligi bir til doirasida amalga oshirilgan tadqiqotni boshqa til uchun ham tatbiq etib ko‘rish imkonini berdi. Farqli jihatlar antroposentrik yondashuv asosida obyektiv vaqtning ongda insonlar dunyoqarashiga bog‘liq ravishda turlicha aks etishi bilan tushuntirildi.

Umuman olganda, jahon tilshunosligidagi ko‘plab tadqiqotlarda zamonning real vaqtini tilda voqelantirishga xizmat qiluvchi grammatik, leksik, sintaktik vositalar bir butunligi – yaxlit temporal kategoriya sifatida o‘rganilishi an’anaga aylangan. Grammatik zamonni turli sathlar hamkorligida o‘rganish uning mohiyatini yanada aniqroq ochilishiga sabab bo‘lgan. O‘z navbatida, ko‘pchilik tadqiqotchilar tomonidan bu temporal maydonda fe’lning grammatik zamon shakllari markaziy o‘rinni egallashi ta’kidlangan. Bugungi kunda mazkur kategoriyanı tilshunoslikning hamkor sohalari psixolingvistika, neyrolinguistika, korpus lingvistikasi, lingvokulturologiya kabi fanlar nuqtayi nazaridan o‘rganishga katta ahamiyat berilmoqda.

1.2. Korpus lingvistikasida zamonni annotatsiyalash masalasi

Zamonaviy axborot texnologiyalarining jahon hamjamiyati kundalik hayotining ajralmas qismiga aylanib borishi tilshunoslik bilan bog‘liq masalalarni ham raqamlashtirishni ijtimoiy ehtiyojga aylantirdi. Tilshunos olimlar oldida uzoq davr mobaynida jamlangan lingvistik axborotni lingvistik ta’minotga aylantirish vazifasi yuzaga keldi. Bu ehtiyoj natijasi o‘laroq jahonda ko‘pchilik xalqlar o‘zining milliy til korpusiga ega bo‘ldi va undan faol foydalanilmoqda. “Xususan, o‘tgan asrning 60-yillarida mazkur jarayon jadallahdi, XXI asr boshlarida o‘zida millionlab so‘zlarni aks ettiruvchi yuzlab til korpuslari paydo bo‘ldi”⁵³. Korpuslarning annotatsiyalangan va annotatsiyalanmagan turlari farqlanadi. Annotatsiya atamasi korpusdagi matn va uning komponentlariga qo‘srimcha lingvistik va ekstralinguistik ma'lumotlar bilan ishlov berishni anglatadi. Bu ma'lumotlar asosida kompyuter matn birliklari ma’nosini “tushunadi”, muayyan teg

⁵³ Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. – Бухоро, 2018. – Б. 3.

asosidagi qidiruvga natijalar taqdim qila oladi, shuningdek, ularning avtomatik tahlilini amalga oshira oladi. Annotatsiyalash jarayoni avtomatik, yarimavtomatik yoki qo‘lda amalga oshirilishi mumkin. Korpus lingvistikasida annotatsiya atamasi ma’nosida razmetka, teg terminlari ham ishlataladi. Bugungi kunda annotatsiyaning morfologik, sintaktik va semantik turlaridan keng foydalanilmoqda. Korpusning qiymati uning mukammal annotatsiyalanganligi bilan uzviy bog‘liq. O‘z navbatida, bu tildan amaliy foydalanish samaradorligi oshishiga, tilni tadqiq etish va uni o‘rganishda yangi imkoniyatlar yuzaga kelishiga, boshqacha aytganda, kompyuter texnologiyalarining lingvistika bilan integratsiyalashuviga sabab bo‘ldi.

Jahonda zamon kategoriyasini modellashtirish formal grammatikani yaratish ehtiyoji bilan bilan bog‘liq bo‘lib, bu masala kompyuter lingvistikasining mashina tarjimasi, matnning avtomatik tahlili kabi amaliy yo‘nalishlari uchun ham muhim ahamiyatga ega edi. Keyinchalik katta hajmli til korpuslarining yuzaga kelishi matnlardagi axborotlarning zamon bilan bog‘liq xususiyatlarini avtomatik tahlil qilish texnologiyalarining ham takomillashuviga olib keldi. Matn tarkibidagi vaqt ma’noli birliklarni aniqlash va ularni annotatsiyalashda TIMEX, TIMEX 2, TIDE TIMEX 2, STAG (Sheffield Temporal Annotation Guidelines) kabi teglash sxemalaridan foydalanilgan bo‘lsa, keyinchalik Jeyms Pustejovskiy tomonidan ularning integratsiyasi natijasida fe’l zamonlarini aniqlovchi, shuningdek, bir nechta harakat va holatlar o‘rtasidagi zamonga oid munosabatlarni izohlay oluvchi TimeML, ISO-Time ML sxemalari ishlab chiqildi. TimeML sxemasi zamon kategoriyasining H.Riechenbach tomonidan ishlab chiqilgan birinchi formal yondashuv asosidagi SRE (S – speech time, R – reference time, E – event time) tizimidagi S va E, ya’ni nutq momenti va harakat-holat vaqtini tahlil qilish imkoniyatiga ega. R nuqta (reference time) nisbatan mavhumligi, har doim ham shakliy ifodaga ega bo‘lavermasligi bois murakkablik yuzaga keltirgan va dastlab annotatsiyalashda e’tiborga olinmagan. Qolaversa, lingvistik jihatdan ham R nuqta turlichay talqinlariga ega. H.Reichenbachdan farqli o‘laroq V.Klein R nuqtani TT (Topic time) deb nomlaydi va buni obyektiv zamonda harakat-holatning muayyan

muddat davom etish vaqt sifatida tushunadi⁵⁴. V.Klein nazariyasi asosida L.Bierkandt, V.Gast kabi olimlar fe'l zamoni va aspektni GraphAnno dasturida annotatsiyalash masalasini amaliy jihatdan tadqiq qiladilar⁵⁵. GraphAnnoda amalga oshirilgan teglash ko'p darajali bo'lib, unda shaklning struktural va funksional jihatlarini grafik ko'rinishida ifodalash imkonи mavjud.

M.Verhagen matndagi zamon axborotlarining ochiq va yopiq turlarini farqlaydi va ularni avtomatik, yarimavtomatik va qo'lda annotatsiyalashning afzalliklari va kamchiliklariga to'xtaladi⁵⁶. U zamon axborotlarining yopiq turi deganda matnda shaklan ifodalanmagan, biroq bir necha ochiq turdagи zamon vositalarining o'zaro ta'siridan anglashiladigan zamon ma'nosini tushunadi. Keyinchalik bu zamon ma'nosи zamoniy munosabatlар sifatida o'rganilishi urfga kirganligini kuzatish mumkin.

Buyuk Britaniyada G.Marsik tomonidan zamon ma'nosini anglatuvchi so'zlar, fe'l zamonlari, harakat-holatlarning zamon bilan aloqador munosabatlari, umuman matnning zamon bilan bog'liq xususiyatlarini avtomatik annotatsiyalash masalasi monografik tarzda o'rganilgan⁵⁷. Ushbu tadqiqot tabiiy tilga avtomatik ishlov berish yo'naliishida bo'lib, ingliz tili materiallari misolida zamon kategoriyasining kompleks tahlili amalga oshirilgan. Matnning obyektiv vaqt bilan bog'liq xususiyatlarini o'rganishda nafaqat fe'l zamonlari, balki fe'llarning leksik va morfologik aspektlari, payt otlari va ravishlar, vaqt ma'noli bog'lovchilarning ahamiyati ko'rsatib berilgan.

N.Uzzaman vaqtning tildagi ifodasi yuzasidan olib borgan tadqiqotining uchinchi bobida korpusda zamonni annotatsiyalash muammosini ham o'rganadi⁵⁸. Ishda zamonni annotatsiyalashda lingvistik tomondan H.Reichenbach va J.Allen

⁵⁴ Klein W. Time in Language. – London: Routledge, 1999. – P.36

⁵⁵ Gast V., Bierkandt L., Rzymski Ch. Creating and retrieving tense and aspect annotations with GraphAnno, a lightweight tool for multi-level annotation. <https://aclanthology.org/W15-0203.pdf>. Saytga murojaat: 27.02.2021.

⁵⁶ Verhagen M. Time between the lines Embedding a temporal closure component in a mixed-initiative temporal annotation framework: A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Waltham, 2004. – P. 5–12.

⁵⁷ Marsic G. Temporal processing of news: annotation of temporal expressions, verbal events and temporal relations: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements of the University of Wolverhampton for the degree Doctor of Philosophy. – Wolverhampton, 2011. – 349 p.

⁵⁸ Uzzaman N. Interpreting the temporal aspects of language: submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – New York, 2012. – P. 35–63.

nazariyasiga, dasturiy tomondan J.Pustejovskiyning Time ML sxemasiga tayanilgan. Matndagi zamon bilan bog‘liq axborotlarda uch jihat farqlanadi: fe’l zamonlari orqali ifodalangan voqeliklar (events), vaqt ma’noli lug‘aviy birliklar (temporal expressions), zamon munosabatlari (temporal relations). Zamon munosabatlari deganda matndagi ikkita fe’l zamoni orasidagi, ikkita vaqt ma’noli lug‘aviy birlik orasidagi, shuningdek, fe’l zamoni va vaqt ma’noli lug‘aviy birlik orasidagi davrga nisbatan bir vaqtdalik, oldin-keyinlik, tarkibida sodir bo‘lish, qisman mos kelish kabi munosabatlar tushuniladi.

Rus korpus lingvistikasida V.P.Zaxarov, Y.S.Bogdanova, A.B.Kutuzov, Y.V.Nedoshivina, D.Y.Gruzdev, I.O.Kuznetsov kabi olimlarning tadqiqotlari alohida diqqatga sazovor⁵⁹. Bu tadqiqotlarda korpuslarning tuzilishi, ularning mashina tarjimasi va boshqa sohalardagi amaliy ahamiyati, razmetkalash standartlari haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan. Ayniqsa, I.M.Nojovning matnga morfologik va sintaktik ishlov berish modellari va dasturlariga bag‘ishlangan nomzodlik dissertatsiyasi⁶⁰ morfologik tahlil jarayonida omonimlarni saralash masalalariga e’tibor qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Turkologiyada zamonni ifodalovchi shakllarni annotatsiyalash masalasi umumiy morfologik razmetkalash, avtomatik morfologik tahlilni amalga oshirish, morfoanalizatorlar ishlab chiqish doirasida o‘rganilgan. A.V.Dibo va A.V.Sheyemovich⁶¹ turkiy tillar, xususan, xakas tili korpusida avtomatik morfologik tahlilni amalga oshirish masalalarini, E.Adali, K.Oflazer⁶² turk tili morfologiyasining ikki bosqichli tahlilini, D.Sh.Suleymanov, A.R.Gilmullin,

⁵⁹ Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.; Кутузов А.Б. Курс «Корпусная лингвистика». – М., 2008. – 41 с.; Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методические пособие. – СПб, 2006. – 26 с.; Груздев Д.Ю. Электронный корпус текстов как эффективный инструмент переводчика: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2013. – 18 с.; Кузнецов И. О. Автоматическая разметка семантических ролей в русском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2016. – 25 с.

⁶⁰ Ножов И.М. Морфологическая и синтаксическая обработка текста (модели и программы): Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2003. – 140 с.

⁶¹ Дыбо А.В., Шеймович А.В. Автоматический морфологический анализ для корпусов тюркских языков // Филология и культура. Philology and culture. – 2014. № 2 (36). – С. 20–26.

⁶² Oflazer K. Two-level description of Turkish Morphology. Literary and Linguistic computing. – Vol. 9, No 2. – 1994.

R.R.Gataullin⁶³ ikki bosqichli morfema modeli asosida tatar tilining morfologik analizatorini ishlab chiqish tamoyillarini, G.G.Torotoyev, A.N.Nogovitsina⁶⁴ yoqt tilida fe'l mayl shakllarining lingvistik annotatsiyasini, A.B.Xertek, B.Ch.Orjak⁶⁵ tuva tili elektron korpusi matnlarining morfologik razmetkasini, P.B Jeltov⁶⁶ chuvash tili milliy korpusining morfologik analizatorini, N.A.Isroilova, P.S.Bakasova⁶⁷ qirg'iz tili morfologik analizatorini o'rganadilar. Turkiy tillar morfologiyasining avtomatik tahliliga bag'ishlangan yuqoridagi ishlardan analiz jarayoni grammatik lug'at, so'zshakl modeli va morfotaktik qoidalarga asoslanishi haqida xulosa chiqarish mumkin. Morfotaktik qoidalari deganda qo'shimchaning asosga birikishidagi muayyan qoidalari, shuningdek, asos xususiyatidan kelib chiqib allomorflardan mosining tanlanishi (masalan, -gan o'tgan zamon shaklining k undoshi bilan tugagan asoslarga -kan, q undoshi bilan tugagan asoslarga -qan tarzida qo'shilishi) nazarda tutiladi. Shuningdek, turkiy tillarning avtomatik morfologik tahlil tizimlari uchun FST (Finite state transducer) kompyuter modelidan keng foydalilanadi.

A.Q.Po'latov, T.P.Mo'minova, I.O.Po'latovalarning "Dunyoviy o'zbek tili" kitobida ingliz tilida bir fe'l taxminan 100 ta shaklga ega bo'lgani holda o'zbek tilida uning shakllari 100000dan oshishi haqida ma'lumot beriladi⁶⁸. Ushbu fikr ham o'zbek tilidagi fe'l grammatik shakllar ko'لامи haqida muayyan tasavvurni shakllantiradi. Tabiiyki, ishda gapning ifoda-maqsadiga ko'ra turlari, shaxsli va shaxssiz fe'l ko'rinishi doirasida zamonni anglatuvchi grammatik shakllarning ham

⁶³ Сулейманов Д.Ш., Гильмуллин Р.А., Гатауллин Р.Р. Морфологический анализатор татарского языка на основе двухуровневой модели морфологии // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. Т 2. – Казань, Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.

⁶⁴ Торотоев Г.Г., Ноговицына А.Н. Лингвистическое аннотирование наклонений глагола якутского языка. // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К.Аммосова. 2017. №3 (59). – С. 108–120.

⁶⁵ Хертек А.Б., Орjak Б.Ч. О морфологической разметке электронного корпуса текстов тувинского языка. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2012. № 2–7 (18). – С. 214–218.

⁶⁶ Желтов П.Б. Морфологический анализатор национального корпуса чuvашского языка. // В сборнике: Совершенствование методологии познания в целях развития науки. Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. 2 ч. – 2017. – С. 11–13.

⁶⁷ Исраилова Н.А., Бакасова П.С. Морфологический анализатор кыргызского языка. // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. Т 2. – Казань, Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.

⁶⁸ Пўлатов А.Қ., Мўминова Т.П., Пўлатова И.О. Дунёвий ўзбек тили. Ўзбек тилида феъл шакллари ва уларнинг рус, инглиз тилидаги кўринишлари. – Тошкент: Universitet, 2003. – Б. 3.

ehtimoliy qo'shilish holatlari ko'rib chiqilgan. S.Muhamedova harakat fe'llari va ularning valentlik imkoniyatlari asosida kompyuter dasturlari uchun lingvistik ta'min yaratish ustida ish olib borgan⁶⁹. Ishda fe'llarning grammatik shakllarni qabul qilishiga ulardagi lug'aviy ma'noning ta'siri ham ko'rsatib o'tilgan.

O'zbek korpus lingvistikasida ham zamon shakllarini annotatsiyalash yuzasidan fikrlar morfologik teglash, morfoanalizator ishlab chiqish masalalari doirasidagi tadqiqotlarda bildirilgan. Sh.Hamroyeva "O'zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta'minoti" mavzusidagi dissertatsiyasida o'zbek tili morfoanalizatori uchun grammatik kategoriyalarni o'zbek tili qonuniyatlari asosida qat'iy belgilash lozimligini ta'kidlab, o'zbek tilidagi 11 ta grammatik kategoriyani, jumladan, zamon kategoriyasini ham ko'rsatib o'tadi⁷⁰. Dissertatsiyada morfologik razmetka, morfoanaliztorlarning lingvistik ta'minoti yuzasidan ma'lumotlar keltirilib, bu yo'nalishdagi tadqiqotlarning umumiy tamoyillari belgilab beriladi. Zero, har bir kategoriya grammatik shakllarining qo'llanishida o'ziga xosliklar bo'lib, ularning alohida-alohida chuqur tadqiq etilishi, korpusda mukammal tavsiflanishi morfoanaliztorlarning ham mukammallashishiga sabab bo'ladi.

M.Abjalova o'zbek tili matnlarining avtomatik tahlili va tahriri bo'yicha amalga oshirgan tadqiqotida tahlilning morfologik bosqichi doirasida zamon shakllariga ham to'xtaladi⁷¹. Olima o'tgan zamon uchun 13 ta, hozirgi zamon uchun 6 ta, kelasi zamon uchun 9 ta shaklni ajratib ko'rsatadi. Biroq ishning tadqiqot doirasiga kirmaganligi sababli muayyan zamon uchun nega aynan shu grammatik shakllar olinganligi va har bir shaklning grammatik ma'nolari haqida ma'lumot berilmaydi.

N.Abduraxmonovaning "O'zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari" nomli monografiyasida qoidaga asoslangan, ehtimolga asoslangan va

⁶⁹ Мухамедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик кўлланма. – Тошкент, 2006.

⁷⁰ Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти: Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2021. – Б. 150.

⁷¹ Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнларни таҳрири дастури учун): Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. – Фарғона, 2019. – Б.125–126.

gibrildi asosli teglash usullari haqida ma'lumot berilib⁷², O'zbek tili korpusi (uzbekcorpus.uz)ga asoslangan holda fe'lga xos 26985 ta kombinatsiya hosil qilinganligi ilmiy asoslab beriladi.

Sh.Hamroyeva, O'.Xoliyorov, G.Abdualimovalar tomonidan tuzilgan “Fe'l shakllari lug‘ati”da zamonning o‘zida 49 ta, variantlari bilan esa 66 ta shakl mavjudligi qayd etiladi⁷³. Haqiqatan ham, zamon kategoriyasi shakllari to‘liqsiz fe'llar bilan hosil qilingan analitik shakllar hisobiga shunday miqdorni ko‘rsatishi mumkin. Biroq *edi* shaklining bevosita zamon ma’nosiga ta’siri ma’lum bo‘lgani holda, *ekan*, *emish* to‘liqsiz fe'llari o‘zi qo‘shilayotgan yetakchi so‘zning zamon ma’nosida o‘zgarish hosil qilmaydi, balki qo‘shimcha modal ma’no yuklaydi. Shu bois biz *ekan*, *emish* to‘liqsiz fe'llarining zamon shaklidan so‘ng qo‘llanilishini alohida grammatik shakl sifatida olmadik.

O‘zbek tilining takomillashtirish bosqichida bo‘lgan hozirgacha yaratilgan korpuslari tilimizdagи zamon shakllarining o‘ziga xosliklarini aks ettirishi, ularni tahlil qila olishi nuqtayi nazaridan mukammal emas. Bu, avvalo, korpus tuzish masalasiga so‘nggi yillardagina jiddiy e’tibor qaratilganligi bilan, qolaversa, mavjud lingvistik axborotni lingvistik ta’minotga aylantirish borasidagi muammolar bilan xarakterlanadi.

Avtomatik tahlil jarayoni modellashtirishga asoslanib, muayyan til birligining qo‘llanilishidagi o‘ziga xoslik holatlari bunda muammo manbayiga aylanadi. Shuning uchun ham tilimizdagи muayyan turkum, kategoriya doirasidagi lingvistik axborotni korpusda mukammal aks ettirish yuzasidan monografik plandagi tadqiqotlar olib borishga ehtiyoj bor. Namuna sifatida olinadigan til korpuslarida shunday amaliyot borligini kuzatish mumkin. Masalan, ingliz tili materiallari doirasida zamon konseptining korpusdagi tadqiqi Georgiana Marsik tomonidan amalga oshirilgan. Biroq o‘zbek tili korpusida zamon kategoriyasini annotatsiyalash monografik tarzda o‘rganilmagan.

⁷² Abduraxmonova N. O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari. – Toshkent, 2021. – B.75.

⁷³ Hamroyeva Sh., Xoliyorov O‘., Abdualimova G. O‘zbek tilining fe'l shakllari lug‘ati. (“kiymoq” fe’li misolida) I jild. – Termiz, 2021. – B. 19.

Birinchidan, o‘zbek tilida zamonni ifodalovchi shakllarni tizimlashtirib olish zarur. Fe’lning zamon kategoriyasi yuzasidan bir nechta dissertatsiyalar yozilgan. Bundan tashqari, turli darslik va qo‘llanmalarda fe’l so‘z turkumi doirasida ko‘pchilik tilshunoslar tomonidan ham zamonlar tasnifi amalga oshirilgan. Biroq ayrim grammatik shakllarning zamon kategoriyasiga mansub yoki mansub emasligi, agar mansub bo‘lsa, u qaysi zamonga oidligi yuzasidan bir to‘xtamga kelinmagan. Hamon muayyan bir grammatik shaklning qaysi zamonni ifoda etishi yuzasidan turlicha fikrlar manbalarda uchrab turadi. Bu esa zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni o‘zbek tili korpusi uchun annotatsiyalashdan oldin ularni tasniflashga, muayyan tizimga solishga ham ehtiyoj borligini ko‘rsatadi. Zero bir qo‘srimchaning qaysi zamonga oidligi tahlilida inson omili ikkilanar ekan, kompyuter dasturidan ham to‘g‘ri tahlil kutib bo‘lmaydi. Korpus lingvistik axborotni inson tomonidan kiritilgan modellar asosida voqelantirib beradi. Bunda dastlabki ish tilimizdagi mavjud zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni tizimlashtirib olishdan boshlanadi.

Ikkinchidan, grammatik shakllarining tasnif asosidagi zamon ma’nosi bilan kontekstdagi zamon ma’nosi ba’zan mos kelmaydi. Nutqiy vaziyat ta’sirida, shuningdek, fe’lning leksik ma’nosiga aloqador holda bir zamon shakli tasnifdagi zamon ma’nosidan chekinib, boshqa bir zamon ma’nosini anglatishi mumkin. Masalan, *yot*, *tur*, *o’tir*, *yur* fe’llari zamon shakllarini qabul qilish va zamon ma’nosini ifodalashda o‘ziga xosliklarga ega. Xususan, -ib o‘tgan zamon shakli bilan bu fe’llar ko‘pincha hozirgi zamon ma’nosini anglatadi. Bunda fe’llarning harakatni va holatni anglatadigan o‘rinlarini farqlash, ularning ko‘makchi fe’l vazifasida kelganda harakatning davomiyligini anglatishini e’tiborga olish kerak. Masalan: *Ovozni eshitgan yigit o‘rnidan turibdi* (*o‘tgan zamon*) – *Quticha stolning ustida turibdi* (*hozirgi zamon*). Har ikkala fe’lining morfemik tarkibi bir xil, ammo asosning ma’noviy xususiyati zamon ma’nosini voqelantirishga ta’sir ko‘rsatyapti. Bundan tashqari, muayyan zamonga tegishli grammatik shaklning nutqiy qurshov ta’sirida boshqa zamonni ifodalab kelish holatlari ham ko‘p uchraydi. Ularni to‘g‘ri tahlil qilish uchun esa korpus tizimli umumlashtirilgan lingvistik ta’minotga ehtiyoj

sezadi. Annotatsiyalash jarayonida bunday holatlarga ham e'tibor qaratilishi tahlil sifatining oshishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ayrim zamon shakllarini annotatsiyalash jarayonida odatdagi morfotaktik qoidalarga mos kelmaydigan, grammatik shaklning o'ziga xos jihatlariga e'tibor berilishi, bu holatlar modellarda aks ettirilishi zarur. Masalan:

1. *-moqda* zamon shaklining o'zidan oldin *-ma* bo'lishsizlik shaklini qabul qilmasligi.

2. -r zamon shaklidan oldin bo'lishsizlik shakli -ma qo'llanganda qo'shimcha fonetik o'zgarishga uchrab -s ko'rinishiga o'tishi.

3. Qo'shimchalarining to'liqsiz fe'l bilan birikkan shakllarida tovush tushishi fonetik hodisasi ta'sirida qo'shib yoziladigan variantlarning yuzaga kelishi. Masalan: *-gan edi=-gandi*

4. *-gan*, *-r (-ar)*, *-yotgan (-ayotgan)*, *-ydigan (adigan)* kabi qo'shimchalarining so'f fe'l tarkibida va sifatdosh tarkibida zamon ma'nosini ifodalashi.

To'rtinchidan, zamon shakllarining ayrimlarida mavjud omonimlik xususiyatining avtomatik tahlil jarayoniga xalal bermasligini ta'minlash zarur. Masalan: -y shakli fe'l turkumi doirasida zamon shakli, ravishdosh shakli, buyruq-istak mayli shakli, fe'l yasovchi affiks vazifalarida qo'llanilishi mumkin. Bunday holatlarda grammatik shaklning zamon ma'nosini filtrlovchi modellar ishlab chiqilishi kerak.

Yuqorida sanalgan zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni korpusda annotatsiyalash bilan bog'liq muammolar tahlil qilinishi va ularga yechim berilishi lozim. Bu esa zamon kategoriyasining korpusda annotatsiyalanishi masalasini monografik tarzda tadqiq etishga zarurat borligini ko'rsatadi.

1.3. O'zbek tilshunosligida zamon shakllarining tasniflanishi

O'zbek tilshunosligida zamon kategoriyasining o'rganilishi yuzasidan amalga oshirilgan ishlarni xronologik tartibda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. Arab tilshunosligi an'analari ta'sirida til qurilishi tadqiq qilingan asarlarda zamon kategoriyasining o'rganilishi.

2. Rus turkologlari asarlarida rus tilshunosligi an’analari asosida zamon kategoriyasining o‘rganilishi.

3. O‘zbek milliy tilshunosligining shakllanishi va sovet davridagi taraqqiyoti davomida zamon kategoriyasining o‘rganilishi.

4. Mustaqillik davri o‘zbek milliy tilshunosligida zamon kategoriyasining o‘rganilishi.

1. Arab tilshunosligi an’analari ta’sirida til qurilishi tadqiq qilingan asarlarda zamon kategoriyasining o‘rganilishi. Turkiy tillarda fe’l zamonlarining farqlanishi bilan bog‘liq ilk ilmiy ma’lumotlar Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asarida uchraydi. Asarda arab tilshunosligi an’analaridan kelib chiqqan holda so‘zlar uch turkum (ism, fe’l, harf)ga bo‘linadi. Muallif asarda fe’lning moziy (o‘tgan) va muzori’ (kelasi) zamon turlariga to‘xtaladi. Fe’llar izohidan oldin quyidagi ma’lumotlarni beradi: “...biz fe’l boblarining hammasida ham o‘tgan zamon, kelasi zamon fe’llarini va masdarni beramiz, lekin faqat o‘tgan zamon fe’llarinigina izohlaymiz”⁷⁴. Demak, Mahmud Koshg‘ariy fe’llarni zamon ma’nosini anglatishiga ko‘ra turlarini ajratgan. Qayd etish joizki, lug‘atda bosh so‘z sifatida fe’llarning o‘tgan zamon -di, (-ti) qo‘sishchali shakli berilgan. Muallif -di qo‘sishchasing o‘zakning qattiq yoki yumshoqligi ta’sirida turli turkiy qabilalar tilida turlicha variantlashuvi haqida ma’lumot beradi. Kelasi zamon barcha fe’l turlaridan -r qo‘sishchasi qo‘shilishi bilan yasalishini aytadi⁷⁵. -g‘ay, -qay, -kay, -gay shakllari ham kelasi zamonni ifodalashi ta’kidlanadi. XI asr yozma yodgorliklarida fe’l kategoriylarini maxsus o‘rgangan S.Mutallibov bu davrda -gay, -g‘ay, -kay, -qay shakllari yaqin kelasi zamon ma’nosini ifodalaganligini aytadi⁷⁶. Asarda hozirgi zamon fe’lining shakllari haqida ma’lumot berilmaydi. Bu XI asrda hozirgi zamonning o‘zi uchun maxsus grammatik ko‘rsatkichlar shakllanmaganligi, bu zamon ma’nosini ifodalashda ham kelasi zamonning -r, -ir, -ar, -ur shakllaridan foydalanilganligi bilan bog‘liq.

⁷⁴ Кошгари М. Девону лугатит турк. – Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталибов. – Тошкент, 1960. I том. – Б. 62.

⁷⁵ Кошгари М. Ўша асар. II том. – Б. 41–42.

⁷⁶ Муталибов С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. – Тошкент: Фан, 1955. – Б. 47.

O‘rta asrlar arab tilshunosligi an’analari ta’sirida turkiy tillar grammatikasi haqida keng ma’lumot beruvchi asarlardan yana biri “At-tuhfatuz zakiyat fil lug‘atit turkiya” bo‘lib, u XIV asrga oid deb taxmin qilinadi. Asarda fe’llarning uch (o‘tgan, hozirgi, kelasi) zamoni haqida aytildi. O‘tgan zamon -di, -mish, -ib (-ip) qo‘sishimchalari orqali ifodalanishi, bunda -di shaklining jarangsiz undosh ta’sirida -ti variantida qo‘llanilishi ta’kidlanadi. -mish, -ib affikslari o‘tgan zamon bilan birgalikda “eshitganlik haqida xabar” ma’nosini ham anglatishi qayd etiladi. Hozirgi zamon fe’li -a, -y shakllari bilan hosil qilinib, qo‘sishimchaning qaysi biri qo‘shilishi o‘zakning illatli yoki illatsiz tovush bilan tugashiga bog‘liqligini aytadi. Bu shakl hozirgi va kelasi zamon ma’nosini sinkret ifodalashi qayd etiladi. -ir shakli hozirgi-kelasi zamonni “ehtimollik” ma’nosini bilan ifodalashi, turkmanlarning kelasi zamon uchun -ajak, -asar shakllarini qo‘llashi aytildi⁷⁷. Aytish mumkinki, “At-tuhfatuz zakiyat fil lug‘atit turkiya” turkiy tillar morfologiyasi, xususan, zamon kategoriyasi haqida ilk tizimli ma’lumot bergen asar ekanligi bilan alohida qiymat kasb etadi.

Mirza Mehdixonning “Sangloh” lug‘atining “Moboni ul-lug‘at” nomli grammatikaga oid qismida ham XVII-XVIII asrlarda turkiy tillarda zamonni ifodalovchi shakllar haqida ma’lumot beriladi⁷⁸. Asarning birinchi mabnasi ikkinchi bobida *fe’li moziy* (o‘tgan zamon fe’li), uchinchi bobida *fe’li muzori’* (kelasi zamon) haqida ma’lumot beriladi. Muallif -di (-ti), -p, -ban shakllarini o‘tgan zamonga, -gay (-g‘ay, -kay, -qay), -sun, -dik, -a, -r shakllarini esa kelasi zamonga oid shakllar sifatida izohlaydi. Mirza Mehdixonning ushbu asarida fe’l zamonlari sifatdosh, ravishdosh shakllari bilan aralashtirib yuborilsa-da, o‘z davri zamon shakllari haqida umumiyligi ma’lumot bera olishi bilan ahamiyatlidir.

Rus turkologlari asarlarida rus tilshunosligi an’analari asosida zamon kategoriyasining o‘rganilishi. XIX asr so‘nggi choragi XX asr boshlarida rus turkolog olimlari tomonidan yozilgan turli grammatikalar, lug‘atlar tarkibida ham

⁷⁷ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 67.

⁷⁸ Умаров Э. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-лугат» Мирзы Мехдихана. АКД, Т., 1967. – С. 6-8.

o‘zbek tilidagi zamon shakllariga to‘xtalingan. Mazkur davrdagi rus turkologlaridan M.Terentyev, A.Starchevskiy, V.Alekseyev, V.Nalivkin, S.Lapin, L.Afanasyev, N.Budzinskiy, N.Ostromov kabilarning o‘zbek tili grammatikasi bo‘yicha qarashlari S.Ashirboyevning nomzodlik dissertatsiyasida batafsil o‘rganiladi⁷⁹. S.Ashirboyev bulardan N.Ostromovning asari darslik ehtiyoji bilan yozilgan bo‘lsa, qolgan barcha mualliflarning asarlari rus kishisiga o‘zbek tilini o‘rgatishga mo‘ljallangan bo‘lib, harbiy maqsadlardan kelib chiqib yozilganligini ta’kidlaydi. Tabiiyki, bu asarlarda o‘zbek tili grammatikasi rus tili grammatik qoidalari asosida tushuntirishga harakat qilingan. Bu asarlarda ravishdosh va sifatdosh shakllarining zamonga munosabatini ko‘rsatishda, zamon shakllarini tasniflashda turlitumanliklar va xatoliklar kuzatiladi. Masalan, N.Budzinskiy -*moqchi* shaklini hozirgi zamon istak fe’li, -*moqchi bo‘lur* shaklini kelasi zamon istak fe’li deya izohlaydi. Mayl va zamon kategoriyalari aralash holda bir-birining ichida izohlanadi. Jumladan, M.Terentyev va A.Starchevskiy asarlarida zamon avval izohlanib, mayl uning ichida berilsa, V.Alekseyev va boshqa turkologlar asarlarida avval mayl keltiriladi, keyin uning ichida zamon shaklli izohlanadi. Zamon shakllari tasnidagi bu har xilliklar mualliflarning turli hududlardagi aholi jonli so‘zlashuv tiliga tayanganliklari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘zbek milliy tilshunosligining shakllanishi va sovet davridagi taraqqiyoti davomida zamon kategoriyasining o‘rganilishi.

Ushbu davr morfologik tadqiqotlari ichida Abdurauf Fitratning “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf” asari o‘zbek tilshunosligida zamon kategoriyasining ilk yaxlit ilmiy taddiqi ekanligi bilan alohida ahamiyatga molik. Asarda fe’lning zamon ma’nosi so‘ngg‘i zamon, hozirg‘i zamon, o‘tkan zamon tarzida uchga bo‘linadi⁸⁰. Mayl ma’nosi zamon kategoriyasi ichiga singdiriladi. Xususan, so‘ngg‘i zamon⁸¹ ma’nosi buyruq, kelajak, shart, o‘tinch, qo‘zg‘atish

⁷⁹ Аширбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875–1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари мисолида): Филол.фен. канд. ...дисс. – Тошкент, 1974. – 155 6.

⁸⁰ Abdurauf Fitrat. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf. // Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 154.

⁸¹ Abdurauf Fitrat kelasi zamonni so‘ngg‘i zamon deb nomlaydi.

fe'llari bilan ifodalanishini aytadi. Bunda buyruq fe'li -y, -ay, -sin, -yik, -ayik, -ayiq, -yik, -ngiz, -ingiz, -sinlar kabi qo 'shimchalar bilan yasalishi, ba'zan "buyruq ma'nosida bo'lган talabga kuch bermak uchun" -yin, -ayin, -g'il, -gil shakllaridan foydalanilishi ta'kidlanadi. Fitrat tomonidan so'ngg'i zamon buyruq fe'li shakllari deb nomlangan yuqoridagi shakllar hozirgi o'zbek adabiy tilida buyruq-istak mayli qo'shimchalari sifatida qaraladi. Buyruq-istak maylidagi fe'llar esa kelasi zamonni anglatishidan kelib chiqilsa, Fitratning mazkur yondashuvi yetarlicha asosga ega. Tadqiqotda kelajak fe'llarining -ar, -ajak, -ajaq shakllari bilan, shart fe'lining -sa shakli bilan, o'tinch fe'lining -gay, -g'ay shakllari bilan hosil qilinishi aytildi. Shart fe'liga -chi qo'shimchasi qo'shilib hosil qilingan shaklni olim qo'zg'atish fe'llari deya nomlaydi. Masalan: yozsa-chi, yozsam-chi kabi.

Fitratning so'ngg'i zamon yuzasidan bergen ma'lumotlarida aks etgan qo'shimchalarining aksariyati (-chi shaklini istisno qilganda) kelasi zamon bilan birga mayl ma'nosini ham anglatadi. Bu o'zbek tilida shart va buyruq-istak maylidagi fe'llar obyektiv vaqt nuqtayi nazaridan kelasi zamonga oidligi bilan bog'liq. -chi shakli esa zamon ma'nosiga ishora qilmaydi, balki -sa shakli ma'nosida mavjud zamon ma'nosiga qo'shimcha ravishda so'roq-taajjub ma'nosini yuklaydi.

Fitratning mazkur asarida hozirgi zamon fe'llarining uch shakli haqida ma'lumot beriladi: 1) -ydir, -adir; 2) -yotir; 3) -moq (-mak) +da. Bunda olim nazarda tutgan birinchi shakl -ydir, -adir tarkibidagi -dir qo'shimchasi hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan shaxs-songa tegishli bo'lib, berilgan misollarda -a, -y shakli zamon ma'nosini aniqlashtiradi. Demak, Fitrat bu shaklni hozirgi zamon fe'li hosil qilishi haqida ma'lumot beradi. -a, -y shakllari fe'l zamonlari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda eng bahsli masalalardan bo'lib, ba'zi olimlar hozirgi zamon, ba'zilar kelasi zamon, ko'pchilik tomonidan esa umumlashtirib hozirgi-kelasi zamon shakli sifatida baholanadi. Bizningcha, bu holat ushbu shaklning kontekstga bog'liq holda turli zamonga ishora qila olishi bilan aloqador bo'lib, u ba'zida kelasi zamonni, ba'zida esa hozirgi zamonni ifoda etadi.

Fitrat o‘tgan zamon fe’llarining -di bilan hosil qilinuvchi ko‘rilgan fe’l, -gan, -g‘an bilan hosil qilinuvchi eshitilgan fe’l, -pdir⁸² bilan hosil qilinuvchi hikoya fe’li turlari haqida to‘xtaladi.

Umuman olganda, Fitratning fe’l zamonlari yuzasidan bergen ma’lumotlari garchi zamonni ifodalovchi barcha shakllar qamrab olinmagan va berilgan shakllarning nutqiy qurshovga aloqadorlikda anglatadigan turli ma’nolariga to‘xtalinmagan bo‘lsa-da, o‘zbek tilida zamon kategoriyasining ilk tizimli ilmiy tadqiqi sifatida alohida qiymat kasb etadi.

O‘zbek tilining grammatic qurilishini chuqur ilmiy tadqiq etish XX asrning 40-yillaridan boshlandi. Bu davr zamon kategoriyasi tadqiqida tilshunos A.G‘ulomovning qarashlari muhim ahamiyatga ega. A.G‘ulomovning “Fe’l” risolasida o‘zbek tilshunosligida fe’lning zamon kategoriyasi sinxron formal-tavsifiy metod asosida atroflicha tadqiq etiladi⁸³. Grammatik zamon kategoriyasi obyektiv mavjud bo‘lgan vaqt hodisasining tilda aks etish formalaridan biri sifatida baholanadi. Tadqiqotda fe’lning zamonini belgilashda nutq momenti asos sifatida olinadi. Olim o‘tgan zamon shakllarini ma’nosiga ko‘ra olti guruhga ajratadi: o‘tgan zamon aniqlik fe’li (-di), tarixiy o‘tgan zamon fe’li (-gan), uzoq o‘tgan zamon fe’li (-gan edi, -gan ekan), o‘tgan zamon hikoya fe’li (-b edi), o‘tgan zamon eshitilganlik fe’li (-b, -ib), tugallanmagan o‘tgan zamon fe’li (-r edi). Hozirgi zamon shakllari esa hozirgi-kelasi zamon (-a, -y) va konkret hozirgi zamon (-yap, -yotir, moq+da) tarzida ikki guruhga ajratiladi. Kelasi zamonning ham ikki turi: kelasi zamon davom fe’li (-adigan, -moqchi), kelasi zamon gumon fe’li (-r, -ar) farqlanadi. Shuningdek, asarda har bir grammatic shaklning ma’nosи va qo‘llanilishi haqida ma’lumot beriladi. Biroq olim tadqiqotda zamonning barcha analitik shakllarini to‘liq qamrab olmagan. Masalan: -yotgan edi, -yotib edi, -guvchi edi shakllari haqida ma’lumot berilmagan. Shuningdek, -gan edi va -gan ekan shakllarining umumlashtirilib uzoq o‘tgan zamon sifatida berilishi ham bahsli bo‘lib, bizningcha, zamon chizig‘ida -gan ekan shakli -gan formasi bilan bir xil vaqtga ishora qiladi. *Edi* to‘liqsiz fe’lida

⁸² Bu shakl hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi o‘tgan zamonning -b, -ib qo‘shimchasiga mos keladi.

⁸³ Гуломов А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 19–38

bevosita o'tgan zamonga oidlik ma'nosini bo'lsa-da, *ekan* shakli haqida bunday fikr bildirib bo'lmaydi. Chunki *ekan* to'liqsiz fe'li gapga "taajjub, avval ma'lum bo'lmanan xabarning keyinchalik ma'lum bo'lishi, eshitilishi" kabi modal ma'nolarni qo'shishga xizmat qiladi. Uning bu vazifasini har uchala zamon doirasida kuzatish mumkin. Masalan:

U kelgan – U kelgan ekan. (O'tgan zamon)

U kelmoqda – U kelmoqda ekan. (Hozirgi zamon)

U keladi – U keladi ekan. (Kelasiz zamon)

Bu davrda zamonning har bir turini monografik tarzda o'rganishni maqsad qilgan salmoqli tadqiqotlar ham yuzaga keldi. Jumladan, o'tgan zamon fe'li bo'yicha A.Sulaymonov tomonidan⁸⁴, hozirgi zamon fe'li bo'yicha A.Hojiyev tomonidan⁸⁵, kelasi zamon fe'li bo'yicha J.Jo'rayeva tomonidan⁸⁶ nomzodlik dissertatsiyalari yoqlandi. Ushbu tadqiqotlar natijalari asosida 1962-yilda A.Sulaymonov, A.Hojiyev, J.Jo'rayevalar hammuallifligida "Fe'l zamonlari" nomli kitob chop etildi⁸⁷. Qolaversa, hozirgi o'zbek tiliga oid chop etilgan ko'plab darslik va qo'llanmalarda ham fe'l so'z turkumi doirasida uning zamon kategoriyasi haqida ma'lumot berildi⁸⁸. Bundan tashqari, zamon shakllarining tarixiy taraqqiyotini o'rganishda S.Mutallibov⁸⁹, Sh.Shukurov⁹⁰ kabi olimlarning tadqiqotlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamon kategoriyasining o'zbek tilshunosligida o'rganilishida tilshunos A.Hojiyevning qarashlari alohida ahamiyatga ega. Olim o'zbek tilida hozirgi zamon fe'li yuzasidan nomzodlik dissertatsiyasida hozirgi zamonning boshqa zamonlarni belgilashda tayanch nuqta vazifasini bajarishini yetarlicha asoslاب berdi⁹¹.

⁸⁴ Сулаймонов А.Х. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ўтган замон феъл категорияси: Автореф.канд. дисс. – Самарқанд, 1949. – 28 б.

⁸⁵ Ҳожиев А. Ўзбек тилида ҳозирги замон феъли: Филол. фан. канд....дисс. – Тошкент, 1959. – 145 б.

⁸⁶ Жўраева Ж. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида келаси замон феъли: Филол. фан. канд....дисс. – Тошкент, 1961. – 167 б.

⁸⁷ Сулаймонов А., Ҳожиев А., Жўраева Ж. Феъл замонлари. – Тошкент, 1962. – 168 б.

⁸⁸ Ҳозирги замон ўзбек тили (муаллифлар жамоаси). – Тошкент, 1957; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б. 147–152.; Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 332–347.; Ҳозирги ўзбек адабий тили (муаллифлар жамоаси) I. – Тошкент, 1966. – Б. 287–300.

⁸⁹ Муталибов С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. – Тошкент: Фан, 1955. – Б. 29–57.

⁹⁰ Шукурев Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти. – Тошкент: Фан, 1976. – 160 б.

⁹¹ Ҳожиев А. Ўзбек тилида ҳозирги замон феъли: Филол. фан. канд....дисс. – Тошкент, 1959. – Б. 5.

A.Hojiyev faqatgina hozirgi zamon fe’li bilan cheklanmasdan, keyinchalik “Fe’l” asarida fe’l so‘z turkumining barcha kategoriyalari, shuningdek, o’tgan va kelasi zamon shakllari haqida ham keng ma’lumot beradi⁹². Shuningdek, olim o‘zbek tilshunosligida zamon kategoriyasining o‘rganilishidagi asosiy muammolardan biri bo‘lgan zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning ro‘yxati va ularning tasnifidagi turli-tumanlikka e’tibor qaratadi: “Turli darslik va qo‘llanmalar, ayrim monografiyalar, shuningdek, qiyosiy plandagi ishlardan tashqari o‘zbek tilidagi fe’l zamonlari temasi bo‘yicha to‘rtta kandidatlik dissertatsiyasi yoqlandi. Biroq har bir zamon formasining o‘ziga xos xususiyati haqidagina emas, hatto hozirgi o‘zbek adabiy tilida fe’lning qaysi zamon qanday formalarga egaligi haqida ham shu vaqtga qadar bir xil fikrga kelingan emas”.⁹³ Tilshunos olimning mazkur mulohazalari bugun ham o‘z kuchida turibdi. Bizningcha, buning asosiy sabablaridan biri o‘zbek tilda zamon va mayl kategoriyalarining chambarchas bog‘liqligida va grammatik shakllarning ham zamon, ham mayl ma’nosini ifodalashida ko‘rinadi. Masalan, -moqchi shakli maqsad mayliga tegishli bo‘lgani holda kelasi zamon ma’nosini ham anglatadi. Shu sababli bu grammatik shakl ayrim manbalarda kelasi zamon qo‘sishimchalari qatorida berilsa⁹⁴, ayrim manbalarda u maqsad mayli qo‘sishimchasi sifatida qaralib zamon shakllari doirasida keltirilmaydi⁹⁵. A.G‘ulomov bu shaklning kelasi zamonda maqsad ma’nosini bildirsa-da, aslida “ot to‘dasidagi yasalishga aloqador”ligini (bormoq+chi – bormoq bo‘lgan odam) ta’kidlasa⁹⁶, A. Hojiyev bu affiks yordamida yasaluvchi fe’l formasi harakatning nutq momentiga munosabatini ko‘rsatmasdan, balki harakatni bajarish maqsadini bildirishini aytib o‘tadi⁹⁷. A.Hojiyev zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni quyidagicha tasniflaydi⁹⁸:

⁹² Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 127–161.

⁹³ Ҳожиев А. Кўрсатилган манба. – Б. 128

⁹⁴ Жўраева Ж. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида келаси замон феъли: Филол. фан. канд...дисс. –Тошкент, 1961. – Б. 17; Мирзаев М., Усмонов С.,Расулов И. Ўзбек тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б. 152.; Ҳозирги ўзбек адабий тили (муаллифлар жамоаси) I. – Тошкент, 1966. – Б. 298.; Турсунов У., Мухторов А., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 345.

⁹⁵ Ҳозирги замон ўзбек тили (муаллифлар жамоаси). – Тошкент, 1957; Ҳожиев А. Феъл. –Тошкент: Фан, 1973. – Б. 130

⁹⁶ Ғуломов А. Феъл. – Тошкент:Фан, 1954. – Б. 37

⁹⁷ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 130

⁹⁸ Ҳожиев А. Кўрсатилган манба. – Б. 130

1) o‘tgan zamon formalari: -di, -gan, -b (-ib), shuningdek, edi to‘liqsiz fe’li bilan hosil qilinuvchi analitik formalar (-gan edi, -b (-ib) edi, -yotgan (-ayotgan) edi, -moqda edi, -r (-ar) edi, -guvchi edi);

2) hozirgi zamon formalari: -yap, -yotib, -yotir, -moqda, shuningdek, yur, tur, o‘tir, yot ko‘makchi fe’llari bilan hosil qilinuvchi analitik formalar;

3) hozirgi-kelasi zamon formalari: -a, -y, -r (-ar), -mas.

A.Hojiyev hozirgi o‘zbek adabiy tili nuqtayi nazaridan faqat kelasi zamon ma’nosini ifodalovchi biror maxsus shakl yo‘qligini, bu ma’no hozirgi-kelasi zamon shakllari orqali ifodalanishini qayd etadi⁹⁹ va shu sababli tasnidfa kelasi zamon shakllarini alohida ajratib ko‘rsatmaydi. Bizningcha, bu holatni bir zamon shaklining kontekstdan kelib chiqib boshqa zamon ma’nosini anglatishi bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Aytaylik, -di shaklining nutqiy qurshov bilan aloqadorlikda hozirgi zamon ma’nosini anglatishi uni tasnidfa hozirgi zamon shakllari qatoriga kiritishga asos bo‘lmaydi. Biroq -a, -y, -r (-ar) kabi shakllarning kelasi zamon ma’nosini anglatishi faqat kontekst ta’siridagina yuz bermaydi. Shu sababli tasnidfa kelasi zamon shakllarining ham ajratilishi maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Kelasi zamon fe’llarini alohida tadqiq qilgan J.Jo‘rayeva -a, -y, -r, -ar, - (y)ajak, -adigan, -moqchi kabi sintetik shakllarni, -ar ekan, -ar emish, -sa ekan kabi analitik shakllarini kelasi zamon shakllari sifatida keltirib o‘tadi¹⁰⁰. E’tiborli jihat, olima -a, -y shakllarning hozirgi-kelasi zamon fe’li hosil qilishini ta’kidlab, hozirgi-kelasi zamonni kelasi zamon ichida o‘rganadi.

Umuman olganda, zamon shakllari tasnidagi turlicha yondashuvlar ko‘p hollarda -a, -y shakli va u mansub deb qaralgan hozirgi-kelasi zamon bilan bog‘liq. Bunda ayrim manbalarda hozirgi-kelasi zamon hozirgi zamonning bir turi sifatida taqdim qilinsa¹⁰¹, ayrimlarida u kelasi zamonning turi sifatida ko‘rsatiladi¹⁰². Tilshunos A.Hojiyev esa uni aniqlik va guman shakllariga ega bo‘lgan alohida

⁹⁹ Xожиев А. Кўрсатилган асар. – Б. 131.

¹⁰⁰ Жўраева Ж. Хозирги замон ўзбек адабий тилида келаси замон феъли: Филол. фан. канд...дисс. – Тошкент, 1961. – Б. 20.

¹⁰¹ Ғуломов А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 31; Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 342.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б.150.

¹⁰² Хозирги ўзбек адабий тили (муаллифлар жамоаси) I. – Тошкент, 1966. – Б.295

zamon turi sifatida keltiradi¹⁰³. Bundan tashqari, hozirgi-kelasi zamon tarkibiga qaysi qo'shimchalar kirishi borasida ham bir xillik yo'q. -r, -ar shaklini A.Hojiyev hozirgi-kelasi zamonning gumon formasi deb qarasa¹⁰⁴, bir qator tilshunoslar, xususan, J.Jo'rayeva ham bu qo'shimchani kelasi zamonning gumon formasi deb hisoblaydi¹⁰⁵. Bizningcha, obyektiv borliqda bo'lgani kabi tilda ham o'tgan, hozirgi, kelasi zamondan boshqa zamon bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, matn tarkibidagi har bir gap muayyan bir zamonga ishora qiladi, ya'ni bir shakl bir vaziyatda ham hozirgi, ham kelasi zamonni ifodalamaydi. Tasnidagi bu har xilliklarning sababi hozirgi-kelasi zamon atamasining -a, -y, -r, -ar zamon shakllari ma'nosini o'zida aks ettira olmasligi bilan bog'liq. Bu shakllar qo'llanilishida asosan quyidagi ma'nolar yuzaga chiqadi:

1. Kelasi zamon ma'nosи: *Men ertaga ketaman. Bu kitobni, albatta, o'qiymان.*
Tushunib qolarmиз.

2. Umumzamon ma'nosи: *Men kasbimni sevaman. Ukam mакtabda o'qiysi.*
Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar.

Birinchi ma'nosи jihatdan -a, -y, -ar shakllari sof kelasi zamonni ifoda qilyapti. Bu o'rinda ularga nisbatan hozirgi-kelasi zamon atamasining ishlatilishi yuqoridagi misollarda hozirgi zamon ma'nosining ham bo'lishini talab etadi. Lekin bunday ma'no yo'q. Qolaversa, -a, -y, -ar shakllarining kelasi zamon ma'nosini ifodalashi faqat nutqiy qurshovda voqelanadigan holat ham emas. Shu sababli -a, -y, -ar ko'rsatkichlarini bu holatda hozirgi-kelasi zamon shakli emas, balki kelasi zamon shakllari sifatida belgilash maqsadga muvofiq.

Ikkinchi misollarda doimiylig, umumzamon ma'nosи ifodalangan bo'lib, ularga nisbatan ham hozirgi-kelasi zamon atamasini ishlatish mantiqan to'g'ri emas. Chunki atamada o'tgan zamon ma'nosи ifodalanmagan. Shu bilan bir qatorda, ularga

¹⁰³ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.157.; Ўзбек тили грамматикаси I. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 500.

¹⁰⁴ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.159.

¹⁰⁵ Жўраева Ж. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида келаси замон феъли: Филол. фан. канд....дисс. –Тошкент, 1961. – Б.39.; Мирзаев М., Усмонов С.,Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б. 152.; Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 345.; Ҳозирги ўзбек адабий тили (муаллифлар жамоаси) I. – Тошкент, 1966. – Б. 287–300.

nisbatan doimiy zamon, umumzamon atamalarining ishlatalishi ham masala mohiyatini chigallashtiradi. Yuqorida aytganimizdek, tilda o‘tgan, hozirgi, kelasi zamondan boshqa zamon yo‘q. Bizningcha, jahondagi aksar tillarda bo‘lgani kabi nutq momenti tarkibiga kiruvchi doimiy harakat-holatlar, umuman hozirga ham oid turg‘un xususiyatlar ifodasi hozirgi zamon doirasida o‘rganilishi kerak. Bunda misollardagi *sevish*, *o‘qish* harakat-holatlarining qachondandir boshlangani va qachongachadir davom etishidan qat’i nazar, nutq momentida ham yuz berayotganligi asosga olinadi. Masalan, ingliz tilida ham xuddi shunday umumzamon ma’nosini beruvchi **I love my profession** (Men kasbimni sevaman), **My brother studies at school** (Ukam matabda o‘qydi) kabi misollarning zamoni ham oddiy hozirgi zamon (Present simple) sifatida belgilanadi. -r, -ar shaklining hozirgi o‘zbek tilida bunday ma’noda qo’llanilishi nisbatan kam bo‘lib, ko‘proq maqol va hikmatlar tarkibida uchraydi. Demak, bu shaklda bugungi kunda kelasi zamon ma’nosi yetakchilik qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, -a, -y shakllariga ham kelasi zamonga, ham hozirgi zamonga tegishli shakl sifatida qarash lozim. Ularning qaysi zamonga ishora qilayotganligi kontekstdan kelib chiqib aniqlanadi. Buning natijasida hozirgi-kelasi zamon deb nomlangan sun’iy zamondan voz kechiladi Zero, bunga o‘xshash holat fe’l nisbatlari doirasida ham kuzatilib, -n, -in, -l, -il shakllari ham o‘zlik, ham majhul nisbatga tegishli hisoblanadi.

Umuman olganda, bu davr zamon kategoriyasi tadqiqidagi asosiy yutuq formal-tavsifiy metod asosida zamonga ishora qiluvchi har bir grammatik shaklining tavsiyi berilishida ko‘rinadi. Biroq aynan qaysi shakllar zamonga ishora qilishi, ularning tasnifi, zamonalarning ichki bo‘linishi borasida bir to‘xtamga kelinmadi. Shu sababli zamon shakllari miqdori ham turli manbalarda turlicha berildi. Masalan, A.Sulaymonov “Fe’l zamonlari” kitobida o‘tgan zamon hosil qiluvchi 24 ta invariant sintetik va analitik shaklni ko‘rsatsa¹⁰⁶, A.Hojiyev “O‘zbek tili grammatikasi” (1975) da 10 ta shunday shaklni qayd etadi¹⁰⁷. A.G‘ulomovning “Fe’l” risolasida

¹⁰⁶ Сулаймонов А., Ҳожиев А., Жўраева Ж. Феъл замонлари. – Тошкент, 1962. – Б. 7.

¹⁰⁷ Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 477.

o‘tgan zamon shakllari soni 7 ta¹⁰⁸, 1966-yilda chop etilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili I (Morfologiya)” darsligida esa ularning soni 12 tani tashkil etadi¹⁰⁹. Boshqa zamon shakllari miqdorida ham shunday har xilliklar kuzatiladi. Shunga qaramay, bu manbalar zamonni ifodalovchi shakllarning asosiy qismini o‘zida jamlaganligi, ularning tavslifini bergenligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi va keying davr tadqiqotlari uchun asos vazifasini bajarib kelmoqda.

Mustaqillik davri o‘zbek milliy tilshunosligida zamon kategoriyasining o‘rganilishi. Bu davr zamon kategoriyasi tadqiqida o‘zbek substansial tilshunosligi tamoyillari yetakchilik qiladi. Tildagi lison va nutq farqlanishi dialektikaning UMIS (umumiylit, mohiyat, imkoniyat, sabab) va AHVO (alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat) kategoriyalari mazmuniga monand talqin etildi. Xususan, G‘.Zikrillayev¹¹⁰, B.Mengliyev¹¹¹, Sh.Shahobiddinova¹¹², N.Musulmonova¹¹³ kabi olimlarning ishlarida zamon shakllarining umumiylit ma’nosini ochish va nutqiy qo’llanishlarida bu umumiylit ma’noning ma’lum bir qirralarining xususiy ma’no sifatida voqelanishi masalalari tahlilga tortildi. Sh.Shahobiddinova shaxs-son va mayl bilan bir qatorda zamonning ham kesimlik kategoriyasi ekanligini ta’kidlaydi¹¹⁴. Zamonning fe’l kategoriyasi sifatida qaralishi ham aslida fe’llarning asosan kesim vazifasida kelishga xoslanganligiga bog‘liq ekani asoslab beriladi.

N.Musulmonovaning nomzodlik dissertatsiyasida esa sistem-struktur yondashuv asosida zamon va mayl shakllarida kategorial, yondosh va hamroh ma’no ajratiladi¹¹⁵. Bunda kategorial (mohiyat) va yondosh ma’noning lisoniy xarakterda,

¹⁰⁸ Гуломов А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 22–30.

¹⁰⁹ Ҳозирги ўзбек адабий тили (муалифлар жамоаси) I. – Тошкент, 1966. – Б. 288–294.

¹¹⁰ Зикрилаев Ф. Ўзбек тили морфологияси: Филология ихтисосликлари учун кўлланма. – Бухоро, 1994. – Б. 163; Зикрилаев Ф.Руҳ ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 102.

¹¹¹ Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол.фан.номз...дисс. – Бухоро, 1995. – 144 б.; Менглиев Б.Тил яхлит система сифатида. – Тошкент: Nihol, 2010. – Б.117

¹¹² Шахабитдинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: Филол.фан.номз...дисс. – Самарқанд, 1993. – 140 б.; Шахабитдинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фан. док...дисс. – Андижон, 2001. – 233 б.

¹¹³ Мусулмонова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида): Филол. фан. номз...дисс. – Тошкент, 2007. – 112 б.

¹¹⁴ Шахабитдинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фан. док...дисс. – Андижон, 2001. – Б. 146.

¹¹⁵ Мусулмонова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида): Филол. фан. номз ... дисс. – Тошкент, 2007. – 112 б.

hamroh ma’noning nutqiy xarakterda ekanligi ko‘rsatiladi va shu asosda zamon shakllari tasnifi amalga oshiriladi: -di, -gan, -ibdi, gan edi, edi, -(a)rdi, ekan, emish o‘tgan zamon shakllari; -yap, -yotir, -yotib, -moqda hozirgi zamon shakllari; -a, -y, -(a)r hozirgi-kelasi zamon shakllari sifatida beriladi. Mayl va zamon kategoriyalarining chambarchas aloqasi e’tirof etilib, ularning o‘zaro munosabatini tushuntirishda sistem-struktur yondashuvga ko‘ra zamon shakllari uchun zamon ma’nosi kategorial, mayl ma’nosi yondosh ma’no maqomida bo‘lishi, mayl shakllari uchun esa mayl ma’nosi kategorial, zamon ma’nosi yondosh ma’no maqomida bo‘lishi qayd etiladi. N.Musulmonovaning fikrlari asosli ekanligini har bir mayl shaklining ayni vaziyatda zamonga ham ishora qilishida (a) va o‘z navbatida, zamon shakllarining maynga ham ishora qilishida (b) ko‘rishimiz mumkin. Masalan:

a) borsin – *-sin* buyruq-istik mayli shakli kelasi zamon ma’nosini ham ifodalaydi.

b) bordi – *-di* o‘tgan zamon shakli xabar mayli ma’nosini ham ifodalaydi.

Demak, zamon shakllarida harakat va holatning nutq momentiga munosabati, mayl shakllarida esa harakat va holatning voqelikka munosabati yetakchilik qiladi. Zamon va mayl shakllarini ajratish ularda qaysi ma’no ustuvor ahamiyatga ega ekanligi asosida amalga oshiriladi.

Tilshunos G‘.Zikrillayev zamon shakllarining qulay va noqulay kontekstlarda voqelanishini tahlil qiladi¹¹⁶. Olim grammatik shaklning nutqda uzial ma’nosiga mos holda qo‘llanilishini qulay kontekst, uzial ma’nosidan chekinish holatini esa noqulay kontekst sifatida qaraydi.

O‘zbek tilshunosligida zamon kategoriyasining yuqorida bayon etilgan o‘rganilishlari o‘z davri uchun, qolaversa, keyingi tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega. Ammo tasniflarning turli-tumanligi, ayrim manbalarda zamonga ishora qiluvchi barcha shakllarning to‘liq qamrab olinmaganligi, ayrimlarida esa zamonga aloqador bo‘lmagan shakllarning ortiqcha qo‘sib yuborilganligi, hozirgi-kelasi zamon atamasi va uning shakllaridagi noaniqliklar korpus lingvistikasi

¹¹⁶ Зикриллаев Ф. Рух ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 117-149

nuqtayi nazaridan ularning qayta tizimlashtirishga ehtiyojni yuzaga keltiradi. Qolaversa, zamon shakllarini korpusda annotatsiyalash maqsadidan kelib chiqib bu tasnifda kompyuter omilining ham hisobga olinishi muhim hisoblanadi.

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni tasniflashda ularning kontekstga aloqador holatda anglatadigan xilma-xil ma'nolari ikkinchi darajali bo'lib, birinchi navbatda zamon chizig'ida harakat va holat sodir bo'lgan/sodir bo'ladigan vaqtning nutq momentiga nisbatan qay darajada uzoqligi yoki yaqinligi, muayyan vaqtida harakat va holatning tugallanganligi, davom etayotganligi yoki boshlanmaganligi kabi jihatlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Jahon tilshunosligida 1947-yilda H.Reichenbach tomonidan zamon kategoriyasining SRE (o'zbekcha NIH, bunda N – nutq momenti, I – ishora vaqt, H – harakat-holat sodir bo'lgan vaqt) uchligi bilan formallashtirilishi keyingi davr tilshunoslari B.Komri, V.Kleinlar tomonidan ham e'tirof etildi va qisman takomillashtirildi. Bugungi kunda ham fe'l zamonlarini tushunish va tushuntirishda NIH eng muhim jihat bo'lib qolmoqda. Zamon kategoriyasining lingvistik universaliyalardan ekanligi bu tizimni boshqa tillarga ham tatbiq etishga imkon bergen. O'zbek tilshunosligida zamon kategoriyasi tadqiqiga oid ishlarda vaqtning ikki nuqtasi: nutq momenti (N) va harakat-holat sodir bo'lgan vaqt (H) haqida gap boradi. Vaqtning yana bir nuqtasi – ishora vaqt (I) alohida ajratilmaydi. Ishora vaqt matnda qachon so'rog'iga javob bo'luvchi so'zlar (payt ravishlari, payt otlari, sonlar), shuningdek, gapda bir nechta harakat-holat ifodalanganda ular o'rtasidagi zamon bilan bo'g'liq munosabatlar orqali reallashadi. Ishora vaqt orqali zamon ma'nosi yanada chegaralanib aniqlashtiriladi. Bu uch nuqtaning munosabatida “=” belgisi ikki tomonidagi nuqtalarning bir vaqtga to'g'ri kelishni, “>” belgisi o'ng tomondagi nuqtaning chap tomondagi nuqtadan oldin yuz bergenligini, “<” belgisi esa aksincha, o'ng tomondagi nuqtaning chap tomondagi nuqtadan keyin yuz bergenligini ifodalaydi. “⊂” belgisi esa chap tomondagi nuqtaning o'ng tomondagi vaqt tarkibiga kirishini anglatadi. Ko'p hollarda ishora vaqtning harakat-holat vaqt bilan bir paytga to'g'ri kelishi manbalarimizda uning alohida ajratilmasligiga sabab bo'lgan. Masalan:

O‘tgan zamon (N>I=H)

Masalan: *U kecha keldi*. (Bunda “kecha” ishora vaqt bilan “kelish” harakat vaqt bir paytga teng keladi, har ikkalasi N – nutq momenti “hozir” dan oldin yuz bergen.

Hozirgi zamon (N=I=H)

Masalan: *Men xat yozyapman*. (Bunda nutq momenti ham, ifodalanmasa-da mantiqan tushuniladigan “hozir” – ishora vaqt ham, “yozish” harakati vaqt ham bir paytga to‘g‘ri keladi.

Kelasi zamon (N<I=H)

Masalan: *Sizlarnikiga boramiz*. (Bunda “borish” – harakat vaqt va mantiqan tushuniladigan “hozirdan keyin” – ishora vaqt “hozir” – nutq momentidan keyin sodir bo‘ladi.

Ingliz tilida ham oddiy (simple) zamonalarda bu ikki vaqt turi bir nuqtada bo‘ladi va nisbatan ahamiyatsizdek tuyuladi. Biroq natijaga asoslangan (perfect) zamonalarni tushuntirishda ishora vaqt hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilida ham bir qator grammatik shakllarning zamonga munosabatini ochishda ba’zan ishora vaqtini alohida ajratib ko‘rsatishga ehtiyoj tug‘iladi. Masalan: -gan shaklida subyekt o‘tgan zamonda bajargan harakat-holat natijasini nutq momentida ham mavjud belgi, holat sifatida ifodalash xususiyati ham bor:

Masalan: *Uylanganman*. Ushbu gapda zamon nuqtalari N=I>H tarzida munosabatda bo‘ladi. Bunda “uylanish” harakat vaqt oldin o‘tgan zamonda sodir bo‘lgan, biroq gapda nutq momentida mavjud natijaga e’tibor qaratilmoqda. Bu natija ishora vaqt – hozirda ham bor. Shu sababli bu holda nutq momenti va ishora vaqt bir paytga teng kelgan. Ingliz tilida bu holat hozirgi zamon (Present Perfect) doirasida qaralsa-da, biroq o‘zbek tilida fe’l asosidagi harakatning o‘tgan zamonda yuz bergenligi va -gan shaklining asosan o‘tgan zamon uchun qo‘llanilishi e’tiboridan o‘tgan zamon shakli sifatida qaralaveradi.

Bundan tashqari -gan edi, -yotgan edi (-ayotgan edi) shakllarida zamon nuqtalar N>I>H tarzida bo‘ladi.

Masalan: *Biz borganimizda Zinnura ishlarini tugatgan edi*.

Ushbu gap zamoni N>I>H tarzida belgilanadi, ya’ni zamon o‘qida nutq momentidan oldin ishora vaqtida “borish” harakati sodir bo‘lgan, bundan ham oldin esa “tugatish” harakat vaqtida amalga oshgan. Buni xronologik ketma-ketlikda ifodalaymiz: 1) ishlarni tugatish; 2) bizning borishimiz; 3) hozir.

Soat uchda poyezd ketgan bo‘ladi. Bu gapning zamonga munosabati N<I>H ko‘rinishida belgilanadi, ya’ni nutq momenti – “hozir”, ishora vaqt – “soat uch”, harakat vaqt – “poyezdnинг ketish” vaqt. Ketma-ketligi: 1) hozir; 2) poyezdnинг ketishi; 3) soatning uch bo‘lishi.

O‘zbek tilidagi zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning formal tasnifini H.Reichenbachning uchligidan kelib chiqib amalga oshirishda ularning german tillari zamon tizimi bilan umumiy jihatlari bo‘lishi bilan bir qatorda ko‘plab o‘ziga xosliklarga ham ega ekanligini esda tutish lozim. Bu o‘ziga xoslik asosan tilimizda zamonlarning perfekt ko‘rinishi alohida ajratilmasligi, perfekt ma’nosini ifodalaydigan shakllarning boshqa ma’nolarni ham anglatishi bilan bo‘g‘liq. NIH uchligi asosida zamon shakllarining tasnifini quyidagicha amalga oshirish mumkin:

I.O‘tgan zamon shakllari:

I.1. N>I=H strukturasini ifodalaydigan o‘tgan zamon shakllari: **-di**, **-b (-ib)**, **edi**.

Bu shakllardan -di so‘zlovchi tomonidan bevosita kuzatilgan harakat-holatlari ifodalaydi. M: *Ular ishni bajarishdi.* -b (-ib) esa bevosita kuzatilmagan, balki boshqa manba vositasida ma’lum bo‘lgan yoki keyinroq bilingan harakat-holatlarni ifoda etadi. -b (-ib) I shaxsda keyin bilganlik ma’nosini, II va III shaxsda eshitilganlik ma’nosini voqelantiradi. M: *Shu kuni kechgacha uxbabman (keyin bilganlik).* *Ishlarni o‘z vaqtida bajaribsiz.* *Salim ularni ko‘rgani boribdi (eshitilganlik).*

Yuqorida sistem-struktur yondashuvda amalga oshirilgan tadqiqotlarda zamonning kesimlik kategoriyasi tarkibiga kirishi asoslab berilganligiga to‘xtalib o‘tdik. Gapda ifodalangan harakat va holatlarning nutq momentiga munosabati odatda kesim bo‘lagi orqali aniqlanadi. Kesim fe’ldan boshqa so‘z turkumlari bilan ifodalangan holatlarda ham u muayyan bir zamonga ishora qiladi. Zamonning ko‘p

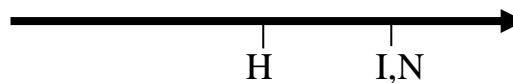
manbalarda fe'lga xos xususiyat sifatida berilishi ham aynan fe'lning asosan kesim vazifasini bajarishga xoslanganligi bilan bog'liq. Fe'ldan boshqa so'z turkumlari kesim vazifasida kelganda ham yordamchi fe'llar zamon ma'nosini reallashtiradi yoki nol grammatik ko'rsatkich hozirgi zamon sifatida qaraladi. Masalan: *U – shifokor* (hozirgi zamon). *U yaxshi odam edi* (o'tgan zamon). *U kelajakda o'qituvchi bo'ladi* (kelasi zamon). *Edi* to'liqsiz fe'lining bu o'rinda alohida ajratib ko'rsatilishidan maqsad uning fe'l bo'lмаган so'zlarga o'tgan zamon ma'nosini yuklash vazifasiga e'tibor qaratishdir. M: *Himoyachim – ukam bor edi.* (*kun.uz*) -di, -b(-ib), *edi* grammatik shakllar yordamida ifodalangan harakat-holat zamon o'qida quyidagicha o'rinalashadi (1.1-chizma):

1.1-chizma. N>I=H strukturası

I.2. N=I>H strukturasini ifodalaydigan o'tgan zamon shakli: **-gan (-kan, -qan).**

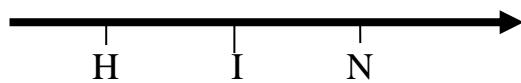
Bu shakl bevosita kuzatilgan va kuzatilmaganlikni anglatishi mumkin. O'tgan zamoning boshqa shakllaridan farqli o'laroq -gan (-kan, -qan) shakli o'tgan zamonda yuz bergen harakat-holatni subyektning nutq momentida ham mavjud bo'lgan belgisi sifatida ko'rsatadi, ya'ni subyektni tavsiflash vazifasini bajaradi. Harakat-holat natijasi mavjud bo'lib turgan vaqt bu o'rinda ishora vaqt sifatida qaraladi. Harakat-holat natijasining nutq momentida ham mavjudligi e'tiboridan ishora vaqt va nutq vaqtiga bir paytga to'g'ri keladi (1.2-chizma). M: *Charchaganman.* Biroq -gan shakli bevosita kuzatilmaganlikni ifodalaganda kontekstga bog'liq holda N>I=H munosabati mazmunini ham berishi mumkin.

1.2-chizma. N=I>H strukturası

I.3. N>I>H strukturasini ifodalovchi o'tgan zamon shakllari: -gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi).

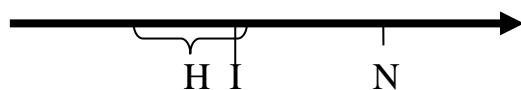
Bu shakllar bevosita kuzatilganlik, subyektni tavsiflash ma'nolarini asosan boshqa bir vaqt nuqtasi bilan munosabatda ifodalaydi, nutq momenti bilan bilvosita munosabatga kirishadi (1.3-chizma). M: *U kelganda men ketgan edim*. Bu grammatick shakllar ba'zan payt ravishlari bilan ham qo'llanadi. Bunda payt ravishlari ularning nutq momenti bilan bog'lab turuvchi nuqta vazifasini bajaradi. Bu shakllar bilan ifodalangan harakat va holatlar nutq momentidan -di, -ib, -gan shakllariga nisbatan uzoqroq masofada joylashadi. Biroq ayrim hollarda ishora vaqt bilan harakat vaqtini teng kelishi ham mumkin. Bunda -gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi) shakllari -di, -ib, -gan qo'shimchalarining o'rnida qo'llangan bo'ladi.

1.3-chizma. N>I>H strukturası

I.4. N>I<H strukturasini ifodalaydigan o'tgan zamon shakllari: -r edi (-ar edi), -yotgan edi (-ayotgan edi), -yotib edi (-ayotib edi), -yotir edi (-ayotir edi), -moqda edi.

Bu shakllar o'tgan zamonning bir davrida davom etib turgan harakat-holatlarni ifodalaydi. Nazarda tutilgan ishora vaqt davom etib turgan harakat-holat vaqtiga tegishli bo'ladi, ya'ni ishora vaqt harakat-holat vaqtining bir nuqtasini ko'rsatadi(1.4-chizma). Masalan: *O'sha vaqtda ular ko'chada o'ynar edi. Kecha tungi soat ikkida sen uxlayotgan eding*.

1.4-chizma. N>I<H strukturası

-ydigan edi (-adigan edi), -guvchi edi shakllari o'tmishda subyekt uchun odat tusiga kirgan turg'un, takroriy harakat-holatlarni ifoda etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'tgan zamonning bu grammatick shakllari boshqalariga nisbatan kam qo'llaniladi. Bizningcha, bu turg'un, takroriy holatlarni ifodalashda -(a)r edi//-(a)rdi shaklining faollashuvi natijasida yuzaga kelgan. Qolaversa, -ydigan edi (-adigan edi), -guvchi edi shakllari tarkibidagi -ydigan (-adigan), -guvchi qismlarida sifatdoshga xos xususiyat yaqqol sezilib turadi. Bu esa mazkur shakllarni edi o'tgan

zamon shaklining ot kesim bilan qo'llanilish holati doirasida qarash mumkinligini ko'rsatadi. Shu sababli biz -ydigan edi (-adigan edi), -guvchi edi kabilarni o'tgan zamonning alohida grammatik shakllari sifatida qayd etmadik.

II.Hozirgi zamon shakllari:

Hozirgi zamonda nutq momenti va ishora vaqt vaqt har doim bir paytga to'g'ri keladi va ular "ayni vaqt", "hozir"ni anglatadi. Ushbu zamon shakllarini ikki guruhga ajratish mumkin:

II.1. N=I=H strukturasini ifodalovchi umumiy hozirgi zamon shakli: -a (-y).

Bu shakl asosdagi harakat-holatning nutq momentida ham umuman mavjudligi, amalga oshayotganligini ko'rsatadi (1.5-chizma). Bunda, ayniqsa, statik holatlar, odatiy takrorlanuvchi harakat-holatlar, doimiy haqiqatlar ko'proq ifodalanadi. M: *Men Toshkentda yashayman. Har kuni soat oltida uyg'onaman. Yer Quyosh atrofida aylanadi.*

1.5-chizma. N=I=H strukturasi

II.2. N=I<H strukturasini ifodalovchi davomli hozirgi zamon shakllari: **-yap, -yotib (-ayotib), -yotir (-ayotir), -moqda, -yotgan**. Shuningdek, **yurmoq, turmoq, o'trimoq, yotmoq** fe'llarining ko'makchi fe'l va holat fe'l sifatida hozirgi zamon ma'nosida qo'llanishi.

Bu zamon strukturasi uchun asosiy xususiyat fe'l asosidagi harakat-holatning nutq momentida davomiyligka ega bo'lishidir. Harakatning qachon boshlangani va qachon tugashiga emas, balki ayni vaqtda davom etib turganiga e'tibor qaratiladi (1.6-chizma).

1.6-chizma. N=I<H strukturasi

III.Kelasi zamon shakllari:

Kelasi zamon shakllari asosdagi harakat yoki holatning nutq momentidan keyingi vaqtda yuz berishini anglatadi.

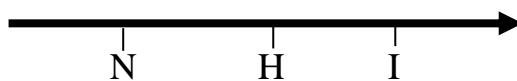
III.1. N<I=H strukturasini ifodalovchi kelasi zamon shakllari: **-a (-y), -r (-ar), -ydigan (-adigan), -ajak (-yajak), -gay (-kay, -qay)**

Bu shakllar orqali kelasi zamon ma’nosini ifodalanganda harakat-holat vaqt va ishora vaqt bir paytga to‘g‘ri keladi va ular doimo nutq momentidan keyin joylashadi (1.7-chizma). -a (-y) shakli kontekstdan, qolaversa, fe’lning lug‘aviy ma’nosidan kelib chiqib hozirgi yoki kelasi zamon ma’nosini ifodalaydi. Dinamik harakatlarni ifodalovchi fe’llar ko‘pincha bu shakl bilan kelasi zamon ma’nosini beradi. M: *boraman*. -r (-ar) shakli fe’l asosidagi harakat-holatni kelasi zamonda yuz berishini gumon bilan ifodalaydi. M: *Kutgan insoningiz kelib qolar*. -ydigan (-adigan) asosan kelasi zamon sifatdoshi vazifasini bajarib, kesim vazifasida nisbatan nofaol. -ajak (-yajak) shakli qat’iy kelasi zamonni anglatadi, biroq bu shakl ham -gay (-kay, -qay) kabi tarixiylik bo‘yog‘iga ega bo‘lib hozirgi o‘zbek adabiy tili zamon ifodasida faol emas.

1.7-chizma. N<I=H strukturasi

Shuningdek, kelasi zamonda ham natija va davomiylik ma’nolari ifodalanishi mumkin. Bu ma’nolar -gan/-kan/-qan, -(a)yotgan shakllari va *bo‘l fe’li* yordamida yuzaga keltiriladi. Bunda natija ma’nosini uchun -gan/-kan/-qan shaklidan so‘ng kelgan *bo‘l fe’liga* kelasi zamonni ifodalovchi -a, -ar shakllari qo‘shiladi. Kelasi zamondagi natija ma’nosini N<I>H strukturasini orqali ifodalash mumkin. Bu zamon strukturasida kelajakda nazarda tutilgan muayyan vaqt (ishora vaqt)da harakat-holatning tugallangan holatda bo‘lishiga, natijasiga urg‘u beriladi. (1.8-chizma) Masalan: *Bir oydan so‘ng bu yerda imorat qurilgan bo‘ladi*.

1.8-chizma. N<I>H strukturasi

Kelasi zamondagi davomiylik ma’nosini uchun esa –(a)yotgan shaklidan so‘ng kelgan *bo‘l fe’liga* kelasi zamonning -a, -ar shakllari qo‘shiladi. Harakat-holatning nutq momentidan keyin boshlanib, ishora vaqtida davom etib turganligi ma’nosini

anglashiladi. Bunda zamon $N < I \subset H$ strukturasiga ega bo‘ladi. (1.9-chizma). M: *Sen buni bilganingda men yo ‘lda ketayotgan bo ‘laman.*

1.9-chizma. $N < I \subset H$ strukturasi

Inson ongida ikki va undan ortiq harakat va holatlar o‘zaro davriy munosabatlari asosida o‘rinlashadi. Bunday davriy munosabatlar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: o‘zaro ketma-ketlik, bir vaqtida sodir bo‘lish, qisman kesishish, birining tarkibida boshqasining davom etishi kabilar. Bu munosabatlar asosan qo‘shma gap tarkibida, shuningdek, tarkibida ikki va undan ortiq harakat va holatlarni qamrab olgan sodda gaplar tarkibida yuzaga chiqishi mumkin. Qolaversa, har qanday harakat va holatlar obyektiv zamonning muayyan momentiga nisbatan yo tugallangan, yo davom etayotgan, yo boshlanmagan holatlardan biriga mansub bo‘ladi. Bunda tugallanganlik umumiy o‘tgan zamonga xos bo‘lsa, boshlanmaganlik umumiy kelasi zamon ma’nosiga tegishli. Davomiylilik nutq momentiga tegishli bo‘lganda hozirgi zamonni ifoda etishi barobarida, nutq momentidan oldingi yoki keyingi davrlar tarkibida davom etib turgan harakat-holatlarni ham ifodalaydi.

Bob bo‘yicha xulosalar

1. Obyektiv zamonning tilda qanday aks etishiga qadimgi davrlardan boshlab tilshunoslar e’tibor qaratishgan. Tilshunoslik mustaqil fan sifatida shakllanganidan keyin turli davrlarda unda ustuvor bo‘lgan paradigmalarning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda zamon kategoriysi tadqiqi amalga oshirilgan. Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning obyektiv zamonga munosabatini belgilashda harakat-holat vaqt, nutq vaqt va ishora vaqt kabi vaqtning uch nuqtasi e’tiborga olingan.

2. Korpus lingvistikasida zamon shakllarni modellashtirishda ham ko‘pchilik tadqiqotlarda mana shu uch nuqta asosga olinadi. Matnning zamon bilan bog‘liq xususiyatlarini razmetkalashda dastlab TIMEX annotatsiya sxemasi orqali vaqt

ma'noli lug'aviy birliklar teglangan bo'lsa, keyinchalik Time ML kabi sxemalar orqali fe'lning grammatik shakllari, shuningdek, birliklar orasidagi zamon bilan bog'liq munosabatlarni ham annotatsiyalash imkoni vujudga keldi.

3. O'zbek tilshunosligida zamonni ifodalovchi grammatik shakllar va ularning tasnifi eng munozarali masalalardan biri bo'lib kelgan. Formal-tavsifyi metod asosida amalga oshirilgan ishlarda zamonni anglatuvchi grammatik shakllar aniqlandi va ularning har xil nutqiy qo'llanishlardagi ma'nolari izohlandi. Sistem-struktur yondashuvda esa zamon shakllaridagi lisoniy va nutqiy jihatlar farqlandi, turli nutqiy ma'nolar umumlashtirildi. Biroq zamon kategoriyasi grammatik shakllari tasnifi borasida bir to'xtamga kelinmagan.

4. Ko'plab tasniflarda ajratilgan hozirgi-kelasi zamon tushunchasi ham bahsli bo'lib, obyektiv zamonda bo'lgani kabi tilda ham uch zamon: o'tgan, hozirgi va kelasi zamon ajratilishi kerak. Zero, bir grammatik shakl muayyan bir qo'llanishda faqat bir zamonga ishora qiladi. -a, (-y) shakli nutq momentida ham amalda bo'lib turgan holatlarni, odatiy takrorlanuvchi harakat-holatlarni, predmetlarning doimiy belgisini, o'zgarmas haqiqatlarni ifodalaganda umumiyligi hozirgi zamon shakli sifatida qaralishi lozim. Bu shakl nutq momentida emas, balki undan keyin amalda bo'ladigan harakat va holatlarni ifodalaganda esa kelasi zamon shakli sifatida baholanishi lozim.

5. Nutq momenti, harakat-holat vaqt va ishora vaqtning bir-biriga munosabatiga, obyektiv zamon o'qida joylashuviga ko'ra o'zbek tilida zamon ma'nosi turlicha strukturalarga ega bo'ladi. NIH uchligi asosida grammatik shakllar orqali zamon ma'nosining ifodalanishiga oid 9 xil struktura ajratib ko'rsatildi. Bunda nutq momenti, harakat-holat vaqt va ishora vaqt orasidagi bir vaqtga teng kelish, oldin-keyinlik, tarkibiga kirish kabi munosabatlar asosiy rol o'ynaydi. Zamon shakllarining izohida aynan shu munosabatlarga tayanish grammatik shaklning obyektiv vaqtini tilda aks ettirishdagi o'ziga xosliklarini aniqlashga yordam beradi.

II BOB. ZAMONNI ANNOTATSIYALASH DARAJALARI

2.1. Zamonni annotatsiyalashning grammatik darajasi

Zamonni annotatsiyalashning grammatik darajasi deyilganda gap tarkibidagi zamon grammatik shakllarining uzual ma’nosiga tayangan holda uning qaysi zamonga mansub ekanligi haqida xulosa chiqarish tushuniladi. Bunda bir qator masalalar aniqlashtirilib olinishi zarur. Jumladan:

- 1) zamonni ifodalovchi grammatik shakllar qaysilar ekanligi va ular qaysi zamonga ishora qilishi masalasi;
- 2) gap tarkibidagi zamon grammatik shaklining uzual ma’nosini asosida avtomatik teglash amalga oshirilganda natijaga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omonimiya va polisemiya hodisalari masalasi;
- 3) gap tarkibida zamonni ifodalovchi grammatik shakl ishtirok etmaganda gapning zamon haqida xulosa chiqarishda nimaga asoslanilishi masalasi.

Birinchi masala bo‘yicha o‘zbek tilshunosligida zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning miqdori va ularning tasnifda qaysi zamonga mansubligi borasida xilma-xil qarashlar mavjud ekanligiga ishning birinchi bobida qisman to‘xtalib o‘tdik. Biz ishimizda bu tasniflarning umumiyligi jihatlaridan foydalangan holda muayyan bir tadqiqotda amalga oshirilgan zamon shakllari tasnifiga to‘liq tayana olmadik. Bu, avvalo, ko‘plab ishlarda zamon shakllari tasnifida hozirgi-kelasi zamonning alohida tur sifatida ko‘rsatilishi, ayrim zamon shakllarining tasniflarda aks etmasligi yoki mayl shakllarining aralashtirib yuborilishi kabi holatlar bilan bog‘liq. Masalan, fe’l so‘z turkumini, xususan, zamon kategoriyasini chuqur o‘rgangan A.Hojiyev tasnifida ajratilgan hozirgi-kelasi zamon turi¹¹⁷ o‘ta munozarali. Olim bu zamon turiga kiritgan -a, -y shakllari bir qo’llanilishda ham hozirgi, ham kelasi zamonni anglatmaydi, balki ulardan birini ifodalaydi. Shu sababli -a, -y shakli hozirgi zamonni anglatganda hozirgi zamon shakli sifatida, kelasi zamonni anglatganda kelasi zamon shakli sifatida baholanishi lozim. Sistem-

¹¹⁷ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.157

struktur yondashuv asosida zamon va mayl grammatic shakllarida kategorial, yondosh va hamroh ma'noning ifodalishini o'rgangan N.Musulmonovaning ishida zamon va mayl shakllari orasiga ularda qaysi ma'noning kategorial ekanligi asosida chegara qo'yilgan¹¹⁸. Masalan, munozarali masalalardan biri -moqchi shaklining maqsad mayli qo'shimchasi ekanligi, unda so'zlovchining harakat-holatga munosabati birlamchi ekanligi asoslab berilgan. Biz ham olimaning bu boradagi qarashlariga qo'shilamiz. Biroq olma o'tgan zamon shakli sifatida -di, -gan, -ibdi, -gan+edi, edi, -(i)bdi, -(a)rdi, ekan, emish shakllarini qabul qiladi¹¹⁹. Bizningcha, ekan, emish shakllarida muayyan bir zamonga xoslanish yo'q, shu sababli ularni zamon shakllari qatorida berish maqsadga muvofiq emas.

Shuningdek, grammatic shakllarni tavsiflash borasida ham turlicha qarashlar mavjud. Masalan, -di shakli izohida manbalarda ko'rilgan o'tgan zamon¹²⁰, aniq o'tgan zamon¹²¹, yaqin o'tgan zamon¹²² kabi tavsiflarni uchratamiz. Albatta, bu izohlardagi farqlilik qo'shimchaga turli mezonlar asosida yondashilgani natijasida vujudga kelgan. -gan zamon shakli izohida ham shunday holatni kuzatish mumkin. Ushbu shaklining o'tgan zamonning ichki tasnifida qaysi guruh tarkibiga kirishi borasida xilma-xil fikrlar bildirilgan. Xususan, Abdurauf Fitrat -gan (-g'an) shaklidagi fe'lni eshitilgan fe'l deb nomlaydi¹²³. -gan (-g'an) shaklining bunday atalishi uning ko'rilgan harakat-holatlarni ham ifodalashidan kelib chiqilsa, shakl mohiyatiga to'la mos kelmaydi. Ehtimol, A.Fitrat -gan shaklining ayrim qo'llanishlarini turk tilidagi -mis shakliga tenglashtirgan holatda shunday xulosa qilgan bo'lishi mumkin. O'tgan zamon shakllarini monografik planda o'rgangan A.Sulaymonov -gan (-kan, -qan) shaklini uzoq o'tgan zamon fe'li hosil qilishini aytadi¹²⁴. A.Sulaymonovning fikri ham bahsli bo'lib, -gan (-kan, -qan) shakllari

¹¹⁸ Musulmonova N. Hozirgi o'zbek adabiy tilida grammatic ma'no tarkibi. (Elektron kitob) – GlobeEdit, 2023. – B. 54.

¹¹⁹ Musulmonova N. Ko'rsatilgan manba. – B. 57.

¹²⁰ Abdurauf Fitrat. O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba: Sarf. // Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009. – B. 160.

¹²¹ Хозирги ўзбек адабий тили I. – Тошкент, 1966. – Б. 288

¹²² Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б. 148.

¹²³ Abdurauf Fitrat. O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba: Sarf. // Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009. – B. 160.

¹²⁴ Сулаймонов А. Ўтган замон феъли. // Феъл замонлари. – Тошкент, 1962. – Б. 12.

yaqin o‘tgan zamondagi harakat-holatlarni ham ifodalay oladi. Tilshunos A.G‘ulomov mazkur shaklni tarixiy o‘tgan zamon fe’li hosil qilishini aytadi¹²⁵. A.Hojiyev esa umuman zamon shakllarining yuqoridagi singari maxsus nomlar bilan atalishiga qarshi chiqadi. Uning fikricha, o‘tgan zamon fe’l turlarining har biri uchun ularning bir-biridan farqli xususiyatini aniq ifodalay oladigan maxsus nomlar topish mumkin emas¹²⁶. Olim fikrini bu shakllarning birdan ortiq ma’noga ega ekanligi, ularni bir xususiyati bilan nomlash esa shakl haqiqiy tabiatiga mos kelmasligi bilan asoslaydi. Keyinchalik N.Musulmonova zamon va mayl shakllaridagi kategorial, yondosh va hamroh ma’noni o‘rganish natijasida ham yuqoridagi tasniflarda keltirilgan aniqlik, tarixiylik, eshitilganlik kabi ma’nolar zamon kategoriyasiga tegishli emasligini, balki “o‘tgan zamon” ma’nosining o‘zi bu shakllar uchun kategorial ma’no ekanligini qayd etadi¹²⁷. Sistem-struktur yondashuvga ko‘ra grammatik shakl muayyan matnda qo‘llanganda o‘z mohiyatida mavjud lisoniy ma’noni va kontekst ta’siridagi nutqiy ma’noni voqelantiradi. Bizningcha, har bir zamon grammatik shakli boshqasidan muayyan bir yoki bir nechta belgisi bilan farqlanadi. Bu belgilarning ayrimlari zamon ma’nosiga aloqador bo‘lsa (masalan: uzoqlik, yaqinlik), ayrimlari nutq shakliga, uslubga, so‘zlovchining munosabatiga bog‘liq (masalan: yozma nutqqa xoslik, so‘zlashuvga xoslik, gumon, tarixiylik kabi). Ularni har bir grammatik shakl izohida tushuntirish kerak. Lekin bu farqlarni grammatik shakllarning umumiy nomi sifatida tasnifda aks ettirish maqsadga muvofiq emas. Chunki bunda tasnifning bir mezon asosida amalga oshirilish talabi buziladi.

Matndan zamonni aniqlashning grammatik darajasi uchun zamon shakllarining o‘zbek tilshunosligida amalga oshirilgan tasniflarini umumlashtirgan holda yuqoridagi mulohazalarimizdan kelib chiqib, quyidagilarni zamon grammatik shakllari sifatida qabul qildik:

¹²⁵ Фуломов А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 25.

¹²⁶ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 133.

¹²⁷ Мусулмонова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида): Филол. фан. номз...дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 80.

-di, -b (-ib), edi, -gan (-kan, -qan), -gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi), -r edi (-ar edi), -yotgan edi (-ayotgan edi), -yotib edi (-ayotib edi), -yotir edi (-ayotir edi), -moqda edi kabi grammatik shakllar o‘tgan zamon sifatida teglanadi.

-a (-y), -yap, -yotib (-ayotib), -yotir (-ayotir), -moqda, -yotgan shakllari, shuningdek, *yurmoq, turmoq, o‘timoq, yotmoq* fe’llarinining ko‘makchi fe’l va holat fe’li sifatida qo‘llanilishi hozirgi zamon sifatida annotatsiyalanadi.

-a (-y), -r (-ar), -ydigan (-adigan), -ajak (-yajak), -gay (-kay, -qay) kabi grammatik shakllar kelasi zamon sifatida annotatsiyalanadi.

Qayd etish joizki, yuqorida keltirilgan zamonni ifodalovchi shakllarning tilda faollik darajasi har xil. Ayrim shakllar juda keng iste’molda bo‘lgani holda, ba’zi shakllar faqat muayyan bir uslub, janr doirasidagina qo‘llaniladi. Ba’zilari esa tobora tarixiyashib bormoqda. Bu jarayonlarni kuzatishda va xolis baholashda til korpuslarining ahamiyati juda katta. Internet tarmog‘iga joylangan, bugun amalda foydalanimayotgan ba’zi til korpuslari matnlarida zamon shakllarning qo‘llanilish chastotasini tahlil qildik. Tahlillarimizda asosan hozirgi kunda nisbatan ko‘proq so‘zshakl bazasi (75 million so‘zshakl)ga ega bo‘lgan O‘zbek tilining ta’limiy korpusi (uzschoolcorpara.uz) matnlariga tayandik. O‘zbek tilining ta’limiy korpusi (keyingi o‘rinlarda ta’limiy korpus deb keltiriladi) Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida yaratilgan. Ushbu korpusni shakllantirishda L.Raupova, B.Mengliyev, Sh.Hamroyeva, M.Abjalova, B.Elov kabi olimlar xizmat qilishgan. Ta’limiy korpus matnlarida zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning qo‘llanilish chastotasi va foizi 2.1-jadvalda aks etgan.

O‘zbek tili ta’limiy korpusi matnlarida qo‘llangan zamonni ifodalovchi grammatik shakllar miqdori¹²⁸

2.1-jadval

Nº	Zamon shakli	Miqdori	Foizda
1.	O‘tgan zamon shakllari	4363937	56%
1.1	-di	1517000	19,3%

¹²⁸ Jadvaldagagi natijalar uzschoolcorpara.uz saytidan 2022-yilning 5-yanvaridan 2-mayigacha bo‘lgan oraliqda olingan. Har bir grammatik shaklning miqdori korpusdagi umumiy zamon shakllari miqdoriga nisbatan foizda ifodalangan.

1.2	-(i)b	32679	0,4%
1.3	edi (ot kesim tarkibida)	119510	1,5%
1.4.1	-gan	2393328	30,5%
1.4.2	-qan	52889	0,6%
1.4.3	-kan	3336	0,04%
1.5.1	-gan edi (-gandi)	222541	2,8%
1.5.2	-qan edi (-qandi)	3329	0,04%
1.5.3	-kan edi (-kandi)	265	0,003%
1.6.	-(i)b edi	91	0,001%
1.7	-(a)r edi	6160	0,07%
1.8	-(a)yotgan edi (-(a)yotgandi)	12525	0,2%
1.9	-(a)yotib edi	33	0,0004%
1.10	-(a)yotir edi	3	-
1.11	-moqda edi	248	0,003%
2.	Hozirgi zamon shakllari	2854941	36%
2.1	-a, -y	1608450	20%
2.2.	-yap	76653	1%
2.3	-moqda	402367	5%
2.4	-(a)yotib	171	0,002%
2.5	-(a)yotir	2345	0,02%
2.6	-(a)yotgan	379787	4,8%
2.7	-ydigan (-adigan)	357200	4,5%
2.8	yurib+shaxs-son	1509	0,02%
2.9	turib+shaxs-son	24183	0,3%
2.10	o‘tirib+shaxs-son	849	0,01%
2.11	yotib+shaxs-son	1427	0,02%
3.	Kelasi zamon shakllari	613617	8%
3.1	-a, -y	536150	6,8%
3.2	-(a)r	786	0,01%

3.3	-adigan, -ydigan	70014	0,9%
3.4	-(y)ajak	6105	0,08%
3.5.1	-gay	555	0,0007%
3.5.2	-qay	6	-
3.5.3	-kay	1	-
	Ta’limiy korpusda uchrovchi zamon shakllarining umumiyligi miqdori	7832495	

O‘zbek tilining ta’limiy korpusi keng qamrovliligi, tarkibida turli uslub va janrga mansub matnlarning mavjudligi bois zamon shakllarining nutqda turli qo‘llanilish holatlari, ma’nolarini o‘rganish imkonini beradi. Biroq muayyan bir uslub doirasidagi korpuslarda ayrim zamon shakllari faol qo‘llanmasligi, hatto ayrim zamon shakllari umuman uchramasligi mumkin. Masalan, publitsistik uslubdagi matnlardan tashkil topgan “Tug‘ro” o‘zbek tilining internet axborot matnlari korpusi (uzkorpus.uz) 7127 ta (03.05.2022-yil holatiga ko‘ra) teglangan so‘z bazasiga ega. Bu korpus I.Asimova, O.Abdullayevalar tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu korpusda qo‘llangan zamonni ifodalovchi grammatik shakllar miqdori 2.2-jadvalda aks etgan.

“Tug‘ro” internet axborot matnlari korpusi matnlarida qo‘llangan zamonni ifodalovchi grammatik shakllar miqdori¹²⁹

2.2-jadval

Nº	Zamon shakli	Miqdori	Foizda
1.	O‘tgan zamon shakllari	444	63 %
1.1	-di	155	21,9 %
1.2	-gan/-kan/-qan	247	34,9 %
1.3	-gan edi/-kan edi/-qan edi	36	5 %
1.4	-(a)yotgan edi	3	0,4 %
1.5	-(a)r edi	3	0,4 %

¹²⁹ Jadvaldagagi natijalar uzkorpus.uz saytidan 2022-yilning 3-mayidan 15-mayigacha bo‘lgan oraliqda olingan.

2.	Hozirgi zamon shakllari	196	28 %
2.1	-a, -y	84	12 %
2.2.	-yap	12	1,6 %
2.3	-moqda	70	10 %
2.4	-(a)yotgan	30	4,2 %
3.	Kelasi zamon shakllari	67	9 %
3.1	-a, -y	58	8,2 %
3.2	-adigan, -ydigan	9	1,2 %
	“Tug‘ro” internet axborot matnlari korpusidagi zamon grammatik shakllarining umumiy miqdori	707	

“Tug‘ro” internet axborot matnlari korpusidagi ushbu natijalar teg bo‘yicha qidiruv usulida olingan. Ko‘rinadiki, korpus publitsistik uslubdagi matnlardan tashkil topganligi bois o‘tgan zamonning -(i)b, -(i)b edi, -(a)yotgan edi, -(a)yotib edi, -(a)yotir edi, -moqda edi kabi grammatik shakllari, kelasi zamonning -(y)ajak, -gay (-kay, -qay) kabi grammatik shakllari uchramaydi. Bu holat korpus hajmidan kelib chiqilsa, mazkur grammatik shakllarning publitsistik uslubda nisbatan kam qo‘llanilishini anglatadi.

Har ikki korpusdagi tahlil asosida xulosa qilish mumkinki, hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘tgan zamonning -(i)b edi, -(a)yotib edi kabi shakllari boshqa shakllarga nisbatan nofaol bo‘lgani holda, -(a)yotir edi kabi shakli bugungi kunda deyarli qo‘llanilmaydi. Ushbu shakllarning o‘zbek tilining ta’limiy korpusida ishlatilishi ham asosan xalq og‘zaki ijodi namunalari tarkibida uchraydi.

Bir qator zamonni ifodalovchi grammatik shakllar omonimlik xususiyatiga ega bo‘lgani holda matn tarkibida turli vazifalarni bajaradi. Avtomatik annotatsiyalash jarayonida ularni farqlovchi modellar ishlab chiqilmasa, har xil xatoliklar kelib chiqishi mumkin. Shu sababli quyida matn tarkibida turli vazifa bajaradigan ayrim zamon grammatik shakllarini izohlab o‘tamiz.

-di zamon shaklini uchinchi shaxs uchun qo‘llaniluvchi -di shaxs-son qo‘shimchasidan farqlash lozim. Masalan: *1. Gap-so ‘zlardan keyin ham dushanba kuni ishga bordim.* (*kun.uz*) *2. Bayram kuni barcha erta tongda uyg‘onib, yangi kiyimlar kiyadi.* *O‘tganlarni, qariyalar va bemorlarni ziyyarat qilgani boradi.* (*marifat.uz*) Birinchi misolda -di o‘tgan zamon shakli vazifasini, ikkinchi misolda -a zamon shaklidan so‘ng qo‘shilgan -di shaxs-son qo‘shimchasi vazifasini bajargan. Teglash jarayonida bu kabi holatlarni farqlashda, umuman, zamon qo‘shimchalaridan so‘ng qo‘shilgan -di shaxs-son shakli vazifasini bajarishi inobatga olinadi.

-(i)b shakli ham omonimlik xususiyatiga ega. Annotatsiyalashda o‘zbek tilida bu shakl bilan bog‘liq quyidagi holatlar mavjudligi inobatga olinadi:

1. Fe’lni ravishga xoslovchi ravishdosh shakli: *Nega deganda, barcha rivojlangan mamlakatlarning oliy ta’lim muassasalari ushbu yo‘ldan yurib, yuqori natijalarni qo‘lga kiritmoqda.* (*xs.uz*)

2. Qo‘shma fe’l hosil qilishga xizmat qiluvchi ravishdosh shakli: *2019-yilning sentyabrida opam xususiy turfirma orqali umra ziyyaratiga borib keldi.* (*kun.uz*)

3. Ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi hosil qiluvchi ravishdosh shakli: *Javlon Jovliyevning «Qo‘rqma» asarini ko‘plab yoshlar o‘qib chiqdi, ijtimoiy tarmoqlarda muhokama qildi.* (*kun.uz*)

4. O‘tgan zamon fe’lini hosil qiluvchi shakl: *Kechqurun ishdan qaytib taajjubi battar ortdi: kimdir bir tog‘ora somsa tashlab ketibdi.* (A.Qahhor)

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, -(i)b shaklining o‘tgan zamon shakli vazifasini bajargan holatini farqlash “-(i)b+shaxs-son shakli” qolipi orqali amalga oshiriladi. Zamon ma’nosini voqelantirish uchun -(i)b o‘zidan keyin shaxs-son qo‘shimchasini talab qiladi.

-gan shakli ham matn tarkibida ikki xil vazifada: sifatdosh va sof fe’l tarkibida uchraydi. Sifatdosh hosil qilganda ham, sof fe’l tarkibida ham o‘tgan zamon ma’nosini bilan bog‘langan bo‘ladi. Sof fe’l tarkibida -gan shaklidan so‘ng shaxs-son shakllari keladi, 3-shaxsda -gan qo‘shimchasining o‘zi shaxs-son ma’nosini ham anglatadi. Sifatdosh holatida -gan shaklidan keyin ot keladi yoki sifatdosh otlashib, otga xos

ko‘plik, egalik, kelishik shakllarini oladi. Otlashganda -gan shakli uchinchi shaxs egalik qo‘shimchasi bilan qo‘llansa, maqsad ravishdoshining -gani qo‘shimchasi bilan shakldoshlik yuzaga keladi. Masalan: *Uning aytgani ado etilibdi.* (*Sifatdosh*). *Sizga shularni aytgani kelgan edim.* (*Maqsad ravishdoshi*). Bu holatda qo‘shimchaning yaxlit -gani yoki gan+i qolipida ekanligiga e’tibor qaratiladi.

-a (-y) shakllari ham omonim affikslardan sanalib, fe’l tarkibida uning quyidagi vazifalarini farqlash kerak:

1. Fe’l yasovchi shakl: *Qo ‘limni tirnab olgani bois, qo ‘lim qonadi.* (*daryo.uz*). *Quyosh qoraydi va Yerda magnit bo ‘ronini yuzaga keltirdi.* (*kun.uz*)

2. Fe’lni ravishga xoslovchi ravishdosh shakli: *Anzirat xola Sidiqjonning bemahal yurishidan jinday koyidi, keyin bolaning bugun qilgan sho ‘xliklari, aytgan gaplari to ‘g ‘risida kula-kula so ‘zladi.* (*A.Qahhor*). *Go ‘ro ‘g ‘liga, ketmagan, deb tarmashdi, Yig ‘lay-yig ‘lay barin o ‘pkasi shishdi.* (“*Go ‘ro ‘g ‘li*” dostonidan).

3. Hozirgi zamon shakli: *O ‘zim ham koronavirus bo ‘lganim uchun bolajonlarning holatini tushunaman.* (*daryo.uz*). *O ‘zbek yozuvchilarining asarlarini sevib o ‘qiymان* (*marifat.uz*).

4. Kelasi zamon shakli: *Rossiya bosh vaziri Mixail Mishustin 9-oktabr kuni Yerevanga boradi.* (*kun.uz*). *Malayziya hukmdorlari (valiahd sultonlar) kengashi 24-yanvarda yangi qirolni saylaydi.* (*kun.uz*).

5. Buyruq-istak mayli shakli: *Undan ko ‘ra chala qolgan maqolam ustida ishlay.* (*xs.uz*). Bunda faqat unli harf bilan tugovchi asoslarga qo‘shiluvchi -y shakli qo‘llaniladi. Bu holatda mayl shakli zamon ma’nosini sinkretik ifodalaydi.

Misollardan ko‘rinadiki, -a (-y) shaklining zamonni ifodalashini “fe’l asos+a (y)+shaxs-son” qolipi orqali farqlash mumkin. Biroq ayni shaklning hozirgi yoki kelasi zamonni anglatayotganligini kontekst ta’siridagina aniqlash mumkin.

-(a)yotib) shaklining hozirgi zamonni ifodalash va ravishdoshga davomiylik ma’nosini yuklash vazifalarini farqlash lozim. Masalan: *Xotin jo ‘xorini tuyib bo ‘ldi, uni kelidan tog ‘orachaga solayotib to ‘ng ‘illadi: – Havasga anor yeydi deysiz, shekilli...* (*A.Qahhor*). *Mana endi «S» shaharchasida ham shunday «tartib» o ‘rnatgani ketayotibdi.* (*A.Qahhor*) Birinchi misolda -ayotib shaklidagi davomiylik

ma’nosi bir qarashda uni hozirgi zamonga oiddek qilib ko‘rsatsa-da, aslida muayyan bir zamonga ishora yo‘q. Asosidagi harakatning qaysi zamonda amalga oshgani esa sof fe’l tarkibidagi zamon shakli -di orqali reallashadi. Davomiylit ma’nosi esa har uchala zamon doirasida ifodalanishi mumkin. Ikkinchisiz misolda hozirgi davomli zamon ifodalangan. Shakldan so‘ng qo‘shilgan -di shaxs-son qo‘shimchasi vazifasini bajargan. Demak, bu shaklning hozirgi zamonni anglatish holati undan so‘ng shaxs-son qo‘shimchasi kelishi asosida farqlanadi.

-moqda hozirgi zamon shakli harakat nomining -moq shakliga o‘rin-payt kelishigi qo‘shilgan holat bilan shakldoshlik hosil qiladi. Buni birinchi va ikkinchi shaxsda zamon shaklidan so‘ng shaxs-son qo‘shilishi bilan farqlash mumkin. Ammo uchinchi shaxsda -moqda ham zamon, ham shaxs-son ma’nosini anglatishi annotatsiyalash jarayonida moq+da shaklidan farqlash bilan bog‘liq muammoni yuzaga keltiradi. Masalan: 1. *Bugungi qahramonimiz ham og‘ir dardga chalingan onasini qutqarish uchun har qayonga zir yugurmoqda.* (kun.uz) 2. *Nahot shuncha mas’um, shuncha pok, Sevishmoqda alam bor shuncha?* (Zulfiya) Birinchi misolda -moqda hozirgi zamon shakli bo‘lsa, ikkinchi misolda -moq harakat nomi shakliga -da o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi qo‘shilgan. Shakliy bir xillik yuzaga kelgani bois dastur ularni farqlashda muammoga duch keladi. Bunda -moqda qo‘shilgan so‘zning sintaktik vazifasini hisobga olish, hozirgi zamon shakli sifatida u kesim tarkibida bo‘lishidan kelib chiqilsa, muammoning eng to‘g‘ri yechimi bo‘ladi. Biroq sintaktik annotatsiyalanmagan korpusda kesimning o‘zbek tilida asosan gap oxirida kelish xususiyatidan kelib chiqib oxirgi so‘zga e’tibor qaratilishi mumkin. Lekin bunda ham inversiya hodisasi ta’sirida kesimning o‘rni o‘zgarishi natijasida annotatsiyada xatolik kuzatilishi mumkin.

-(a)r shaklining fe’l so‘z turkumi doirasidagi omonimlik xususiyati quyidagi bajaradigan vazifalari bilan bog‘liq:

1. Fe’l yasovchi shakl: *Biroz og‘ridi, ko‘kardi.* // *Umumta’lim mакtablarida 10-11-sinflar tashkil etilishi tufayli kasb-hunar kollejlari soni qisqardi.* (marifat.uz)

2. -ar orttirma nisbat hosil qiluvchi shakl: *Ibrohim kissasiga qo‘l urib, eldan burun sanab-tayyorlab qo‘ygan pulini chiqardi.* (U.Hamdam). Bu misolda -ar

orttirma nisbat shakli -di o‘tgan zamon qo‘shimchasi bilan kelgan va bu holat *-ar edi* o‘tgan zamon shaklining qisqargan ko‘rinishi *-ardi* bilan ham shakldoshlik hosil qiladi: *Lekin uyga kelyach, avval Kozimjonlarnikiga o‘tishar va o‘tning qoq yarmini tushirib, so‘ng qolganini Yunus tog‘a o‘zinikiga olib ketardi.* (U.Hamdam). Annotatsiyalash jarayonida -ar shaklining bu omonimligi bilan bog‘liq muammoni hal etishda -ar orttirma nisbat shaklini qabul qiluvchi fe’llar ro‘yxatiga ehtiyoj tug‘iladi. Tekshirishimiz davomida -ar shakli orttirma nisbat hosil qiluvchi sifatida faqat ikkita – *chiqmoq va qaytmoq* fe’llariga qo‘shila olishi aniqlandi. Demak, modellashtirishda faqat shu ikkita fe’l tarkibida -ar shaklining orttirma nisbat qo‘shimchasi bo‘lishi mumkinligi inobatga olinadi.

3. Hozirgi zamon shakli: *Har kim tug‘ilgan, o‘sgan yerini jonidan ortiq suyar.* (A.Avloniy). -ar shaklining hozirgi zamon ma’nosida qo‘llanilishi hozirgi o‘zbek adabiy tilida kam uchraydi. Ko‘proq maqollar, hikmatlar tarkibida shu ma’noda ishlataladi.

4. Kelasi zamon shakli: *Bu savollarga kun kelib javob olarmiz.* (xs.uz). Bunda harakat-holatning nutq momentidan keyin yuz berishi taxmin qilinadi.

-(a)r shaklining fe’l yasovchi bo‘lib kelishi fe’l bo‘lmagan asos (sifat)ga qo‘shilish xususiyati bilan zamonni ifodalash vazifasidan farqlanadi. Orttirma nisbat hosil qiluvchi shakl vazifasida kelishi esa o‘zidan keyin zamon yoki mayl shakllarini qabul qilishi bilan zamon shaklidan ajralib turadi. Biroq ikkinchi shaxs birlik buyruq-istik mayli grammatik ko‘rsatkichsiz ham ifodalangani bois -(a)r shakli uchinchi shaxs kelasi zamon xabar mayli bilan shakldoshlik hosil qiladi. Masalan: — *Pul topib ber! Bekitib qo‘yganlaringdan chiqar! Ichgim kelyapti!* (*kun.uz*). *Balki, bu tashabbus bizning mamlakatimizdan chiqar.* (*marifat.uz*). Birinchi misolda -ar orttirma nisbat shakli, ikkinchi misolda kelasi zamon shakli vazifasini bajargan. Bu holatda misollarning biri ikkinchi shaxsni, keyingisi uchinchi shaxsni ko‘rsatishiga e’tibor qaratiladi.

-(a)r shaklining hozirgi va kelasi zamonni ifodalashini farqlash kontekst va qo‘shilayotgan asosning lug‘aviy ma’nosini orqali amalga oshirilishi mumkin. Biroq hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu shakldan hozirgi zamonni ifodalashda deyarli

foydalanimaydi, uning vazifasini ham -a (y) shakli bajarmoqda. Mavjud holatlar ko‘pincha tarixiy badiiy asarlar, hikmatlar, shiorlar, maqol va matallar tarkibida uchraydi.

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning annotatsiyasi hozirgi o‘zbek tili bo‘yicha tuziladigan korpuslar uchun umumiy xarakterda bo‘lib, faqat o‘zbek tili shevalarida ayrim grammatik shakllar adabiy tildagidan farqli ko‘rinishlarga ega. Kelajakda tuziladigan o‘zbek tili shevalari korpusi matnlaridagi zamon shakllarining annotatsiyasi ularning shevalardagi variantlari asosida amalga oshiriladi. O‘zbek tili shevalari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarga¹³⁰ tayanilgan holda zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning o‘zbek tili shevalaridagi variantlari yig‘ildi (1-ilova). Ilovada keltirilgan ma’lumotlardan o‘zbek tili shevalari korpusidagi zamon shakllari annotatsiyasida foydalanimishi mumkin.

Ma’lumki, barcha gaplar tarkibida ham maxsus zamonni ifodalovchi grammatik shakl ishtirok etavermaydi. Fe’l tarkibidagi mayl shakllari ham zamon ma’nosini sinkretik ifodalash xususiyatiga ega. Jumladan, mayl shakllari orqali zamon ma’nosining ifodalanishi haqida Abdurauf Fitratning qarashlari alohida ahamiyatga ega. Olim kelasi zamon (Fitrat asarida so‘ngg‘i zamon deb keltiriladi) buyruq, keljak, shart, o‘tinch, qo‘zg‘atish fe’llari orqali ifodalanishini ta’kidlaydi¹³¹. Fitrat nazarda tutgan buyruq fe’llari hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi buyruq-istik mayliga, shart, qo‘zg‘atish fe’llari esa shart mayliga to‘g‘ri keladi. Demak, olim buyruq-istik va shart mayllarini kelasi zamon hosil qiluvchi vositalardan biri sifatida qaraydi. Bizningcha, mayl shakllari mohiyatida modallik ma’nosи yetakchilik qilsa-da, ular bir paytning o‘zida muayyan zamon ma’nosini ham reallashtiradi.

Xabar maylining bevosita kuzatganlik, bevosita kuzatmaganlik, ishonch, gumon kabi modal ma’nolari biz yuqorida ko‘rgan zamon grammatik shakllari

¹³⁰ Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 231 б.; Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013. – 87 б.; Игамбердиева Ш. Ўтган замон феъл формаларини ўзбек адабий тили ва Фориш, Наманган шевалари билан қиёслаб ўрганиши: Филол. фан. канд. ...дисс. – Тошкент, 1970. – 137 б.; Usmonov K. O‘zbek tili shevalarida fe’lning hozirgi zamon shakllari. – Qarshi, Nasaf, 2005. – 138 б.

¹³¹ Abdurauf Fitrat. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf. // Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 154.

оргали ифодаланади. Бу майл максус грамматик ко‘рсаткичга ега эмас. Qayd etish joizki, ayrim manbalarda o‘tgan, hozirgi va kelasi zamonni ifodalovchi грамматик шакллар айнан хабар maylining тарқибидаги о‘рганилади¹³². Biroq N.Musulmonova qayd etганидек¹³³, bu шаклларда замонning категориал ма’но, maylning yondosh ма’но mavqeyida еканлигидан келиб чиқиса, зamon шакллари qo‘shimcha tarzda хабар maylining modal ма’ноларини vogelantirishi haqida xulosa чиқариш то‘g‘riroq bo‘лади.

Buyruq-истак maylining грамматик шаклларидаги *buyruq*, *istik* каби modal ма’нолар бирламчи bo‘lsa-da, ular qo‘shimcha tarzda зamon ма’носини ham ифодалайди. Umuman olganda, buyruq va istak ма’ноларидаги so‘zlovchining kelajakda (nutq momentidan keyingi vaqtida) o‘zi nimadir qilishni xohlashi yoki boshqa shaxsning muayyan ish-harakatni bajarishini istashi, uni bajarishga undashi aks etgani bu maylning kelasi zamonni anglatishini ko‘rsatadi.

-(*a*)y(*in*) va -(*a*)ylik шакллари orgали биринчи shaxsda so‘zlovchi fe’l asosidagi harakat-holatni kelasi zamonda – nutq momentidan keyin amalga oshirmoqchi bo‘лади. Masalan: – *Xudo saqlasin. Mayli, zarari yo‘q, xudo suygan quliga dard beradir. Qani keling, bir dam solib qo‘yay.* (A.Qahhor) – *Yo ‘lda ko ‘rdim. Ertaga aniq kelishadi. Endi hovliga boraylik.* (A.Qahhor)

Ikkinchи shaxs birlik buyruq-истак maylida максус грамматик шаклсиз fe’l asosining o‘zi orgали (shuningdek, unga -ma bo‘lishsizlik qo‘shimchasini qo‘shish orgали) tinglovchi nutq momentidan keyin muayyan harakat-holatni qilish yoki qilmaslikka undaladi. Masalan: *Birinchi: hozir nazorat ostida bo‘lgan g‘o‘zalarni tekshirib, bularning asosiy shoxi qachon zararlanganini belgila.* (A.Qahhor). Ta’kid ма’носіда ба’zan -gin шаклдан foydalанилади. Masalan: *O‘zbekiston xalq artisti Shukur Burxonov “rolni chertib-chertib tanlab, undan xarakter topa bilsanggina o‘ynagin. Yo‘qsa xalqning me’dasiga tegib, nazaridan qolasan”, derdi.*(daryo.uz) Hurmat ма’носіда fe’l asosiga -(i)ng шакли, ikkinchi shaxs

¹³² Зикриллаев F. Рух ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 115.

¹³³ Мусулмонова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида): Филол. фан. номз....дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 82.

ko‘plikda –(i)ng(lar), -ingiz(lar) shakllari qo‘shilganda ham kelasi zamon ma’nosini anglashiladi. Masalan: “Agar siz Venesuelaga bostirib kirish kerak deb hisoblayotgan bo ‘lsangiz, unda miltig ‘ingizni tayyorlang. Biz sizni kutib qolamiz”, deb aytgan Maduro. (kun.uz). “Sizlarga vasiyat qilaman. Maorif yo‘linda ishlayturg‘on muallimlarning **boshini silangizlar**. Maorifga yordam etingiz”. (Behbudiy).

Buyruq-istik maylining 3-shaxsga nisbatan qo‘llaniluvchi -sin shakli ham kelasi zamonga ishora qiladi. M: Bir jom suv bergin, bizdan suvdai **sovib ketsin**, umidini **uzib ketsin**. (“Alpomish” dostonidan).

Buyruq-istik mayli shakllari ba’zan *edi* to‘liqsiz fe’li bilan qo‘llanilib, o‘tgan zamon ma’nosini anglatadi. Masalan: *Gunohi bo ‘lsa aytsin edi...* (daryo.uz) *O ‘sha paytda norizo bo ‘lsang, kelib, og‘ayni, berolmayapsan bilimni, deb o ‘sha payt to‘xtatgin edi.* (daryo.uz)

O‘zbek tili grammatikasiga oid ko‘pgina manbalarda shart mayli shakllarida ham zamon ma’nosini borligi qayd etiladi, bu maylda hozirgi, kelasi zamon ma’nolarini ifodalanishi haqida ma’lumot beriladi¹³⁴. Jumladan, G‘. Zikrillayev -sa shart mayli shaklining mazmuni shart, istak, hozirgi va kelasi zamon ma’nolaridan iborat ekanligini qayd etadi¹³⁵. Bizningcha, shart mayli shakli orqali nafaqat hozirgi va kelasi zamon ma’nolari, balki o‘tgan zamon ma’nosini ham anglashilishi mumkin. Quyida shart mayli shakllarini zamonga munosabati jihatdan ko‘rib chiqamiz.

-sa shart mayli shakli *shart, payt* va *istak* ma’nolarini voqelantirish barobarida kelasi, hozirgi ba’zan o‘tgan zamonga ishora qiladi. Ushbu shaklining qaysi zamonni anglatishi gap tarkibida bajarayotgan vazifasi va ifodalayotgan ma’nosiga uzviy bog‘liq. Gap tarkibida bajarayotgan vazifasi deganda -sa qo‘shimchasining ergashgan qo‘shma gapning ergash gap qismida qismlarni bog‘lovchi vosita sifatida ishtirok etishi, sodda gap tarkibida kesim vazifasini bajarishi kabi holatlar tushuniladi. -sa ergashgan qo‘shma gap qismlarini bog‘laganda ergash gap tarkibida

¹³⁴ Abdurauf Fitrat. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf. // Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 154–161.; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – Б. 153–154.; Зикриллаев F. Рух ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 150.

¹³⁵ Зикриллаев F. Рух ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 150.

nomustaqlil kesim vazifasini bajaradi. Bu holatda shart ma’nosini ifodalaganda fe’l asosidan bosh gap kesimidagi harakat-holatning yuzaga chiqishi uchun keljakda shart qilinadigan yoki umuman shart qilingan harakat-holat anglashiladi. Masalan: «*Zakot qilinglar, bersa, zakotini olib kelinglar*, *deb yuborgan*», – *dedi*. (“Alpomish” dostonidan). *Agar mehmon mezbon oilasida biron janjal bo ‘layotgani ustidan chiqsa, bundan ham yomon, o ‘ng ‘aysiz holatda qoladi*. (A.Q.) Birinchi misolda -sa shakli kelasi zamonni, ikkinchi misolda esa umumiy hozirgi zamon ma’nosini ifodalagan. Vaqt jihatdan -sa shakli qo’shilgan fe’l asosidagi harakat-holat birinchi, mustaqil kesim asosidagi harakat-holat undan so‘ng amalga oshadi. Birinchi misoldagi *olib kelinglar* mustaqil kesimining kelasi zamonda ekanligi *bersa* so‘zining ham kelasi zamonni anglatishiga sabab bo‘lgan. Ikkinchi misolda *qoladi* fe’lining umumiy hozirgi zamonni ifodalashi *chiqsa* so‘zining ham hozirgi zamonda bo‘lishiga ta’sir etgan.

-sa shakli nomustaqlil kesim tarkibida payt ma’nosini anglatganda ko‘pincha o‘tgan zamonga ishora qiladi. Masalan: *Dutor chalib o‘tirsam, tori uzilib ketdi*. (Qo‘sidiqdan). Ba’zan shart ma’nosni bilan ham o‘tgan zamon ma’nosni anglashiladi. Masalan: *Boshingga tashvish tushmasa, qaytib kelmasding*. (Said Ahmad).

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, nomustaqlil kesim tarkibidagi -sa shaklining zamonni mustaqil kesim zamoniga uzviy bog‘liq bo‘ladi va shundan kelib chiqib aniqlanadi.

-sa shakli mustaqil kesim tarkibida qo‘llanganda istak ma’nosni bilan kelasi zamonni ifodalaydi. Masalan: *Qani endi bu qaqragan cho‘l aro bir zilol suvli quduqqa duch kelsam-u undan qonib-qonib ichib tashnaligimni qondirsam*. (Ulug‘bek Hamdam). Bu holatda kelasi zamondagi istakning ifodalanishiga *qani edi, qani endi, zora, koshki edi* kabi kirish so‘zlar ham ta’sir ko‘rsatadi.

-sa shakli istak ma’nosni bilan hozirgi zamonni ham ifodalashi mumkin. Hozirgi zamon ma’nosni ko‘pincha *hozir, ayni vaqtida, shu tobda, shu onda* kabi payt ravishlari ta’sirida voqelanadi: *Qani endi Lutfiniso shu tobda yonida bo‘lsa*. (O.Yoqubov). Shuningdek, *turmoq, yurmoq, o ‘tirmoq, yotmoq* fe’llari -sa shaklini

olib, *ajablanish* mazmuni bilan hozirgi zamon ma’nosini ifodalaydi. Masalan: *Qanday ota ekan, shunday bolasidan kechib, o’z halovatini o’ylab yursa..* (xs.uz).

-sa edi (-saydi) shakli kontekstga bog‘liq holatda har uchala zamonda kela oladi. Edi to‘liqsiz fe’li -sa shakliga o‘tgan zamonlik xususiyatini yuklasa-da, biroq istak mazmuni ta’sirida asosan kelasi zamon ma’nosini voqelantiradi. Masalan: *Ertaga fermerning boshiga ham shu kunlar kelmasa edi.* (kun.uz). Bu shakl o‘tgan zamonda shart ma’nosini ifodalaydi va ko‘pincha qo‘shma gap tarkibida nomustaql kesim vazifasini bajaradi. Qo‘shma gapning ikkinchi kesimi – mustaqil kesimning o‘tgan zamonda ekanligi nomustaql kesimning zamonini ham moslashtiradi. Masalan: *Agar bularni otasi o‘qutsa edi, bu jinoyat va padarkushlik alardan sodir bo‘lmas edi...* (Behbudiy). -sa edi (-saydi) shakli kontekstda hozirgi zamonga ishora qiluvchi vositalar ta’sirida, shuningdek, fe’lning leksik ma’nosi ta’sirida hozirgi zamon ma’nosini ham ifodalashi mumkin. Masalan: *Shunga ham rahmat, lekin o‘sha rus tahlilchisi qani endi biz bilganimizcha bilsa edi.*

-(a)yotsa shakli davomli o‘tgan zamon ma’nosini anglatadi. -(a)yotsa ergash gapda nomustaql kesim tarkibida keladi va bosh gapdagi mustaqil kesimning qaysi zamonda ekanligidan qat’i nazar davomli o‘tgan zamonni anglatib turadi. Masalan: *Seshanba kuni ertalab shoshib ishga borayotsa, nimdosh ko‘k yaktak kiygan, chuvak yuzli, pishiq bir chol tavoze bilan salom berdi:— E, assalomu alaykum, to‘ram!* (X.Sultonov).

-gan bo‘lsa shakli o‘tgan zamon ma’nosini ifodalaydi. Masalan: *1973-yilgacha quyosh energiyasi olimlar uchungina tadqiqot obyekti bo‘lgan bo‘lsa, endi u sanoatning yangi sohasiga aylandi.* (marifat.uz).

-(a)yotgan bo‘lsa shakli nomustaql kesim tarkibida ham, mustaqil kesim tarkibida ham davomli hozirgi zamonni anglatadi. Masalan: *Agar jamoatchilik asosida ishlayotgan bo‘lsa ko‘chada o‘z ishini qilmaydimi?* (kun.uz) -(a)yotgan bo‘lsa mustaqil kesim tarkibida kelganda undan so‘ng kerak, ajab emas, ehtimol kabi modal so‘zlar keladi va gumon ma’nosi anglashiladi. Masalan: *Ko‘pchilik bizda imkoniyat umuman yo‘q, deb o‘ylayotgan bo‘lsa kerak.* (kun.uz).

Umuman olganda, shart mayli shaklidagi fe'l gapda nomustaql yoki mustaqil kesim vazifalarida kelganda zamon ma'nosini ifodalay oladi.

Maqsad mayli shakli **-moqchi** jonli subyekt tomonidan nutq momentidan keyingi vaqt uchun maqsad qilingan harakat-holatlarni ifodalaydi. Kelajakdag'i maqsad ifodasi bilan kelasi zamonga ishora qiladi. Bu shakldan oldin fe'l nisbat qo'shimchasi qo'shilishi mumkin, ammo -ma bo'lishsizlik qo'shimchasi qo'llanmaydi. Bo'lishsizlik ma'nosи -moqchi shaklidan so'ng *emas* to'liqsiz fe'lini keltirish yoki uni *-mas* shaklida qisqartirib zamon qo'shimchasiga qo'shib yozish orqali hosil qilinadi. -moqchi shaklidan so'ng edi to'liqsiz fe'lini keltirish orqali o'tgan zamonning bir nuqtasida fe'l asosidagi harakat-holatni amalga oshirish uchun xohish paydo bo'lganligi ma'nosи anglashiladi. Shuningdek, grammatik shakl keyinchalik bu istakning amalga oshmaganligi to'g'risidagi axborotni ham o'zida saqlaydi. -moqchi edi shakli ham jonli subyektlar bilan birga qo'llaniladi.

Bu o'rinda fe'lning funksional shakllari harakat nomi, ravishdosh va sifatdosh grammatik shakllarining zamonga munosabati haqida ham to'xtalish zarur. Harakat nomi grammatik shakllari zamon ma'nosи bilan bog'lanmaganligi borasida olimlar yakdil fikr bildirganlar. Harakat nomida zamonga ishora qiluvchi maxsus grammatik shakl mavjud emas, u otga xoslanganligi bois asosidagi harakat-holatni jarayon nomi sifatida ifodalaydi. Demak, harakat nomidan muayyan zamonga munosabat anglashilmaydi. U kesim vazifasida kelganda yordamchi fe'llar yoki nol shakl orqali zamonga munosabati reallashtiriladi.

Ravishdosh ham zamonga ishora qiluvchi biror maxsus shaklga ega emas va o'zicha aniq bir zamonni ifodalay olmaydi. Ravishdosh asosidagi harakat-holatning qaysi zamonga ishora qilishi asosiy kesim zamonidan kelib chiqib aniqlanadi. Shu sababli A.G'ulomov ravishdoshdagi zamonni nisbiy zamon sifatida baholaydi¹³⁶. Bizningcha, *tugatib*, *bajarmay*, *kelgach* kabi ravishdosh grammatik shakllari o'zicha biror zamonga ishora qilmaydi. Masalan: *Ishni tugatib bordim* gapida tugatish harakati ham, borish harakati ham o'tgan zamonga oid bo'lsa, *Ishni tugatib*

¹³⁶ Гуломов А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 22

boraman gapida tugatish harakati ham, borish harakati ham kelasi zamonga ishora qiladi. Demak, ravishdoshlar o‘zi mustaqil muayyan zamon ma’nosini anglata olmaydi.

Fe’lning vazifa shakllaridan sifatdosh zamonga ishora qila olish xususiyatiga ega. Sifatdoshda o‘tgan zamon uchun -gan shaklidan, hozirgi zamon uchun -(a)yotgan shaklidan, kelasi zamon uchun -ydigan, -adigan, -r, -ar shakllaridan foydalilanildi. Sifatdoshning kelasi zamonini ifodalovchi -(y)ajak, -gusi shakllari hozirgi o‘zbek adabiy tilida kam qo‘llanilib, asosan *bo‘l, kel fe’llari* bilan ishlataladi. Gap tarkibidagi sifatdosh zamoni nisbiy xarakterga ega bo‘lib, kesimning mutlaq zamon ma’nosidan, kontekstdan kelib chiqib aniqlanadi.

Masalan: *Ko‘rganini aytди* (o‘tgan zamon). *Topshiriqni bajargan o‘quvchilar taqdirlanadilar* (kelasi zamon).

Matndan zamonni aniqlashning grammatik darajasida zamonga ishora qiluvchi grammatik shaklning lisoniy ma’nosi asosida gapning qaysi zamonga oidligi to‘g‘risida xulosa chiqariladi. Korpus matnlarining zamonini avtomatik belgilashda bu eng muhim qadam hisoblanib, olingan xulosa aksariyat hollarda to‘g‘ri bo‘ladi. Keyingi darajalardagi tekshirishlar bu xulosani tasdiqlashi yoki inkor qilishi mumkin. Annotatsiyalashda birlikning ayni gap tarkibidagi xususiyatlari aks ettirilishi lozim. Yuqoridagi tasnif asosida zamon shakllari annotatsiyalanganda aksariyat matnlar zamoni to‘g‘ri tahlil qilinsa-da, biroq olingan xulosa har doim ham ishonchli bo‘lavermaydi. Chunki korpusda zamon shakllari nutqiy voqelangan holatda bo‘ladi va nutqda boshqa birliklar qurshovida ularning ma’nosida o‘zgarish bo‘lishi mumkin. Bu holat matndan zamonni aniqlashning grammatik darajasidan tashqarida bo‘lib, keyingi semantik va kontekstual darajalarda tekshiriladi.

2.2. Zamonni annotatsiyalashning semantik darajasi

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni qabul qilishda va muayyan zamon ma’nosini anglatishda fe’l leksik ma’nosining ham ahamiyatga ega ekanligi jahon tilshunosligida ham, o‘zbek tilshunosligida ham qayd qilinadi. Jahon tilshunosligida bu masala fe’llarni aspektual guruhlarga ajratish orqali hal qilinadi. Shu sababli

zamon kategoriyasiga bag‘ishlangan aksariyat ishlarda zamon aspekt bilan birgalikda o‘rganiladi. Bunda grammatik aspekt deganda fe’l lug‘aviy ma’nosidagi ma’lum bir semalarning uning zamonda qo‘llanilishiga ta’siri tushuniladi. Davomiylik (progressive), tugallanganlik, natijaviylik (perfect) kabilar aspektual tasnif mezonlari sifatida qaraladi. Zamonga munosabatiga ko‘ra fe’llarni aspektual guruhlarga ajratish dastlab Z.Vendler tomonidan amalga oshirilgan. Z.Vendler fe’llarning zamonga munosabat jihatdan o‘ziga xos ma’noviy farqlarga ega ekanligini aniqlaydi va ularni tasniflaydi¹³⁷. Keyinroq E.Bach, D.Dovti, M.Moens va M.Stedman kabi olimlar tomonidan ham zamon ifodalashda o‘ziga xosligiga ko‘ra fe’llarning aspektual kategoriyalari o‘rganildi¹³⁸. Ular o‘rganishlari davomida Z.Vendler tasnifiga asoslanadilar va unga qisman qo‘shimcha kiritadilar. Bu boradagi mavjud tasniflarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Holat fe’llari (states): sevmoq (to love), bilmoq (to know), o‘ylamoq (to think) kabilar. Ular muayyan turg‘unlikni ifodalab, davomiy zamonlarda qo‘llanila olmaydi (1-misol). Shuningdek, Z.Vendler bu guruhga mansub ayrim fe’llar ba’zida kontekstga bog‘liq holda davomiylikni ham ifodalashi mumkinligini aytib o‘tadi¹³⁹ va u ma’noda fe’l faoliyat-jarayon aspekti guruhiga mansub bo‘ladi (2-3-misol)¹⁴⁰.

1. Jon san’atni sevadi. (John loves art)
2. U o‘playdiki, Jones qallob. (He thinks that Jones is a rascal)
3. U Jones haqida o‘playapti. (He is thinking about Jones).

1-2-misollarda fe’l umumiyy vaqtda mavjud turg‘un holatni anglatayotgan bo‘lsa, 3-misoldan muayyan vaqtda davom etayotgan faoliyat ma’nosi anglashiladi.

E.Bach tasnifida bu guruh fe’llari o‘z ichida dinamik holat va statik holat fe’llari tarzida ikkiga bo‘linadi¹⁴¹. Unga ko‘ra, dinamik holat fe’llar o‘zgaruvchanlik

¹³⁷ Vendler Z. Linguistics in Philosophy. (Verbs and times). – New York: Cornell University Press, 1967. – P. 97–121.

¹³⁸ Bach E. On Time, Tense and Aspect. An essay in English metaphysics. – New York: Academic Press, 1981. – P. 63-81.; Dowty D. The Effects of Aspectual Class on the Temporal Structure of Discourse: Semantics or Pragmatics//Linguistics and Philosophy. – Swets and Zeitlinger, 1986. – P. 37–61.; Moens M. and Steedman M. Temporal Ontology and Temporal Reference//Computational Linguistics. – June, 1988. – P. 15–28.

¹³⁹ Vendler Z. Linguistics in Philosophy. (Verbs and times). – New York: Cornell University Press, 1967. – P. 102.

¹⁴⁰ Misollar Z.Vendlerga tegishli.

¹⁴¹ Bach E. On time, tense and aspect. An essay in English metaphysics. – New York: Academic Press, 1981. – P. 63-81.

xususiyati sabab davomiy zamonda qo‘llanila oladi, biroq statik fe’llar turg‘un holatlarni ifodalagani sababli davomli zamonda qo‘llanmaydi. U dinamik holatga *his qilmoq* fe’lini, statik holatga *bilmoq* fe’lini misol keltiradi.

2. Faoliyat-jarayon fe’llari (activities, processes). Z.Vendler tushuntirishicha, bu guruh fe’llarini mazmunidan muayyan vaqtda davom etish, lekin faoliyatning tugash nuqtasi mavjud emasligi tushuniladi. Masalan, *yugurmoq* (*to run*), *mashina haydamoq* (*to drive*) fe’llarida shu mazmun ifodalangan. Bu fe’llar davomiylilik xususiyatiga ega bo‘ladi. Bu guruh fe’llarining ajratilishi borasida boshqa tadqiqotchilar Z.Vendler qarashlariga to‘liq qo‘shilganlar.

3. Natijaga yo‘nalgan faoliyat-jarayon fe’llari (accomplishments). Z.Vendler tushuntirishiga ko‘ra, bu aspektida ham faoliyat-jarayon muayyan vaqtda davom etadi, lekin uning tugash nuqtasi mavjudligi ma’nosи bilan oldingi guruhdan farq qiladi. Masalan, *tayyorlamoq* fe’lida shunday ma’no ifodalangan. Bu ma’no ifodalanishi uchun odatda faoliyat-jarayon nima ustida amalga oshayotganligi ham ko‘rsatiladi. Masalan, *aylana chizmoq* (*to draw a circle*). M.Moens va M.Stedman bu guruh fe’llarining jarayonning kulminatsiyasini ifodalashiga e’tibor qaratadilar. Ular ham davomli zamonda qo‘llanila oladi.

4. Jarayonning oxirgi nuqtasini ifodalovchi fe’llar (achievements). Z.Vendler bu aspektida harakat-holat vaqtning bir nuqtasida bir onda sodir bo‘lishiga e’tibor qaratsa, E.Bach, M.Moens va M.Stedman bu guruh fe’llari mazmunidan oxirgi erishilgan natija tushunilishiga urg‘u beradilar. Bunday fe’llar davomiylilik xususiyatiga ega bo‘lmasligi qayd etiladi. Masalan, *topmoq* (*to find*), *yo ‘qotmoq* (*to lose*), *o ‘lmoq* (*to die*), *ilg ‘amoq* (*to spot*) kabi fe’llar mazmunidan yuqoridagi ma’no anglashiladi.

Aytish mumkinki, jahon tilshunosligida zamon kategoriyasining aspekt bilan birga o‘rganilishi hamma fe’l ham hamma zamon shakllarini birdek qabul qila olmasligi bilan bog‘liq jarayonlarni tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

O‘zbek tilshunosligida fe’l semantikasi va uning ma’noviy guruhlariga bag‘ishlangan salmoqli tadqiqotlar amalga oshirilgan. I.Qo‘chqortoyev, R.Rasulov, T.Musayev, O‘.Sharipova, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, S.Muxamedova,

Y.Hamrayeva kabi olimlarning ishlari bu borada alohida ahamiyatga ega¹⁴². Fe'lning grammatik xususiyatlarini tadqiq qilgan olimlar tomonidan ham zamon ma'nosining ifodalanishida fe'l leksik ma'nosining ta'sirga ega ekanligi aytib kelinsa-da, aynan qaysi fe'llarning qanday ta'sirga ega ekanligi maxsus o'rganilmagan. Xususan, fe'l zamonlari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda ham bu masalaga alohida e'tibor qaratilmagan. Faqat hozirgi zamon doirasida *yotmoq*, *yurmoq*, *turmoq*, *o'tirmoq* fe'llarining -ib shakli bilan o'ziga xos tarzda mazmunan hozirgi zamonni ifodalashi masalasigagina to'xtalingan. Ayniqsa, A.Hojiyevning bu boradagi qarashlari alohida ahamiyatga molik¹⁴³. J.Jo'rayeva kelasi zamon fe'llari doirasidagi tadqiqotida ba'zi hollarda fe'l zamonini aniqlash fe'lning leksik ma'nosiga ham bog'liq ekanligini aytib o'tadi¹⁴⁴. Shuningdek, G'.Zikrillayev tomonidan -a (-y) shakli orqali hozirgi va kelasi zamonning ifodalanishida kursiv va terminativ fe'llarning farqlanishi ham diqqatga sazovor. Olim: "Kursiv fe'lning lug'aviy mazmunida hozirgi zamon ma'nosи uchun qulaylik bo'ladi"¹⁴⁵, deya *tabriklayman*, *bilaman* kabi fe'llar ishtirokidagi gaplarni misol sifatida keltiradi. O'z navbatida "Terminativ fe'lning lug'aviy mazmunida kelasi zamon ma'nosи uchun qulaylik bo'ladi",¹⁴⁶ deydi va misol tariqasida *ketaman*, *boraman* fe'llarini keltirib o'tadi. Ta'kidlash joizki, olimning bu qarashlari fe'l lug'aviy ma'nosining zamon shakllarini qabul qilishga ta'sirini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ingliz va o'zbek tillaridagi fe'llarning leksik-grammatik bog'liqlikka asoslangan tasniflarini qiyosiy o'rgangan Sh.Jalolova "Harakatning vaqtida chegaralanganligiga ko'ra fe'l turlari (har ikkala tilda mavjud): terminativ va

¹⁴² Қўчкортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги (ўзбек тилидаги нутқ феъллари материали асосида). – Тошкент: Фан, 1977. – 168 б.; Расулов Р., Атиязов С. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. – Тошкент:ТДПУ, 2012. – 143 б.; Мусаев Т. Ўзбек тилида сезги феъллари: Филол.фган.номз....дисс. – Тошкент, 1992. – 116 б.; Шарипова Ў. Ўзбек тилида юмуш феълларининг маъно валентликлари: Филол.фган.номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 107 б.; Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент, 2001. – 164 б.; Миртожиев М. Ўзбек тилида феъл валентликлари. – Тошкент: Университет, 2007. – 64 б.; Мухамедова С. Ўзбек тилида харакат феълларининг семантикаси ва валентлиги. – Тошкент: Фан, 2005. – 122 б.; Ҳамроева Ё. Ўзбек тилининг идеографик лугатини тузиш тамойиллари (харакат ва ҳолат тушунчасини ифадаловчи сўзлар мисолида): Филол.фган.номз. ...дисс. – Тошкент: 2010. – 129 б.

¹⁴³ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 156–157.

¹⁴⁴ Жӯраева Ж. Келаси замон феъллари //Феъл замонлари. – Тошкент: Фан, 1962. – Б. 117.

¹⁴⁵ Зикриллаев F. Рух ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 138.

¹⁴⁶ Зикриллаев F. Кўрсатилган манба. – Б.138.

noterminativ fe'llar. Fe'lning bu turlari har ikki tilda mavjud, lekin ingliz tili uchun u ko'proq grammatik ahamiyatga ega"¹⁴⁷ ekanligini aytib o'tadi. Haqiqatan ham, ingliz tili grammatikasida davomiylikni ifodalovchi -ing shaklini olmaydigan fe'llar masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. O'zbek tilida esa bu fe'llar kontekstga ko'ra davomiylikni ham ifodalab kela olganligi sababli tadqiqotchi tasnifning bu tildagi ahamiyatini pastroq baholaydi. Bizningcha, o'zbek tilida ham ayrim fe'llar davomli hozirgi zamonda qo'llanila olmaydi. Ko'p ma'noli fe'llar esa ayrim ma'nolari bilan davomli hozirgi zamon grammatick shakllarini qabul qila olmasligi mumkin.

Yuqoridagi fikrlar zamon ma'nosini aniqlashda fe'l leksik ma'nosining ta'siri, ayniqsa, hozirgi va kelasi zamonlar uchun katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

O'zbek tilida ayrim fe'llar leksik xususiyatlaridan kelib chiqib davomli zamon shakllarini qabul qila olmasligi mumkin. Masalan, **sevmoq** fe'li leksik ma'nosiga bog'liq holda hozirgi davomli zamon shakllarini qabul qilmaydi, ya'ni *seyvapman*, *sevmoqdasan*, *sevayotibdi* tarzida ishlatilmaydi. Ta'limiy korpus matnlarida ham biror o'rinda bu zamon shakllari bilan qo'llanmaydi.

Biz leksik ma'nosiga ko'ra zamon shakllarini qabul qilishda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan fe'llarni quyidagi ma'noviy guruhlarga ajratdik:

1. Bir lahzalik, harakat-holatning oxirgi natijasini ifodalovchi fe'llar: *topmoq*, *yo'qotmoq*, *payqamoq*, *qoqilmoq* (*o'zlik nisbatda*), *chertmoq*, *uyg'onmoq*, *tanimoq*, *chaqmoq*, *sinmoq* kabilar.
2. Davomiylikni ifodalovchi holat fe'llari: *yurmoq*, *turmoq*, *yotmoq*, *o'tirmoq*
3. Statik holat mazmunini ifodalovchi fe'llar: *sevmoq*, *bilmoq*, *xursand bo'lmoq*, *ishonmoq*, *nafratlanmoq* kabi fe'llar.
4. Harakatni ifodalovchi fe'llar: *bormoq*, *ketmoq*, *yurmoq*, *chopmoq*, *qaytmoq* kabi fe'llar.

Bir lahzalik harakat-holatlarni ifodalovchi fe'llar davomiylik mazmuniga ega bo'lmaydi. Ular zamon o'qida muayyan bir nuqtani ko'rsatuvchi, qisqa lahzalik

¹⁴⁷ Жалолова Ш. Феълларнинг лексик-граммматик боғлиқликка асосланган киёсий таснифи//Тил ва адабиёт таълими, 2016. – №7. – Б.43

harakat-holatlarni ifodalaydi va davomli zamon shakllari bilan qo'llanmaydi. Biroq ko‘p ma’noli fe’llar bir ma’nosи bilan davomli zamon shaklini qabul qilmagani holda boshqa ma’nosи bilan bu shakllarni olaverishi mumkin. Alovida qayd etish joizki, yuqorida keltirilgan fe’llar bo‘lishsizlik shaklida qo‘llanganda qisqa lahzalik, oniy harakat ma’nosи yo‘qoladi va davomiyligka ega bo‘ladi. Shu bois ular bo‘lishsizlik shakli bilan hozirgi davomli zamon shakllarini qabul qilishi mumkin. Masalan: *O‘zimizda ham savodli mutaxassislar juda ko‘p, ularni hech kim payqamayapti.* (kun.uz). Quyida shu kabi bir lahzalik harakat-holatlarni ifodalovchi ayrim fe’llarni zamon shakllariga munosabati jihatdan tahlil qilamiz.

Topmoq fe’li “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi “1 Yo‘qotgan, umuman, qidirilayotgan (qidiruvda bo‘lgan) narsa yoki shaxsni duch keltirmoq, ko‘zga ilintirmoq, uchratmoq. 2 Nogahon ko‘zi tushib qo‘lga kiritmoq, topib olmoq”¹⁴⁸ ma’nolari bilan davomli zamonda ishlatilmaydi. Lekin lug‘atdagи “3 Qidirish, kuzatish, izlanish natijasida kashf etmoq, ochmoq. 4 Noma’lum bo‘lgan narsani aniqlamoq, nima ekanini belgilamoq, tayin etmoq. 5 Umuman, ish-mehnat, biror sabab va sh.k. bilan ega bo‘lmoq, erishmoq”¹⁴⁹ ma’nolari bilan davomli zamon shakllarini qabul qilaveradi. Jumladan, ta’limiy korpus matnlarida topmoq fe’li hozirgi davomli zamon shakllari bilan 839 o‘rinda qo‘llangan va ularning barchasida izohli lug‘atdagи 3-, 4-, 5-ma’nolardan birini ifodalagan. Masalan: *Ijtimoiy tarmoqlar orqali hokimlik va boshqaruv idoralariga yo‘llanayotgan murojaatlar o‘z yechimini topyaptimi? O‘quv-seminarda shu kabi masalalar muhokamalar markazida bo‘ldi. (xs.uz).*

Yo‘qotmoq fe’li izohli lug‘atdagи “1 Yo‘q qilmoq. 2 Muayyan maqsadga monelik qiladigan to‘sinqi olib tashlamoq; barham bermoq”¹⁵⁰ ma’nolari bilan davomli zamon shakllarini qabul qilaveradi, biroq “3 Ixtiyorsiz holda tegishli narsasini yo‘q qilmoq, nazar-e’tiboridan qochirmoq”¹⁵¹ ma’nosи bilan davomli zamonda qo‘llana olmaydi.

¹⁴⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б.148.

¹⁴⁹ Ko‘rsatilgan lug‘at. – В. 148-149.

¹⁵⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.286.

¹⁵¹ Ko‘rsatilgan lug‘at. – В.286

Chertmoq fe’li “1 Barmoq bilan keskin zarb bermoq, barmoq bilan urib, past, keskin ovoz chiqarmoq, taqillatmoq. 2 Chertmak bilan itqitmoq, uloqtirmoq. 3 Barmoq yoki barmoqlar bilan zarb berib chalmoq”¹⁵² ma’nolaridan 2-sida hozirgi davomli zamonda deyarli qo’llanmaydi. 1-, 3-ma’nolarda -yap, -moqda shakllari bilan qo’llanganda davomiylik emas, balki harakatning takroriyligi ma’nosи anglashiladi. Bu chertishning oniy harakat ekanligi bilan bog‘liq. Bu, ayniqsa, 3-ma’noda yaqqol ko‘zga tashlanadi: *tor chertyapti*.

Uyg‘onmoq fe’li “1 Uyqusini tark etmoq, uyqudan turmoq”¹⁵³ denotativ ma’nosida mantiqan hozirgi davomli zamonni anglatmaydi, ba’zida -yap shaklini olganda o’tgan zamon ma’nosini beradi, ammo “2 Hayot, faoliyatga qo‘zg‘almoq, harakatga kelmoq; amalga kirmoq. 3 Paydo bo‘lmoq, hosil bo‘lmoq, qo‘zg‘almoq (his, tuyg‘u va sh.k. haqida)”¹⁵⁴ ma’nolarida hozirgi davomli zamonda ham qo’llanaveradi. Bunda bevosita nutq momentidagi hodisa emas, balki umuman hozirgi kunlarda yuz berayotgan jarayonni ifodalaydi. Masalan: *Bu orgali boshqa o‘quvchilarda musiqa san’atiga qiziqish uyg‘onmoqda.* (*marifat.uz*)

Tanimoq fe’li “1 Tanish bo‘lmoq, bilmoq”¹⁵⁵ ma’nosida hozirgi davomli zamon shaklini olganda konkret nutq momentidagi holatni emas, balki hozirgi kunlarda amalga oshayotgan umumiy jarayonni ifodalaydi. Masalan: *Xalqaro Press-klub orgali xalq vazirlarni taniyapti.* (*Sh.Mirziyoyev*) Tanimoq “2 O‘ziga tegishli yoki tanish kimsani, narsani ko‘rinishidan yoki boshqa biror belgisidan bilmoq, ajratmoq”¹⁵⁶ ma’nosida -yap hozirgi davomli zamon shakli bilan qo’llanganda, fe’l semantikasiga bog‘liq holda o’tgan zamon ma’nosи anglashiladi. Shu sababli bu o‘rinlarda -yap shaklini -di bilan almashtirish mumkin. Masalan: –*Men, Bibiman! Taniyapsizmi? – dedim titrab.* (*kun.uz*).

Payqamoq fe’li har ikkala “1 Sezmoq, his qilmoq, bilmoq. 2 Ma’nosini anglamoq, uqmoq, tushunmoq; sezmoq”¹⁵⁷ ma’nolari bilan davomli zamon

¹⁵² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б.476.

¹⁵³ Ko‘rsatilgan lug‘at. – B.275.

¹⁵⁴ Ko‘rsatilgan lug‘at. – B.275.

¹⁵⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.663.

¹⁵⁶ Ko‘rsatilgan lug‘at. – B.663.

¹⁵⁷ Ko‘rsatilgan lug‘at. – B.204.

shakllarini qabul qila olmaydi. Biroq ma’nodosh bo‘lgani holda *sezmoq* fe’li bu zamon shakllarini qabul qilaveradi. Masalan: *Darsimga barcha o‘quvchi birdek qulog solib, mavzuni oson tushunib olayotganini sezyapman.* (marifat.uz) Bizningcha, bu holat ikkala fe’l orasidagi asosiy farqlardan biri – *sezmoqning payqamoqqa* nisbatan davomiylikka ega ekanligi va *payqamoq* tasodifiy, lahzalik holatni ifodalashi bilan bog‘liq.

Chaqmoq fe’li “3 Bir-biriga urib, surtib, olov chiqarmoq; yondirmoq”¹⁵⁸ ma’nosida o‘zbek tilida asosan *gugurt chaqmoq* tarzida qo‘llanadi va bu ham lahzalik harakat bo‘lganligi bois hozirgi davomli zamonda qo‘llanish imkoniyati cheklangan. *Chaqmoq chaqyapti* gapida oniy holat ifodasi bo‘lganligi bois -yap shakli o‘tgan zamon ma’nosini anglatadi. Chunki nutq momentida so‘zlovchi nazarda tutgan chaqmoq chaqishi tugallangan bo‘ladi. Bu o‘rinda -di o‘rnida -yap shaklini qo‘llash orqali hodisaning nutq momentiga juda yaqinligi, shuningdek, uning takrori borligi ham nazarda tutiladi.

Qoqilmoq fe’li o‘zlik nisbat shaklida denotativ “1 Yurayotib, oyog‘i uchini biror narsaga urib olmoq va shuning natijasida munkimoq”¹⁵⁹ ma’nosida nutq momentidagi harakat-holat ifodasi uchun hozirgi davomli zamon shakllari bilan qo‘llanmaydi. Biroq “2 Yanglishmoq, xato qilmoq; shu tarzda pand yemoq, nochor holatga tushmoq. 3 Biror narsadan, jihatdan qiyinchilik, muhtojlik sezmoq”¹⁶⁰ ko‘chma ma’nolarida bu zamon shakllarini qabul qilishi mumkin. Masalan: *Har gal mavzuning shu joyiga kelganda qoqilyapsiz.*

Sinmoq fe’li ham “1 Parchalanmoq, maydalanmoq, bo‘laklarga ajralmoq, uzilmoq. 2 Zarb yeb shikastlanmoq, parchalanmoq”¹⁶¹ ma’nolarida qisqa lahzalik harakat-holatni ifodalagani uchun -yap, -(a)yotib, -(a)yotir, -moqda kabi grammatik shakllarni qabul qilish imkoniyati cheklangan. Biroq “4 Konkurensiyada raqobatda yengilmoq, bankrotlashmoq, xonavayron bo‘lmoq. 5 Ma’naviy zarba olmoq. 6

¹⁵⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 468.

¹⁵⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 354.

¹⁶⁰ Ko‘rsatilgan lug‘at. – В. 354.

¹⁶¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 512.

Yengilmoq, mahv bo‘lmoq”¹⁶² ko‘chma ma’nolarida yuqoridagi shakllar bilan qo‘llanaveradi. Masalan: *Ko‘p san’atkorlar “mast” bo‘lib qolyapti, ana shundan sinyapti.* (kun.uz)

Hozirgi davomli zamon shakllari orqali ayrim fe’llar ayni nutq momentida yuz berib turgan harakatlarni ifodalasa, ayrim fe’llarning ma’nosi bu shakllar orqali ayni nutq momentida yuz berayotgani noma’lum, biroq umumiylar tarzda amalga oshayotgan harakat-holatlarni ifodalashga xoslangan (1-misol). Ba’zi fe’llar esa kontekstga bog‘liq har ikki holatni ifodalay olishi mumkin (2-, 3-misollar). Masalan, *yuqmoq* fe’li ta’limiy korpus matnlarida 10 ta misolda -yap shakli bilan, 10 ta misolda -moqda shakli bilan jami 20 ta misolda hozirgi davomli zamonda qo‘llangan va barchasida umumiylar davom etayotgan jarayonni anglatgan. Fe’l semantikasidagi bevosita ko‘rib kuzatish mumkin emasligi ma’nosi uni ayni nutq momentida yuz berib turgan harakat-holat sifatida baholashga to‘sinqinlik qiladi, ya’ni nutq momentida kasallik hech kimga yuqmayotgan bo‘lishi mumkin (yuqayotgan bo‘lsa ham jarayonni so‘zlovchi kuzata olmaydi). Demak, bu holatda hozirgi davomli zamon shakli umumiylar shunday jarayon ketayotganligini anglatadi.

1. *Asosan kasallik virusi bino va inshootlarda yuqyapti.* (daryo.uz).
2. – *Bolamni bog‘chadan olishga kelsam, bir qizcha daftarga chiroyli qilib harflarni yozyapti, – deydi ism-familiyasini sir tutishni istagan ayol.* (marifat.uz).
3. *Odamlar menga juda ko‘p xatlar yozyapti, buyum bozorlarni ham ochish bo‘yicha.* (xs.uz).

Muayyan ma’lumotni yetkazishda *demoq, aytmoq, so‘ramoq* kabi nutq fe’llari xabar manbasi bilan birga kelganda ularning tarkibidagi hozirgi davomli zamon shakllari aslida tugallangan harakat-holatni anglatadi: *Sinf rahbari qatnashish shart, deyapti, – aybdorona ovozda so‘zladi bola.* (U.Hamdam). *Yozmoq* fe’li ham xabar manbasini ko‘rsatganda publitsistik uslubda hozirgi davomli zamon shakllari bilan faol qo‘llanadi. *Rossiya Federatsiyasi hududida vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalgalashtirishni rejalar oshirishni fuqarolar uchun O‘zbekiston*

¹⁶² Ko‘rsatilgan lug‘at. – B. 513.

Respublikasi hududida kompleks imtihon o'tkazishni tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi, deb yozyapti Norma. (kun.uz). Misollarda deyish, yozish harakatlari o'tgan zamonda tugallangan bo'lsa-da, muallif hozirgi davomli zamon shakllarini qo'llash orqali uning yaqinda yuz berganligini, xabar manbasining hozir ham shu fikrda ekanligini anglatmoqchi bo'ladi.

Davomiylikni ifodalovchi holat fe'llari (*turmoq*, *yurmoq*, *yotmoq*, *o'tirmoq*)ning mustaqil holat fe'li va ko'makchi fe'l vazifalarida -(i)b shakli bilan hozirgi zamon ma'nosini anglatishi, hozirgi zamonning -yap, -yotir, -yotib kabi sintetik shakllarining kelib chiqishida asos vazifasini bajarishi, shuningdek, bir-biridan ma'noviy farqlanishi kabi masalalar o'zbek tilshunosligida, xususan, A.Hojiyev ishlarida¹⁶³ batafsil yoritilgani bois bu masalalarga ortiqcha to'xtalmaymiz. Balki shaklan o'tgan zamonda turgan mazkur fe'llarning aslida hozirgi zamonni ifodalashini annotatsiyalash jarayonida hisobga olish qanchalar ahamiyatli ekanligiga urg'u bermoqchimiz.

turmoq, *yurmoq*, *yotmoq*, *o'tirmoq* fe'llarining -ib shakli bilan hozirgi zamonni anglatishi ularning leksik ma'nosini bilan bog'liq bo'lib, ular holat fe'li, ko'makchi fe'l bo'lganda davomiylik ma'nosini ifodalaydi. Harakat ma'nosini bildirganda esa -ib shakli bilan o'tgan zamon ma'nosini anglatadi. Ushbu fe'llar -ib shakli bilan hozirgi zamon ma'nosini ifodalashda ikki xil holatda qo'llaniladi:

1. Holat ma'nosini bilan mustaqil fe'l sifatida: *Bundan bir yil muqaddam tashkil etilgan Maktabgacha ta'lim vazirligi oldida juda ko'p muammolar va ularni yechish vazifasi turibdi.* (*marifat.uz*)

2. Yetakchi fe'lga birikib ko'makchi fe'l sifatida: *Umumiy hisobda 10 mingga yaqin maktab faoliyat ko'rsatib turibdi.* (*marifat.uz*)

Ta'limiy korpus matnlarida mazkur fe'llarning -ib qo'shimchasini olib shaxs-sonda tuslangan holatlaridan anglashiladigan zamon ma'nosini tahlil qildik. Tahlil natijalari quyidagi jadvalda aks etgan¹⁶⁴.

¹⁶³ Ҳожиев А. Ҳозирги замон феъллари // Феъл замонлари. – Тошкент: Фан, 1962. – Б. 51–68.; Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б. 156-157.

¹⁶⁴ Natijalar 2022-yilning 5-fevralidan 12-fevraligacha bo'lgan oraliqda olingan.

2.3-jadval

T/r	Fe'l shakli	O'tgan zamon ma'nosida		Hozirgi zamon ma'nosida	
		Soni	Foizi	Soni	Foizi
1	yur+ib+shaxs-son	34	2%	1509	98%
2	tur+ib+shaxs-son	45	0,2%	24183	99,8%
3	o'tir+ib+shaxs-son	4	0,5%	849	99,5%
4	yot+ib+shaxs-son	12	0,8%	1427	99,2%
Jami		95	0,3%	27968	99,7%

Jadvaldan ko‘rinadiki, keltirilgan fe'l shakllari bugungi kunda o‘tgan zamon ma'nosida juda kam ishlatiladi. Mavjud qo‘llanishlarda kontekstning ta’siri ham yaqqol seziladi. Masalan: *Xayriyat, Mastura operatsiyadan bardam turibdi.* (A.Qahhor)

turmoq fe’li -ib zamon shakli bilan qolgan uch fe’lga nisbatan ancha faol ishlatiladi. Uning o‘zbek tilining barcha uslublarida qo‘llanila olishi bu natijaning yuzaga kelishidagi asosiy sabab hisoblanadi. Shuningdek, *turmoq, yotmoq* fe’llari jonli va jonsiz subyektlar harakat-holatini ifodalay oladi. Biroq *yurmoq va o‘timoq* fe’llari esa faqat jonli subyektlar harakat-holatini anglata oladi. Qolaversa, *yurmoq* va *turmoq* fe’llarining son jihatdan -ib shakli bilan o‘tgan zamonda *o‘timoq va yotmoq* fe’llariga nisbatan ko‘proq qo‘llanilishi, bizningcha, fe'l semantikasiga ham aloqador hisoblanadi. Chunki *yurmoq, turmoq* fe’llarida holatga nisbatan harakat ma’nosni ustunlik qiladi (ayniqsa, *yurmoq* fe'lida bu yaqqol seziladi). Masalan: “*Telefonimda yurgan masofamni o‘lchaydigan dastur bor. Kecha qarasam, bir smenada 24 kilometr masofa yuribman. Biror marta ham o‘tirmadim*”, – degan hamshira. (daryo.uz) *O‘timoq, yotmoq* fe’llarida esa harakatga nisbatan holat ma’nosni ustunlik qiladi. Shunga qaramay, kontekstga bog‘liq holda, ba’zan ko‘chma ma’noda qo‘llanganda bu fe’llar ham o‘tgan zamon ma’nosini voqelantiradi. Masalan: *Kecha tomoshabinlarimizdan biri: «Tasbehni ham o‘ttiz uch marta*

o‘giramiz, siz ham o‘ttiz uch kun o‘tiribsiz. Bunda ham bir hikmat bor. O‘tgan kunlaringiz, butun hayotingiz go‘zal sarhisob bo‘libdi», deb yozibdi. (kun.uz).

Tilshunos A.Hojiyev “Yotmoq, turmoq, yurmoq, o‘tirmoq fe’llari harakat bildirganda boshqariluvchi so‘z jo‘nalish yoki chiqish kelishigi formasida bo‘ladi. Holat bildirganda o‘rin-payt kelishigi formasida bo‘ladi”¹⁶⁵ deya kelishik shakllari orqali mazkur fe’llarning harakat yoki holat anglatayotganligini farqlaydi. Olim fikrini quyidagi misollar orqali asoslaydi:

divanga yotibdi (o‘tgan zamon) – divanda yotibdi (hozirgi zamon)

stulga o‘tiribdi (o‘tgan zamon) – stulda o‘tiribdi (hozirgi zamon)

joyidan turibdi (o‘tgan zamon) – joyida turibdi (hozirgi zamon)¹⁶⁶

Keltirilgan misollarda, haqiqatan ham, kelishik shakllari orqali harakat va holat ma’nosi, shu bilan bir qatorda zamon ma’nosi ham farqlangan. Ammo ta’limiy korpus matnlaridagi bu fe’llarning qo‘llanishlarini tahlil qilganimizda har doim ham bu mezonga asoslanish to‘g‘ri natija beravermasligiga guvoh bo‘ldik. Xususan, mazkur fe’llarning holat ma’nosini anglatishini faqat o‘rin-payt kelishigi bilan chegaralash mumkin emas. Gapda bu kelishik shakli ishlatalmasa ham holat ma’nosi anglashilishi mumkin. Masalan: – *Shu bilganim o‘zimga yetadi, chuchvaradan maqsad go‘sht bilan xamir yeyish bo‘lsa ikkovi ham turibdi, qo‘shib yeyaveraman!* (A.Qahhor)

To‘rtala fe’l ham hozirgi zamon ma’nosida o‘z tarkibiga bo‘lishsizlik shaklini qabul qilmaydi. Agar fe’l tarkibida bo‘lishsizlik qo‘shimchasi bo‘lsa, demak, u o‘tgan zamon ma’nosini anglatayotgan bo‘ladi.

Masalan: *Kutib turibman* – hozirgi zamon ma’nosi; *Kutib turmabman* – o‘tgan zamon ma’nosi.

Demak, bu fe’llarning -ib shakli bilan qo‘llanilishida hozirgi zamon ma’nosi yetakchilik qiladi. Ayni shakldan o‘tgan zamon ma’nosining anglashilishi juda kam hollarda bo‘lib, bu xususida J. Abdullajonova shunday deydi: “Bu fe’l formalarining o‘tgan zamon eshitilganlik ma’nosi og‘zaki nutq uchun xarakterli bo‘lib, badiiy

¹⁶⁵ А.Хожиев. Ҳозирги замон феъли//Феъл замонлари. – Тошкент: Фан, 1962. – Б.52.

¹⁶⁶ А.Хожиев. Кўрсатилган манба. – Б.52.

adabiyotda uchramaydi”¹⁶⁷. Bular asosida xulosa qilish mumkinki, *turmoq, yurmoq, yotmoq, o'tirmoq* fe'llari holat fe'li ma'nosida -ib shakli bilan asosan hozirgi zamon ma'nosini anglatadi, ayrim hollarda ularda o'tgan zamon ma'nosining ifodalanishi esa kontekstdagi maxsus vositalar ta'sirida zamonning ko'chishi sifatida baholanadi. Masalan: *Ko 'zlarimni ochsam, ToshMida yotibman, ana azob...* (*kun.uz*) Bu misolda kontekstdagi *ko 'zlarimni ochsam* birikmasi ta'sirida *yotibman* fe'li o'tgan zamon ma'nosini anglatgan.

E'tiborli jihat, bu fe'llar o'tgan zamonning boshqa shakllari -di, -gan kabilarni olganda ham fe'l semantikasiga bog'liq ravishda o'tgan zamondagi davomiylik ma'nosini ifodalaydi. Masalan: *Bir kuni besh-oltita ochiq xotin orasiga kirib qolib, ne vaqtgacha ko 'nglim g'ash, ta'bim kir bo'lib yurdim.* (*A.Qahhor*) *Shu ma'noda, aytish mumkinki, umummiliy uyg'onishning har ikkalasi poydevorida ham tarix, etnografiya, manbashunoslik, san'atshunoslik, numizmatika, arxeologiya singari sohalar yetakchilar qatorida turgan.* (*xs.uz*)

-a (y) shaklining annotatsiyasida uning hozirgi va kelasi zamon hosil qilishdagi omonimligini farqlashda ham fe'llarning leksik ma'nesi muhim ahamiyat kasb etadi. Holat, faoliyat ma'nosidagi fe'llar tarkibida bu shakl ko'pincha hozirgi zamonni anglatadi. Masalan, *sevmoq, yoqmoq, bilmoq, tushunmoq, anglamoq, ifodalamoq, yaxshi ko'rmoq, yomon ko'rmoq, ishonmoq, nafratlanmoq* holat fe'llari -a (-y) zamon shakli bilan umumiyoz hozirgi zamonni anglatadi. Biroq *odatlanmoq* holat fe'li -a zamon shakli bilan ta'limiy korpus matnlarida faqat kelasi zamon ma'nosini anglatgan. Shuningdek, *zerikmoq, xursand bo'lmoq, xafa bo'lmoq, ko'nikmoq, o'chmoq* kabi holat fe'llarida -a (-y) shakli kontekstga bog'liq holda ba'zida hozirgi, ba'zida kelasi zamonni bildiradi. Ta'limiy korpusi matnlarida ushbu fe'llardan ayrimlarining -a (-y) shakli bilan zamon ma'nosini ifodalashining statistikasi quyidagi jadvalda aks etgan.

¹⁶⁷ Абдуллахонова Ж. Феъл замон формаларининг услубий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 51.

**Ta’limiy korpus matnlarida ayrim fe’llarning -a (-y) shakli bilan zamon
ma’nosini ifodalashi**

2.4-jadval

T/r	Holat fe’li	-a (-y) shakli bilan hozirgi zamon ma’nosida		-a (-y) shakli bilan kelasi zamon ma’nosida	
		<i>Soni</i>	<i>Foiz hisobida</i>	<i>Soni</i>	<i>Foiz hisobida</i>
1	Sevmoq	581	100%	0	0%
2	Bilmoq	13473	99,6%	58	0,4%
3	Anglamoq	522	97,5%	13	2,5%
4	Ishonmoq	4259	99,8%	5	0,2%
5	Nafratlanmoq	71	100%	0	0%
6	Zerikmoq	24	92%	2	8%
7	Xursand bo‘lmoq	235	62%	146	38%
8	Odatlanmoq	0	0%	24	100%
9	Xohlamoq	2491	100%	0	0%
10	O‘chmoq	158	90%	17	10%

Xuddi shuningdek, harakat fe’llari ham -a (-y) shakli bilan kontekstdan kelib chiqib hozirgi yoki kelasi zamon ma’nosini anglatishi mumkin. Ayniqsa, yo‘nalma harakat fe’llari semantikasiga aloqador holda bu shakl bilan kelasi zamon ma’nosini ifodalashda ko‘proq imkoniyatga ega. “O‘zbek tilidagi yo‘nalma harakat fe’llari quyidagilardan iborat deb hisoblandi: bormoq, jilmoq, kezmoq, kelmoq, ketmoq (jo‘namoq, yo‘nalmoq) kechmoq, kirmoq, oqmoq, suzmoq, sudralmoq, uchmoq, ergashmoq, yugurmoq (chopmoq, yelmoq), yurmoq, o‘tmoq, qaytmoq, qochmoq, qatnamoq”.¹⁶⁸ Masalan, ta’limiy korpus matnlarida *qaytmoq* fe’li -a zamon shakli

¹⁶⁸ Мухамедова С. Ўзбек тилида йўналма харакат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фан. номз....дисс. – Тошкент, 1999. – Б.16.

bilan 2414 o‘rinda qo‘llangan, shundan 2219 tasida, ya’ni 92% holatda kelasi zamon ma’nosini anglatgan.

Demak, -a (y) shakli holat fe’llarida asosan hozirgi zamonni, harakat fe’llarida ko‘proq kelasi zamonni ifodalaydi. Biroq buni mutlaq qoida sifatida olish mumkin emas. Bu har bir fe’lning semantikasiga, shuningdek, kontekstga aloqador holat hisoblanadi. Masalan, gap tarkibida vaqt ma’noli lug‘aviy birlik chiqish kelishigida kelib, *beri*, *buyon* ko‘makchilari orqali -a (-y) shaklini olgan fe’lga bog‘langanda har doim hozirgi zamon ma’nosni anglashiladi. Masalan: – *Necha kundan beri hali uni, hali buni bahona qilasan. Qizimga bir nima bo‘lsa, akamniyam, seniyam sog‘ qo‘ymayman!* (U.Hamdam) Lekin gap tarkibida *beri*, *buyon* ko‘makchilari ishtirok etmasa, chiqish kelishigidagi vaqt ma’noli birlik nutq momentidan keyingi vaqtini ko‘rsatsa, -a (-y) shaklini olgan fe’l kelasi zamonni ifodalaydi. Masalan: *Xususan, bugungi kunda 36 soatlik maqsadli kurslar o‘quv-rejalari ishlab chiqilgan bo‘lib, o‘quv kurslari 2021-yildan¹⁶⁹ tashkil etiladi.* (marifat.uz)

O‘xshamoq fe’li “2 J. k.¹⁷⁰ shaklidagi so‘z bilan shu so‘z anglatgan narsa haqidagi taxminni, taxminiy tasavvurni bildiradi; bo‘lib ko‘rinmoq”¹⁷¹ ma’nosida jo‘nalish kelishigidagi fe’l bilan birga -y zamon shakli bilan qo‘llanganda harakat-holatning zamonni jo‘nalish kelishigidagi fe’l tarkibidagi zamon shakllari orqali aniqlanadi. Masalan: *Bilim olish o‘rnini pul topish fikri egallaganga o‘xshaydi.* (marifat.uz); *Yashirmoqchi yoki tashqariga chiqarmoqchiga o‘xshaydi.* (daryo.uz) Birinchi misolda -gan shakli orqali harakat-holatning o‘tgan zamonga oidligi, ikkinchi misolda esa -moqchi orqali harakat-holatning kelasi zamonga oidligi anglashiladi. *O‘xshamoq* fe’li esa taxmin, gumon ma’nosini berishga xizmat qiladi.

-yap shakli *ketmoq*, *jo‘namoq*, *bormoq*, *yubormoq*, *boshlamoq* kabi fe’llarda kelasi zamon ma’nosini anglatishi boshqa fe’llarga nisbatan ko‘p uchraydi. Fe’llarning semantikasida bunga moyillik bo‘lishi barobarida ularning kelasi zamonni ifodalashi uchun maxsus kontekst ham talab etiladi, ya’ni matnda kelasi

¹⁶⁹ Maqola internetga 02.12.2020 da joylangan, bunga nisbatan 2021-yil nutq momentidan keyingi vaqtini anglatadi.

¹⁷⁰ Jo‘nalish kelishigi

¹⁷¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. В жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б.185

zamonga ishora qiluvchi birliklar ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan: *Yaqinda xuddi shunday loyiha sabab ishchi nomi* “*Sen uchun*” *deb nomlangan filmning syomkasi uchun Shahzoda va ijodiy jamoamiz bilan birga Xitoyga ketyapmiz.* (daryo.uz) Misoldagi *yaqinda* so‘zi orqali *ketyapmiz* fe’lining kelasi zamonni ifodalayotganligi anglashiladi.

Umuman olganda, fe'llarning leksik ma’nosи zamon shakllarini qabul qilish va zamon ma’nosini anglatishda davomli zamonda qo’llanish yoki qo’llanila olmaslik, -a (y) shakli orqali hozirgi yoki kelasi zamonni ifodalash jihatlaridan muhim ahamiyatga ega. Qolaversa, turli qo’llanishlarda fe’l semantikasining zamonga munosabatida, xususan, ko‘p ma’noli fe'llarning ayrim ma’nolarining zamonga munosabatida o‘ziga xosliklar mavjud. Biz bu faslda hajm taqozosiga ko‘ra ayrim fe’llarnigina bu jihatdan tahlil qildik. Kelajakda fe’l semantikasining zamonga munosabatini monografik tarzda o‘rganish orqali har bir fe’l asosidagi harakat-holatning zamon o‘qida o‘rin egallashidagi o‘ziga xosliklar aniqlanishi mumkin.

2.3. Zamonni annotatsiyalashning kontekstual darajasi

Til birlklari tahlilida kontekstning roliga tilshunoslik tarixidagi barcha paradigmalarda ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda e’tibor qaratilgan. Xususan, an’anaviy tilshunoslikda muayyan birlikning tavsifi uning matn tarkibida bajarayotgan vazifasi asosida beriladi. Bunda tilshunos A. G‘ulomovning “So‘zning haqiqiy hayoti nutq ichidadir¹⁷²”, degan fikrini eslash o‘rinli. Sistem-struktur paradigmada esa birlikning nutqiy ma’nosи xilma-xilligi va cheksizligi hisobiga tavsifda bu ma’noga tayanish har doim ham to‘g‘ri emasligi ta’kidlanib, ular asosida oraliq va umumiy grammatik ma’nolarni tiklashga ahamiyat beriladi. Biroq bu umumiy grammatik ma’no birlikning turli kontekstlarda voqelangan nutqiy ma’nolarini umumlashtirish natijasida hosil qilinadi. V. Vinogradov ta’biri bilan aytganda “hamma gap kontekstda, sintagmalarining o‘zaro bog‘lanishida va

¹⁷² Фуломов А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 29.

munosabatida”¹⁷³ ko‘rinadi. Bugungi kunda antroposentrik paradigma doirasidagi tadqiqotlarda ham birlikning qo‘llanilishida so‘zlovchining ongi, tafakkuri, yoshi, saviyasi, nutqiy vaziyat, ijtimoiy shart-sharoit, milliy-madaniy o‘ziga xoslik kabi jihatlarning kontekstda aks etishiga e’tibor qaratiladi.

Grammatik shakl kontekst ta’sirida mohiyatan anglatadigan grammatik ma’nosidan chekinishi, shuningdek, yangi ma’no bo‘laklarini qo‘shib olishi mumkin. Bu o‘zgarishlar matn tarkibidagi turli vositalar, ohang, nutqiy vaziyat talabi bilan amalga oshadi.

O‘zbek tilshunosligida zamon shakllarining qo‘llanilishida kontekstning ahamiyati zamonlarning ko‘chishi, zamonlarning uslubiy xususiyatlari kabi mavzular ostida qisman o‘rganilgan. Bu borada A.G‘ulomov, A.Hojiyev, M.Sodiqova, J.Abdullajonova kabilarning izlanishlari muhim sanaladi¹⁷⁴. Ayniqsa, J.Abdullajonovaning tadqiqoti zamon shakllarining uslubiy xususiyatlarini keng ochib bergenligi, shuningdek, o‘zigacha amalga oshirilgan ishlarning natijalarini umumlashtirganligi bilan alohida qiymat kasb etadi. Olima zamonning ko‘chishi tushunchasini quyidagicha izohlaydi: “Ko‘chirishda zamon formasining grammatik ma’nosи, vazifasi kengayib, u boshqa zamon zonasiga ham kiradi. Fe’l zamon ko‘rsatkichlarining o‘z uzual ma’nolariga asoslangan klassifikatsiyasi bilan uning ko‘chma qo‘llanilishiga ko‘ra bo‘lgan klassifikatsiyasi bir-biridan farqli bo‘ladi”¹⁷⁵. Demak, zamonlarning ko‘chishida grammatik shakl uzual ma’nosiga ko‘ra mansub bo‘lgan tasnidan tashqariga chiqishi va boshqa bir zamon ma’nosini ifodalashi kerak. Zamonlarning uslubiyati nisbatan kengroq bo‘lib, bunda grammatik shaklning bir zamon ichida turli ma’nolarni vogelantirishi ham qamrab olinadi. Qayd etish kerakki, har ikki holat, ya’ni grammatik shaklning bir zamon ichida turli ma’nolarni ifodalashi ham, boshqa zamon ma’nosini anglatishi ham muayyan kontekst talabi bilan yuzaga keladi. Aslida zamon ma’nosining ifodalanishida

¹⁷³ Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)/ Под. ред. Г. А. Золотовой. – 4-е изд. – М.: Рус. яз., 2001. – С. 451.

¹⁷⁴ Гуломов А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 33.; Содикова М. Феъл стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 21-29.; Абдуллахонова Ж. Феъл замон формаларининг услубий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1993. – 100 б.

¹⁷⁵ Абдуллахонова Ж. Феъл замон формаларининг услубий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 94.

kontekstning ahamiyatini bu ikki holat bilangina chegaralash mumkin emas. Zamonni ifodalovchi grammatik shakllar uzual ma’nosiga ko‘ra anglatgan zamon ma’nosи umumiylар xarakterda: nutq momentidan oldin, nutq momentida, nutq momentidan keyin bo‘ladi. Kontekstdagi vaqt ma’noli so‘zlar va birikmalar bu umumiylар zamonni konkretlashtiradi, ya’ni o‘tgan, hozirgi, kelasi zamonning aynan qaysi bo‘lagiga oidligini ko‘rsatadi. Masalan, *bordim* fe’lida harakatning nutq momentidan oldin amalga oshirilganligigina ma’lum, biroq kontekstda *kecha bordim* holatida *kecha* so‘zi ta’sirida harakatning o‘tgan zamonning qaysi bo‘lagiga mansubligi ham aniqlashtiriladi.

Biz bu o‘rinda zamon shakllarining korpusdagi annotatsiyasiga bevosita ta’sir etuvchi holat – bir zamon shaklining kontekst ta’sirida butunlay boshqa zamon ma’nosini ifodalashiga to‘xtalib o‘tamiz. Bu asosan so‘zlashuv va badiiy uslub doirasidagi matnlarda uchraydi. Kontekst ta’sirida grammatik shaklning mohiyatan anglatadigan zamon ma’nosidan chekinib, boshqa zamon ma’nosini ifodalashining quyidagi turlari kuzatiladi:

1. O‘tgan zamon shakli hozirgi zamon ma’nosini anglatadi.
2. O‘tgan zamon shakli kelasi zamon ma’nosini anglatadi.
3. Hozirgi zamon shakli o‘tgan zamon ma’nosini anglatadi.
4. Hozirgi zamon shakli kelasi zamon ma’nosini anglatadi.
5. Kelasi zamon shakli o‘tgan zamon ma’nosini anglatadi.
6. Kelasi zamon shakli hozirgi zamon ma’nosini anglatadi.

O‘tgan zamon shakllarining hozirgi zamon ma’nosini ifodalashi. Bu holat asosan -di shakli bilan aloqadorlikda yuzaga keladi. Ehtimol, -di shakli o‘tgan zamonning hozirgi zamonga nisbatan yaqin nuqtadagi harakat-holatlarini ifodalashi bunga sabab bo‘lishi mumkin.

-di shaklining hozirgi zamon ma’nosini anglatishida qarorning qat’iyligiga urg‘u beriladi, nutq momentida davom etayotgan harakat-holat aniq amalga oshadigan tarzda tasvirlanadi. Bu holat ko‘proq xalq dostonlarida uchraydi. Masalan: *Ketding, bolam, qavmi-qarindoshingga, Ko‘p savdolar tushib bunda*

boshingga. (“*Alpomish*”dan) Bu misolda qalmoq elidan jo‘nab ketayotgan Barchinga otasi Boysarining so‘zlari ifodalangan.

E’tiborlisi, bu ma’noda o‘tgan zamon shakllari bilan hozirgi zamonning ifodalanishi nutq jarayonida so‘zlovchi va tinglovchining ishtirok etishi hisobiga birinchi va ikkinchi shaxs doirasida uchinchi shaxsga qaraganda ko‘proq uchraydi.

Shuningdek, *chiqib qolmoq* birikmasida kontekst ta’sirida -di shakli hozirgi zamon ma’nosini ifodalaydi. Masalan: *Siz ancha ayyor chiqib qoldingiz*. Bu holatda *chiqib qoldi* birikmasi nimadir asosda xulosa qilinganlik, xabarning manba ta’sirida olinganligi (eshitilganligi) ma’nolarini ifodalaydi, bunga *qolmoq* ko‘makchi fe’lining *kutilmaganda yuz bergenlik* ma’nosni qo‘shiladi. -di shaklining misolda hozirgi zamon ma’nosini anglatayotganligini *chiqib qoldingiz* ni ekan to‘liqsiz fe’li bilan almasha olishidan ham sezish mumkin: *Siz ancha ayyor ekansiz*. *Chiqib qoldi* ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi o‘zbek tili ta’limiy korpusi matnlarida 193 o‘rinda uchraydi. Shundan 41 ta kontekstda yuqoridagi misollar kabi hozirgi zamon ma’nosida, 152 ta holatda o‘tgan zamon ma’nosida qo‘llangan. *Chiqib qoldi* ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasida -di shaklining hozirgi zamonni anglatishi 21%ni tashkil etadi.

Hozirgi zamonda davom etayotgan harakatga urg‘u berib ta’kidlash maqsadida nutqiy vaziyatga ko‘ra o‘tgan zamonning -di shaklidan foydalaniladi. Bunda harakatning amalga oshishiga nisbatan ishonchning kuchliligidan garchi u nutq momentida hali davom etayotgan bo‘lsa-da tugallangandek ma’lumot beriladi. Bunda -di hozirgi zamonning -yap shakli bilan almasha oladi, biroq -di shaklida ma’no kuchliroq ifodalanadi. Bunday holat og‘zaki so‘zlashuv uslubida tez-tez uchrab turadi. Masalan:

– *Yana qancha kutamiz?*

– *Ana, keldi!*

-di shakli **bilmadim** fe’li tarkibida kontekstga ko‘ra umumiy hozirgi zamon ma’nosini ifodalashi mumkin va bu o‘rinda u -a(-y) shakllariga ma’nodosh bo‘ladi. Bunda odatda gap tarkibida so‘roq olmoshi qo‘llanadi: *Bilmadim bugun nima vaj qildi ekan.* (A.Qahhor)

-(i)b shakli *yurmoq*, *turmoq*, *o'tirmoq*, *yotmoq* fe'llari ko'makchi fe'l va holat fe'li vazifasini bajarganda o'tgan zamon ma'nosini ifodalamasligi, balki fe'llarning semantik xususiyatiga bog'liq holda bunda hozirgi zamon ma'nosni anglashilishi haqida oldingi faslda batafsil to'xtalgan edik. Shu bois -(i)b shakli bilan nutq momentidagi harakatning ifodalanishi masalasini bu o'rinda alohida yoritmadik.

-gan shakli o'tgan zamonda boshlangan, biroq natijasi nutq momentida ham mavjud bo'lgan holatlarni anglata oladi. Bunda subyekt fe'l asosidagi holat bilan tavsiflanadi. Masalan: *Qishlog'imiz mактабдан узоқда ёйлашган*. *Oraliq bir yarim соатлик ўзига*. (marifat.uz). Mantiqan olib qaralganda, qishloqning hozirgi zamonda ham maktabdan uzoqda joylashganligi anglashiladi. Ko'proq turg'un belgilar, holatlar tasvirida -gan shaklidan hozirgi zamon ma'nosni ham anglashiladi. Bunda holat fe'llari faol qo'llanadi. Masalan: *Britaniyalik Lenni Jonsning tanasi koronavirusga reaksiyasi түфайли бутунлай сарг'аяган*. (daryo.uz). Bizningcha, -gan shakli mohiyatan hozirgi zamonga natija orqali bog'lash vazifasini bajaradi. Biroq fe'l asosidagi harakat-holat o'tgan zamonga oid. Bu -gan shakli harakat fe'llariga qo'shilganda yaqqol seziladi: *Turmush о'rtog'i Rossiyaga ishlagani ketgan*. (kun.uz) Ketish harakati o'tgan zamonda sodir bo'lgan, turmush o'rtog'inining nutq momentida yonida yo'qligi esa hozirgi zamondagi natija sifatida qaraladi. Demak, -gan shakli fe'l asosidagi ish-harakatning natijasi orqali hozirgi zamonga bog'lansa-da, harakat-holatning o'zi o'tgan zamonga oidligi misollardagi shaklni hozirgi zamon sifatida baholash imkonini bermaydi.

O'tgan zamon shakllarining kelasi zamon ma'nosini ifodalashi. -di shakli kontekst ta'sirida nutq momentiga eng yaqin nuqtadagi kelasi zamondagi harakat-holatlarni ham ifoda etishi mumkin. Nutqimizda tez-tez uchrab turuvchi "*Bo'pti, men ketdim*" tarzidagi gapda qo'llangan *ketdim* so'zida ketish harakati nutq momentidan keyin yuz beradi va tahlilda uni kelasi zamondagi fe'l sifatida ko'rsatish to'g'ri bo'ladi. Misoldagi *ketdim* so'zshaklining aynan kelasi zamonning -a qo'shimchasi bilan ifodalanadigan *ketamanga* nisbatan ma'noviy farqlanishi ham mavjud bo'lib, ketdim kelasi zamonda yuz beradigan harakatning nutq momentiga

eng yaqin ekanligini ifoda etadi. Bu qo‘llanish nutqimizda faol bo‘lib quyidagi misollarda ham -di shakli shu holatni ifodalagan:

Xayr, o ‘rtoqlar, men ketdim. Diqqat bilan tinglanglar, men boshladim. Ushbu gaplarda bildirish, ogohlantirish ma’nolari ifodalangan.

Qani, bolalar, yozdik. Tez-tez, chopdik. Bu gaplarda esa taklif, da’vat ma’nolari ifodalangan. E’tibor berilsa, bu holat asosan I shaxs birlik va ko‘plikda kuzatiladi. Bunda I shaxs birlikda bildirish ma’nosи, I shaxs ko‘plikda taklif, undash ma’nolari anglashiladi. Ushbu berilgan misollarning barchasida -di shakli o‘rnida kelasi zamonning -a (-y) shaklini qo‘llash mumkin.

demoq fe’li nima so‘roq olmoshi bilan birga qo‘llanganda ba’zan unga qo‘shilgan -di qo‘shimchasi ham kelasi zamon ma’nosini ifodalashga xizmat qiladi. Bunda *demoq* faqat II shaxs birlik va ko‘plikda *nima deding, nima dedingiz* kabi birikmalarda kelasi zamon ma’nosini beradi. O‘zbek tilining ta’limiy korpusida *nima deding, nima dedingiz* birikmali 59 o‘rinda ishlatilgan bo‘lsa, shundan 51 o‘rinda kelasi zamon ma’nosи, 8 o‘rinda o‘tgan zamon ma’nosи angashilgan. Birikmada kelasi zamonning ifodalanishi 86 %ni tashkil etadi va bu unda kelasi zamon ma’nosи ustuvorligi haqida xulosa qilishga sabab bo‘ladi.

– *Maqolamiz avvalidayoq ko‘pchilik tomonidan muhokama qilinayotgan “Real” etalonmi, degan savolga javob berib ketsak, nima dedingiz?!* (kun.uz)

-di shaklini bu qo‘llanishlarida muayyan vaziyatga munosabat bildirish tinglovchi e’tiboriga havola etiladi va so‘zlovchi uni o‘zining fikriga qo‘shilishini xohlashi mazmuni angashiladi.

nima so‘roq olmoshi bilan birga qo‘llangan *qilmoq* fe’liga qo‘shilgan -di o‘tgan zamon shakli ba’zan kelasi zamon ma’nosini beradi. *Nima qilmoq* birikmasining o‘zbek tilining ta’limiy korpusidagi qo‘llanilishlari tahlili bu holatning asosan birinchi shaxs doirasida uchrashini ko‘rsatdi. Bunda *nima qildim, nima qildik* birikmali tarkibidagi -di qo‘shimchasini -a zamon shakli bilan almashtirish mumkin. Bu qo‘llanishlarda birikma turg‘unlik kasb etadi. So‘zlovchi birikmadan oldingi b/-ib ravishdosh shaklidagi fe’ldan angashilgan harakat-holatni amalga oshirishdan o‘ziga foyda, manfaat yo‘qligini ta’kidlash maqsadida undan

foydalananadi. *Nima qildim* birikmasining qidiruvidan olingan 47 ta natijadan 19 tasi, *nima qildik* birikmasining qidiruvidan olingan 65 ta natijadan 38 tasida -di shakli kelasi zamon ma'nosini ifodalagan. Birikma tarkibida qo'llangan -di shaklidan kontekstga ko'ra o'tgan zamon yoki kelasi zamon ma'nolari anglashiladi. Annotatsiyalash jarayonida ularni farqlash uchun model ishlab chiqishda qo'llanishlardagi umumiyligi jihatlarni belgilab olish zarur. Ta'limiylkorpusda birinchi shaxs birlik doirasidagina ishlatilgan ayrim misollarni keltirib o'tamiz:

1. – *Balki, yana Moskvaga qaytarman, bu yerda kutib nima qildim.* (daryo.uz)
2. – *Aldab nima qildim, ilk bor Manchesterga kelganimda, shu paytgacha erishganlarimni yo'qotgandek his qilgandim.* (kun.uz)
3. *Denis intervularida hazil aralash, onasining murabbiyligi unga iqtisodiy tarafdan ham yengillik berishini aytadi. «Ortiqcha pulga murabbiy yollab nima qildim», degandi shunday intervularining birida.* (kun.uz)
4. *Yashirib nima qildim, yaqin-yaqingacha juda nochor yashardik.* (xs.uz)
5. *Tanqid uchun o'zgadan misol qidirib nima qildim, mana, mening o'zim, talabalik yillarimda adabiyot his va idrok mahsuli, nimaiki, qalbimiz va badanimiz tomonidan his qilinib, aqlimiz bilan idrok qilindimi, bas, shularning bari chinakam adabiyotning mahsulidir, degan maksimalcha qarashda yurar edim.* (xs.uz)
6. “*Endi bu dunyoda yashab nima qildim!*” – deya, joynamoz ustidan turardilar... (xs.uz)

E'tibor berilsa, yuqorida keltirilgan misollar tarkibida *nima qildim* birikmasiga -b, -ib shaklidagi ravishdosh tobelanib kelgan va kelasi zamon ma'nosini anglashilgan. Demak, -(i)b+nima qildim/nima qildik qolipi asosida misollarni umumlashtirish mumkin. Ta'limiylkorpusdagi ushbu birikmadan kelasi zamon ma'nosini anglashilgan 58 ta holatning barchasi ushbu qolip asosida hosil qilingan. Bu qolip hosilasidan o'tgan zamon ma'nosini ham anglashilish holatlari bor. Biroq bu nisbatan juda kam bo'lib, 2 o'rindagina uchraydi:

1. – *Xayolingda yo'q-a, xayolingda yo'q! – dedi Jonfig 'on kesatib.
– Ha, xayolimda bo'lib nima qildim?* (A.Qahhor)
2. *Savollar uyilib keladi. Xo'sh, deputat bo'lib nima qildim?* (kun.uz)

O‘tgan zamon ma’nosining anglashilishi -(i)b+nima qildim/nima qildik qolipining jami 60 ta hosilasiga nisbatan atigi 3 %ni tashkil etadi. Qolgan 97% holatda kelasi zamon ma’nosini ifodalanadi. Bu ushbu qolipda kelasi zamon ma’nosini yetakchi ekanligi haqida xulosa qilishga asos bo‘ladi.

Shuningdek, **endi** payt ravishi **nima qildim/nima qildik** birikmasi bilan kontekstda birga qo‘llanganda, -di kelasi zamon ma’nosini anglatadi. Bunda qiyin vaziyatda qolgan so‘zlovchi(lar)ning bu holatdan chiqish uchun o‘yga tolishi, boshqalardan maslahat so‘rashi ma’nolari anglashiladi.

– *Kursdoshlarim barcha gaplardan xabar topibdi, endi nima qildim?*

Yuqoridagi holatlardan tashqari -di qo‘srimchasi jonli so‘zlashuv uslubida nutqiy vaziyatga bog‘liq ravishda faraz ma’nosini bilan quyidagi misollarda ham kelasi zamoni ifodalaydi:

– *Xo‘p, ertaga o‘qishni tugatding, keyin nima bo‘ladi?*

– *Menga yo‘lni qayta tushuntir, katta yo‘l bo‘ylab to‘g‘ri boraman, Ahmad akaning do‘koni keladi, do‘kondan chapga burildim, undan so‘ng qayerga yuraman?*

Ushbu gaplardagi -di shakli -a kelasi zamon qo‘srimchasi bilan erkin almasha oladi. Birinchi misolda -di qo‘srimchasi kelasi zamoni anglatishiga kontekstdagi *ertaga* so‘zi ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, ikkinchi misolda -di shakli qo‘llangan gapdan oldingi va keyingi gaplarning kelasi zamonda ekanligi ushbu ma’noni voqelantirgan. Bu ma’noda u uchala shaxsda ham birlik va ko‘plikda qo‘llana oladi.

-di shaklidan so‘ng kelgan *deya ber* (*deyaver*) so‘zi o‘tgan zamon ma’nosini kelasi zamonga o‘zgartiradi. Masalan: *Xudo ko‘rsatmasin, nimadandir ko‘ngli to‘lmay, ranjib qolsa, ish pachava bo‘ldi deyavering.* (*daryo.uz*). Bu holatda so‘zlovchi -di shakli qo‘silgan fe’l asosidagi harakat-holatning kelajakda yuz berishiga tinglovchining ishonishini shunchalik xohlaydiki, o‘tgan zamon shakli orqali go‘yoki uni amalga oshgan harakat-holat sifatida tasvirlaydi.

-gan o‘tgan zamon sifatdoshi egalik shaklini olib, uchinchi shaxs buyruq-istak maylidagi *bo‘l fe’li* bilan birga kelganda kelasi zamon ma’nosini anglashiladi. Bunda so‘zlovchining kelajakdagisi qaror va istaklari ifodalanadi. Annotatsiyalash

jarayonida ushbu kelasi zamon ma’nosi -sin shakli ta’sirida yuzaga kelayotganligiga e’tibor qaratiladi. Ta’limiy korpusda 20ta gap tarkibida -gan shakli kelasi zamon ma’nosini anglatgan. Masalan: — *Sumkangning ahvolini qara! Na dars qilasan, na o‘qiysan, na uy vazifasini bajarasan! Hozir o‘qimasang, kelajakda qanday kun ko‘rasan? Bugun maktabingga borganim bo‘lsin!* (*marifat.uz*).

Hozirgi zamon shakllarining o‘tgan zamon ma’nosini ifodalashi. Hozirgi zamon shakli orqali o‘tgan zamon ma’nosining anglashilishi tarixda bo‘lib o‘tgan voqeа-hodisani hozir bo‘layotgandek tinglovchi ko‘z o‘ngida gavdalantirish bilan bog‘liq. Asosan badiiy adabiyot matnlarida uchrovchi bu holatdan muallif oldin bo‘lib o‘tgan hodisalarni kitobxonga aniqroq tasavvur qildirish maqsadida foydalanadi.

Davomli hozirgi zamon shakllari o‘tgan zamon ma’nosida qo‘llanganda ham davomiylilik ma’nosini saqlab qoladi. Bu davomiylilik nutq momenti bilan bog‘langan emas, balki o‘tgan zamonda davom etgan harakat-holat ifodasi hisoblanadi. Ayni shu jihatdan ular davomli o‘tgan zamonning *-r edi* (-*ar edi*), *-yotgan edi* (-*ayotgan edi*), *-yotib edi* (-*ayotib edi*), *-yotir edi* (-*ayotir edi*), *-moqda edi* shakllari bilan grammatik sinonimiyanı yuzaga keltiradi. Bunda shakllarning nutq momentidan oldingi harakat-holatni anglatishiga kontekstdagi ayrim gaplarning o‘tgan zamonda ekanligi, shuningdek, o‘tgan zamonga ishora qiluvchi turli leksik vositalar ta’sir ko‘rsatadi.

O‘tgan zamondagi voqeа-hodisani hikoya qilishda so‘zlovchi -a (-y), -yap shakllaridagi fe’lni takror qo‘llash orqali harakat-holatning davomiylikka ega ekanligiga, takrorlanganligiga urg‘u beradi. Bu holatda odatda takror fe’ldan keyingi kesim -a(-y) zamon shaklini olganda undan ham o‘tgan zamon ma’nosini anglashiladi. Masalan: *Yo ‘l bo ‘ylab ketyapman-ketyapman, odam zoti ko‘rinmaydi. Kutamiz-kutamiz, ulardan hech darak yo ‘q.*

Hozirgi zamonning barcha shakllari kontekstda *qarasa* so‘zi ta’sirida o‘tgan zamon ma’nosini anglatadi: *Qarasam, meni tushirib qo‘ygani qo‘lini cho‘zib kelyapti.* “*Voy o‘lay*” deb tutdan o‘zimni tashlab yuboribman. (*A.Qahhor*). Bunda kutilmagan harakat-holat ma’nosini ifodalanadi. -sa shakli payt mazmuni bilan

bog‘langan bo‘ladi: *Bir mahal qarasam, qorli yo‘lakdan Abdusaid aka yurib kelayotir.* (xs.uz)

Shuningdek, gap tarkibidagi *qay (ne) ko‘z bilan ko‘rayki, qay (ne) ko‘z bilan ko‘rsinki* kabi birikmalar ham o‘zidan keyin kelgan hozirgi zamon shakllarining o‘tgan zamon ma’nosini berishiga ta’sir ko‘rsatadi: *Qaytishda ne ko‘z bilan ko‘rayki, uch-to‘rtta yigitlar zo‘r berib beton quyishyapti.* (xs.uz). Bunda ham gapdan tasodifan, kutilmaganda yuzaga kelgan harakat-holat ma’nosi anglashiladi.

Yotmoq, yurmoq, o‘tirmoq, turmoq fe’llari -ib shakli bilan holat fe’li va ko‘makchi fe’l vazifalarida ham hozirgi zamonning sintetik shakllari singari o‘tgan zamon ma’nosini ifodalashi mumkin. Bu holat kontekst ta’sirida zamonning ko‘chishi hisoblanib, buni ushbu fe’llarning harakat fe’li sifatida o‘tgan zamonni anglatishidan farqlash kerak. Masalan: *Spektaklga tushdim, birinchi qatorda o‘tiribman.* “*Sizsiz o‘tmas kunlarim*” qo‘yilayotgan edi. (kun.uz) Misolda *o‘tiribman* holat fe’li o‘laroq o‘tgan zamon ma’nosini ifodalagan. Bunda birinchi misolda kontekstdagi *tushdim, qo‘yilayotgan edi* so‘zlaridagi o‘tgan zamon ma’nosi ta’sirida *o‘tiribman* fe’li ham hozirgi zamondan o‘tgan zamonga ko‘chgan.

-a (-y) kontekst ta’sirida ikkinchi shaxs bo‘lishsizlik shakli bilan yaqinda yuz bergen holat ifodasi uchun o‘tgan zamon ma’nosida qo‘llanadi: – *Sizga nima bo‘ldi? Chaqirmsam, qaramaysiz.*

Hozirgi zamon shakllarining kelasi zamon ma’nosini ifodalashi. Kelasi zamon ma’nosining hozirgi zamon shakli orqali ifodalanishi rejalashtirilgan harakatning yaqin kelajakda amalga oshishiga nisbatan so‘zlovchida ishonchning kuchliliqi bilan aloqador. Bu ishonch shunchalik kuchliki, so‘zlovchi harakatni nutq momentida amalga oshayotgandek tasavvur qilib, hozirgi zamon shaklini qo‘llaydi. Kontekstdagi umumiy mazmun orqali, shuningdek, kelasi zamonga ishora qiluvchi leksik vositalar orqali harakatning nutq momentidan keyin yuz berishi anglashiladi. Davomli hozirgi zamonning -yap, -yotib, -yotir shakllari orqali kelasi zamon ma’nosi anglashilishi mumkin. Ayniqsa, -yap shaklidan kelasi zamonni ifodalashda ham keng foydalaniladi. Masalan: «*Aka, avgust oyining falon kuni to‘y qilyapmiz. Muxbir siz, gapingizni olishar?* O‘sha kuni tokni o‘chmaydigan qilishga yordam

bering». (*kun.uz*) Bu holatda avgust oyining falon kunida to‘yning qilinishi aniq rejada bor. *To ‘y qilamiz* birikmasiga qaraganda *to ‘y qilyapmiz* birikmasida so‘zlovchi harakat-holatning amalga oshishiga qat’iy ishonchini ifodalaydi.

Kelasi zamon shakllarining o‘tgan zamon ma’nosini ifodalashi. O‘tgan zamonda bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalarni hikoya qilib berishda kelasi zamonning -a(-y) shaklidan keng foydalaniladi. Bunda so‘zlovchi tinglovchining holatni aniqroq tasavvur qilishini, ko‘z oldiga keltirishini maqsad qiladi. Ertak, rivoyat, afsona, hikoyalarni bayon qilish jarayonida muallif nutqida qo‘llangan kelasi zamonning -a(-y) shakli o‘tgan zamonning -(i)b shakli bilan ma’nodosh bo‘ladi:

Bir kun yigit qizning uyiga kelganida stol ustida turgan chertyojlarga ko ‘zi tushadi. (A.Qahhor).

O‘tgan zamonda bo‘lib o‘tgan, biroq ko‘pchilikka ma’lum bo‘lmagan hodisalarni tinglovchilar tasavvurida gavdalantirish uchun ham kelasi zamon shaklidan foydalanish turli jinoyatlar tafsilotini bayon qilishda ham ko‘p uchraydi. Bunda -a(-y) shakli o‘tgan zamonning -gan shakli bilan ma’nodosh bo‘ladi, harakat-holat bevosita kuzatilmagani uchun -di shakli bilan almasha olmaydi: *Karmana tumanining Ayronchi mahallasida yashovchi, 19 yoshli J.K. o‘ziga tegishli bo‘lgan “Samsung-J-2” va “S-3 mini” uyali telefonlarini sotish uchun Navoiy shahrida joylashgan eski buyumlar bozoriga boradi.* (*xs.uz*) Bu holatda so‘zlovchi -gan o‘rnida -a (-y) shaklini qo‘llash orqali xabarning ta’sir kuchini oshiradi, hodisalarni tinglovchilar ko‘z o‘ngida aniqroq gavdalantirishni maqsad qiladi.

Kelasi zamon shakllarining hozirgi zamon ma’nosini ifodalashi. Kelasi zamonning -a (-y), -(a)r shaklliari orqali hozirgi zamon ma’nosini ifodalanishi mumkin. Bu o‘rinda mazkur shakllarning har ikki zamon uchun umumiyl jihatlari borligi alohida e’tibor talab qiladi.

-a(-y) shaklining ham hozirgi zamon, ham kelasi zamon hosil qiluvchi vosita ekanligi haqida yuqorida to‘xtaldik. Bu shaklining asosan kelasi zamon ma’nosini voqelantiradigan fe’llarda (masalan, yo‘nalma harakat fe’llari) kontekst ta’sirida hozirgi zamon ma’nosini ifodalashi kelasi zamon shaklining hozirgi zamon ma’nosini voqelantirishi sifatida baholanishi kerak. Biroq -a(-y) shaklining odatiy

tarzda hozirgi zamonni voqelantiradigan fe'llarda qo'llanilishi (masalan, sevmoq fe'li) hozirgi zamon shaklining hozirgi zamon ma'nosini voqelantirishi sifatida qaralishi lozim. Kelasi zamonning -a(-y) shakli davomli hozirgi zamon ma'nosini ifodalaganda -yap shakli bilan ma'nodosh bo'ladi. Bu holat asosan xalq dostonlarida, so'zlashuv uslubida uchraydi:

Ko'kaman der: Kashal g'ordan kelaman, Ko'llarni sayr etib bunda yuraman... ("Alpomish" dostonidan).

-**(a)r/-mas shakli** tarixan umumiy hozirgi zamon ma'nosini anglatgani bois bugungi kunda ko'plab maqollar, matallar, hikmatlar tarkibida hozirgi zamon ma'nosini ifodalaydi: *Boy boyga boqar, suv soyga oqar.* (Maqol). Bunda -(a)r shakli umumiy hozirgi zamonning -a (-y) qo'shimchasiga ma'nodosh bo'ladi. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilida bu shakl asosan kelasi zamon fe'lini hosil qiladi va gumon, taxmin ma'nolarini anglatadi.

-**(a)r/-mas shakli ekan, emish** to'liqsiz fe'llari bilan faol qo'llanadi. Bunda kontekstga aloqador holatda, shuningdek, asosiy fe'lning semantikasiga bog'liq ravishda hozirgi yoki kelasi zamon ma'nolari ifodalanishi mumkin.

1. *Burungi zamonda bitta odam, mening bilishimcha, juda nari borsa uch yarim pud paxta terar edi, hozir yigirma besh pudga yetkazib terar emish.* (A.Qahhor).

2. *Shundan uch-to'rt oy burun «Ultarmada g'ulu chiqdi, shahardan soldat kelib ancha odamni haydab ketdi, bularni guberning o'zi so'roq qilar emish» degan gap tarqalgan edi.* (A.Qahhor).

Misollarning birinchisida *-ar emish* hozirgi zamon ma'nosini, ikkinchisida kelasi zamon ma'nosini anglatgan. Hozirgi zamon ma'nosining yuzaga kelishiga kontekstdagi *hozir so'zi ham ta'sir ko'rsatgan*.

Tilshunos Azim Hojiyev "To'liqsiz fe'l o'zicha harakat bildira olmasligi sababli fe'llarga xos bo'lishsizlik, daraja, zamon kabi ma'nolarga va bu ma'noni ifodalovchi formalarga ega bo'la olmaydi"¹⁷⁶ deya ta'kidlaydi. Bundan kelib

¹⁷⁶ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.57.

chiqadiki, misollardagi *ekan*, *emish* singari vositalar zamon ma’nosi bilan bog‘lanmagan va “eshitib bilinganlik”, “noma’lum jihatning ma’lum bo‘lganligi” kabi ma’nolarni berishga xizmat qilgan. Ular gapdagi boshqa so‘zlar qatori nutq vaziyatini aniqlashtirishga yordam beradi.

Umuman, o‘zbek tilida bir zamonga mansub grammatik shaklning kontekst ta’sirida boshqa zamonni ifodalashi ancha keng tarqalgan hodisa bo‘lib, avtomatik annotatsiyalashda ular muammolarni yuzaga keltiradi. Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning korpus matnlarida anglatgan turli ma’nolarini statistik o‘rganish va tavsifda o‘rganish natijalariga tayanish shakl haqida nisbatan ishonchli ma’lumot beradi. Zamonlarning ko‘chishi bilan bog‘liq misollardagi umumiylıklarni aniqlash va bu asosda ularning modellarini ishlab chiqish orqali bu muammolarni qisman hal etish mumkin. Biroq butun matn mazmunidan kelib chiqadigan, doimiy sintagmatik munosabatlarga asoslanmagan holda bir zamon shaklining boshqa zamonni anglatish holatlari ham borki, ularni muayyan modellar doirasida qamrab olish mumkin emas. Bunda har bir gap inson tomonidan tahlil qilinib, qo‘lda annotatsiyalanishiga zarurat saqlanib qolaveradi.

Bob bo‘yicha xulosalar

1. O‘zbek tilining ta’limiy korpusidagi zamon shakllarining tahlili gap zamonini belgilashda grammatik shaklning zamon ma’nosidan tashqari fe’l leksik ma’nosi va kontekstning ta’siri ham yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Shunga ko‘ra, matnlar tarkibidagi gaplarning zamonini annotatsiyalashning uch xil darajasi ajratildi:

- 1) grammatik daraja;
- 2) semantik daraja;
- 3) kontekstual daraja.

2. Zamon shakllarining korpus matnlarida uchrash chastotasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘tgan zamon doirasida *-di*, *-gan*, hozirgi va kelasi zamon doirasida *-a*,

-y shakllari eng faol qo'llanilsa, o'tgan zamon doirasida -(i)b edi, -(a)yotib edi, -(a)yotir edi, hozirgi zamon doirasida -(a)yotib, kelasi zamon doirasida -gay (-kay, -qay) shakllari eng kam ishlataladi. Bu esa -gay (-kay, -qay) shaklining tarixiyashganligini, -(i)b edi, -(a)yotib edi, -(a)yotir edi shakllarining ayrim hududlarda og'zaki so'zlashuvdagina qo'llanilib tarixiyashib borayotganligini ko'rsatadi. Odatda, zamon shakllarining tarixiyashuvi uning vazifasida boshqa grammatik shaklning faollashuvi asosida yuz beradi.

3. Matn tarkibida turli vazifa bajaruvchi, omonimik va polisemantik xususiyatga ega bo'lgan grammatik shakllarning tahlili dastur tomonidan ularning zamonni ifodalash holatining farqlanishi uchun filtrlovchi modellar ishlab chiqish zarurati mavjudligini ko'rsatadi.

4. Harakat-holatning oxirgi natijasini ifodalovchi fe'llar bir lahzalik jarayonni anglatganda fe'l semantikasiga bog'liq holda davomiy zamon shakllari bilan qo'llanilmaydi. Bu harakat-holatda "bir lahzalik" va "davomiy" belgilarining bir paytda voqelana olmasligi bilan bog'liq holda yuz beradi.

5. *Yurmoq, turmoq, o'trimoq, yotmoq* holat fe'llari semantikasida davomiylilik ma'nosi mavjudligi sababli yana qo'shimcha davomli zamon shakllarini qabul qilmaydi. Bu fe'llarning -ib shakli bilan hozirgi zamonni anglatishi ham leksik ma'nosidagi davomiylilik semasi ta'sirida yuzaga keladi.

6. -a, -y zamon shaklining ta'limiy korpus matnlaridagi qo'llanishlari statistik tahlili bu shaklning ko'proq hozirgi zamonni, nisbatan kamroq kelasi zamonni ifodalashini ko'rsatdi. Bu nutqda kelasi zamonning qolgan zamonlarga nisbatan kam qo'llanilishi bilan izohlanadi. Fe'l semantikasiga bog'liq holda statik holat mazmunini ifodalovchi fe'llar -a, -y shakli bilan asosan hozirgi zamonni, harakatni ifodalovchi fe'llar esa bu shakl bilan asosan kelasi zamonni ifodalaydi.

7. Zamonni annotatsiyalashning kontekstual darajasi eng murakkab daraja bo'lib, teglash jarayonida zamonlarning ko'chishi bilan bog'liq misollardagi umumiylıklarni aniqlash va bu asosda ularning modellarini ishlab chiqish orqali shakl va mazmun nomuvofiqligi bilan aloqador muammolar qisman hal etiladi. Biroq butun matn mazmunidan kelib chiqadigan, doimiy sintagmatik

munosabatlarga asoslanmagan holda bir zamon shaklining boshqa zamonni anglatish holatlari ham borki, ularni muayyan modellar doirasida qamrab olish mumkin emas.

III BOB. O'ZBEK TILIDAGI ZAMON SHAKLLARI

ANNOTATSIYASI

3.1. Zamon shakllari annotatsiyasida morfotaktik qoidalar

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning annotatsiyasi ham morfologik tahlil uchun, ham sintaktik tahlil uchun muhim ahamiyatga ega. Zamon shakllarining morfologik tahlildagi ahamiyati POS (part of speech) taggingda fe'l so'z turkumiga mansub so'zshaklga grammatik xarakteristika berishda, morfoanalizator ishini takomillashtirishda ko'rinsa, sintaktik tahlil (parser)dagi mavqeyi zamonning kesimlik kategoriyasi ekanligi va kesim gap bo'lagidan muayyan bir zamon ma'nosining anglashilishi bilan belgilanadi.

G.Leech tomonidan ishlab chiqilgan matnni annotatsiyalashning qoidalarida annotatsiya strukturasi umum tomonidan qabul qilingan neytral prinsiplarga asoslanishi belgilangan. Shu bilan birga, hech bir annotatsiya o'zidan oldingilarni standart deb qabul qilishi shart emasligi, balki standart me'yorlar tajriba davomida shakllanishi qayd etilgan¹⁷⁷. Teg strukturasining umumiy prinsiplarga asoslanishi izohlarning boshqa foydalanuvchilar tomonidan ham oson tushunilishiga xizmat qiladi.

Korpus lingvistikasida matnlarning zamonga munosabati tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida J.Pustejovskiy, G.Marsik, N.Uzzaman kabilarning yondashuvlari alohida ahamiyatga ega. Ular matnning vaqt belgilarini annotatsiyaning alohida bir turi – temporal annotatsiya sifatida qaraydilar¹⁷⁸. G.Marsik temporal annotatsiyaning uch turini qayd etadi:¹⁷⁹ temporal voqelik

¹⁷⁷ <https://www.lancaster.ac.uk/fss/courses/ling/corpus/Corpus2/2MAXIMS.HTM> Saytga murojaat sanasi: 07.01.2023.

¹⁷⁸ Pustejovsky J. ISO-TimeML and Annotation of Temporal Information. // Handbook of Linguistic Annotation.– The Netherlands: Springer, 2017. – P. 941–968.; Marsic G. Temporal Processing of News: Annotation of Temporal Expressions, Verbal Events and Temporal Relations: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements of the University of Wolverhampton for the degree Doctor of Philosophy. – Wolverhampton, 2011. – 349 p.; Uzzaman N. Interpreting the Temporal Aspects of Language: submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – New York, 2012. – 203 p.

¹⁷⁹ Marsic G. Temporal Processing of News: Annotation of Temporal Expressions, Verbal Events and Temporal Relations: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements of the University of Wolverhampton for the degree Doctor of Philosophy. – Wolverhampton, 2011. – P. 70.

(fe’ldagi harakat-holat), temporal ifodalar¹⁸⁰ va temporal munosabatlar. XML razmetka tilida ularni <EVENT>, <TIME>, <SIGNAL> tarzida ifodalaydi. Fe’lning zamoni (<tense>) <EVENT>ning bir atributi sifatida keltirilib, <o‘tgan>, <hozirgi>, <kelasi>, <yo‘q> teglaridan biri tanlanadi. Temporal annotatsiyada dastlab matn tarkibidagi vaqt ma’noli lug‘aviy birliklar va harakat-holat zamoni izohlangan bo‘lsa, keyinchalik TimeML sxemasida bir necha fe’l zamonlari va vaqt ma’noli lug‘aviy birliklarning o‘zaro munosabatini tahlil qilish orqali matndagi voqealarning zamonga nisbatan ketma-ketligini izohlash imkoniyatlari ham yuzaga keldi.

Yoqt tilidagi fe’l mayl shakllarini lingvistik annotatsiyalash bo‘yicha ish olib borgan G.G.Torotoyev va A.N.Nogovitsina turkiy tillarning agglutinativ tabiatga ega ekanligi, har bir grammatik ma’noning alohida affikslar orqali ifodalanishi teglash jarayonini avtomatik tarzda amalga oshirishda katta imkoniyat berishini ta’kidlaydi¹⁸¹. Zamon shakllarini avtomatik annotatsiyalashda ham bu fikr aksar holatlarda o‘rinli bo‘lgani holda grammatik shaklning omonimligi va ko‘p ma’noliligi bilan bog‘liq holatlar uchun filtrlovchi modellar ishlab chiqish zarurati saqlanib qolaveradi.

Avtomatik morfologik tahlil formal grammatikaga asoslangan holda amalga oshiriladi. Formal grammatika asosini o‘zak va affiksal morfemalarning tasniflangan bazasi va ularning izohi, morfotaktik qoidalar to‘plami va ularning negizida shakllantirilgan grammatik lug‘at tashkil qiladi. Tahlil jarayoni chapdan o‘ngga yoki o‘ngdan chapga usullarida amalga oshirilishi mumkin. Chapdan o‘ngga usulida tahlil morfoleksikondan ehtimoliy o‘zakni qidirish, uning turkumi haqidagi axborot asosida chap tomondan ketma-ketlikda birikishi mumkin bo‘lgan qo‘sishimchalarni affikslar bazasidan qidirish asosida amalga oshiriladi. O‘ngdan chapga usulida esa so‘z oxiridan boshlab affikslar ketma-ket ajratiladi. Jarayon

¹⁸⁰ G.Marsik matnida “time expressions” tarzida ifodalangan. Bunda asosan vaqt ma’noli lug‘aviy birliklar tushuniladi.

¹⁸¹ Торотоев Г.Г., Ноговицына А.Н. Лингвистическое аннотирование наклонений глагола якутского языка. // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К.Аммосова. 2017. №3 (59). – С. 108.

o‘zak aniqlanguncha davom ettiriladi. Har bir birlikka uning ma’lumotlar bazasidagi kodi asosida grammatik izoh beriladi.

D.Elova ko‘p sonli tillardagi matnlarni morfologik teglashda keng qo‘llaniluvchi NLTK Python freymvorkining asosiy kamchiliklaridan biri sifatida kontekstga e’tibor berilmasligini keltirib o‘tadi¹⁸². N.Abdurahmonova esa morfologik razmetka tegger yordamida amalga oshirilsa ham, bu dasturlarning aksariyati avtomatik razmetkadan keyingi tuzatishni talab qilishiga, jumladan, o‘zbek tili uchun aynan istisnoli vaziyatlar ko‘p bo‘lganligi sababli qayta tahrirlash zarurati yuzaga kelishiga e’tibor qaratadi¹⁸³. Olimaning istisnoli vaziyatlar haqidagi fikrlari zamon shakllari annotatsiyasi uchun ham taalluqli bo‘lib, bu vaziyatlarni imkon qadar modellarda qamrab olish orqali natijani nisbatan yaxshilash mumkin. Biroq “cheklangan modellardagi grammatika nuqsonlardan xoli bo‘lmaydi”¹⁸⁴. Shunga qaramay, ba’zi istisnolardan tashqari matnning katta qismi uchun ishlashi sababli modellarning ahamiyati yuqori baholanadi.

Sh.Hamroyeva tadqiqotida morfologik tahlilning quyidagi bosqichlarini keltirib o‘tadi: “1) so‘zshakllarning asosini topish – lemmatizatsiya; so‘zshaklning boshlang‘ich shakli – lemma yoki stemga morfologik belgilarni biriktirish, turli so‘zshakllarni bir o‘zakka tenglashtirish; 2) tagging – so‘zshaklning kontekstdagi so‘z turkumiga mansublik to‘g‘risidagi axborotni aniqlash; 3) to‘liq morfologik tahlil – so‘zshaklga grammatik xarakteristika yozish”¹⁸⁵. Tahlilning ikkinchi bosqichi – taggingda so‘zshaklning turkumi fe’l ekanligi aniqlansa (fe’lning harakat nomi va ravishdosh shakli bundan mustasno), uchinchi bosqich tahlilida boshqa xususiyatlar qatorida so‘zshakl tarkibidagi zamon shakllarining annotatsiyasi ham amalga oshirilishi kerak bo‘ladi.

Bizningcha, zamon shakllarini annotatsiyalash jarayonini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

¹⁸² Elova D. Tabiiy tilni qayta ishslash tizimlari // “O‘zbek amaliy filologiyasi istiqbollari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumanı materiallari. – Toshkent, 2022. – B. 145.

¹⁸³ Abdurahmonova N. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 303.

¹⁸⁴ Калонова Д. Ўзбек тилида компьютер луғатчилиги. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2012. – №3. – Б. 97.

¹⁸⁵ Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти: Филол. фан. док. ...дис. – Ташкент, 2021. – Б. 68.

1. O‘zbek tilidagi zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning tizimli ro‘yxatini shakllantirish.
2. Ro‘yxatdagi shakllarni nutq momentiga munosabatiga ko‘ra tasniflash.
3. Matn tarkibidan zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni topishga xizmat qiluvchi lingvistik modellar ishlab chiqish va ular asosida zamon shakllarini aniqlash.
4. Aniqlangan grammatik shaklga uning qaysi zamonga ishora qilishi to‘g‘risidagi lingvistik axborotni biriktirish.

Morfema annotatsiyasi morfologik analizator strukturasining muhim qismlaridan birini tashkil etadi¹⁸⁶ va ma’lumotlar bazasidagi morfemaga biriktirilgan izoh va morfotaktik qoidalar asosida natija chiqariladi. Biroq matn tarkibida zamonni ifodalovchi grammatik shakllar har doim ham nutq momentiga ko‘ra tasnifda mansub bo‘lgan zamon ma’nosida qo‘llanavermaydi. Masalan, -di shaklining uzial ma’nosini o‘tgan zamon bo‘lgani holda matn tarkibida hozirgi va kelasi zamon ma’nolarini ham ifodalashi mumkinligi haqida oldingi bobda to‘xatalib o‘tdik. Grammatik shaklning o‘z ma’nosidan chekinib, boshqa zamonni anglatgan holatlarning ayrimlarini nutqiy qurshovdan kelib chiqib modellashtirish mumkin. Bunda zamon ko‘rsatkichining har doim ma’lum bir fe’llar bilan yoki ma’lum birliklar bilangina boshqa zamon ma’nosini anglatishi modellar ishlab chiqilayotganda hisobga olinadi. Lekin ba’zan zamon shakllarining ma’nosini ko‘chishini qoida tariqasida ma’lum bir fe’l bilan gap tarkibidagi muayyan so‘zlar bilan bog‘lash mumkin emas. Bu ma’no nutq vaziyatiga, umumiy kontekst mazmuniga aloqadorlikda yuzaga keladi. Bunday holatlarni modellar doirasida qamrab olish mushkul.

Zamon shakllarini annotatsiyalash jarayonida ularning asosga, o‘zidan oldingi va o‘zidan keyingi qo‘sishimchaga birikish imkoniyatlari – morfotaktik qoidalar alohida ahamiyat kasb etadi. Morfotaktika atamasi grammatik shakl valentligini anglatadi. Ayniqsa, omonim va polisemantik grammatik shakllarni so‘zdagi

¹⁸⁶ Elov B., Hamroyeva Sh., Axmedova X. Methods for Creating Morphological Analyzer // Intelligent Human Computer Interaction, 14th International Conference. – Tashkent, 2022. – P. 27–38.

pozitsiyasi hisobiga ma’nosini avtomatik farqlash ko‘p hollarda morfotaktik qoidalar asosida amalga oshiriladi. O‘zbek tilida so‘z tarkibi odatda quyidagi tartibga asoslanadi:

Asos+so‘z yasovchi morfema+lug‘aviy shakl hosil qiluvchi morfema+sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema.

Zamon qo‘shimchalari kesimlik shakli sifatida sintaktik shakl hosil qiluvchi morfemalar sirasiga kiradi. Sifatdosh tarkibidagi zamon shakllari ham lug‘aviy, ham sintaktik shaklga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Shu sababli B.Bahriiddinova fe’lning o‘zgalovchi kategoriyasi shakllariga lug‘aviy sintaktik shakl hosil qiluvchilar sifatida qaraydi va ularning lug‘aviy va sintaktik shakllar orasida oraliq uchinchi maqomiga ega ekanligini qayd etadi¹⁸⁷.

Umuman olganda, zamonni ifodalovchi grammaatik shakllarning fe’l kesim tarkibida joylashuvi quyidagi model asosida belgilanadi:

Fe’l lemma+↓nisbat shakli+↓bo‘lishsizlik shakli+↓**zamon shakli**+↓shaxs-son shakli+↓yuklama.

Modeldagi til birliklarini o‘zbekcha nomiga aloqador holda bu yo‘nalishdagi oldingi ishlarda¹⁸⁸ berilgani singari shartli belgilar bilan ifodaladik, ya’ni fe’l lemmanni F bilan, nisbat shaklini N bilan, bo‘lishli/bo‘lishsizlik shaklini BB bilan, zamon shaklini Z bilan, shaxs-son shaklini Sh bilan belgiladik.

Zamon shakllari qo‘shiladigan asosga qo‘yiladigan talab tub yoki yasama bo‘lishidan qat’i nazar uning fe’l lemma bo‘lishidir. Lemma so‘z tarkibida yasovchi qo‘shimcha bo‘lmaganda tub asosga, yasovchi qo‘shimcha bo‘lganda esa yasalmaga teng kelishi jihatidan zamon shakllari annotatsiyasida qolipning “asos+so‘z yasovchi morfema” qismi fe’l lemmaga tenglashtiriladi. Bu orqali fe’l lemma tushunchasi ostida tub fe’llar (masalan, *kel*) ham, yasama fe’llar (masalan, *ishla*) ham tushunilaveradi.

¹⁸⁷ Бахриидинова Б.М. Феъл лугавий шакллар тизими. Тур категорияси: Филол. фан. номз... дис. автореф. – Самарқанд, 2002. – Б. 21.

¹⁸⁸ Абжалова М.А. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнларни таҳрiri дастури учун): Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. – Фарғона, 2019. – 164 б.; Холиёров Ў. Ўзбек тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. – Термиз, 2021. – Б. 69.

Zamon shakllaridan oldin qo'shilishi mumkin bo'lgan lug'aviy shakl hosil qiluvchilar bu bo'lishsizlik va nisbat qo'shimchalari hisoblanadi. So'z tarkibida ushbu qo'shimchalar mavjud bo'lganda nisbat shakli oldin, bo'lishsizlik shakli undan so'ng joylashadi. Masalan: *o'qitmadi*. Bo'lishli/bo'lishsizlik va nisbat kategoriyasi nol shakl orqali ifodalansa, fe'l lemmaga zamonni ifodalovchi grammatik shakl to'g'ridan to'g'ri birikadi. Masalan: *o'qidi*.

O'zbek tilida zamon shaklidan oldin quyidagi nisbat shakllari qo'llanilishi mumkin: o'zlik nisbat: -n/-in, -l/-il; majhul nisbat: -n/-in, -l/-il; orttirma nisbat: -ar, -ir, -giz/-kiz/-qiz/-g'iz/-gaz/-kaz/-qaz, -iz, -dir/-tir, -t/-it; birgalik nisbat: -sh/-ish.

Zamon ma'nosining reallashuvida alohida nisbat turining yoki shakllarining ta'siri kuzatilmaydi. Shu sababli zamon shakllarining modellari tarkibida N belgisi orqali barcha nisbat shakllari umumiy tarzda nazarda tutiladi. Demak, $N = \{-n/-in, -l/-il, -ar, -ir, -giz/-kiz/-qiz/-g'iz/-gaz/-kaz/-qaz, -iz, -dir/-tir, -t/-it, -sh/-ish\}$.

Bo'lishlilik ma'nosi maxsus grammatik ko'rsatkichga ega emas. Bo'lishsizlik ma'nosi *-ma*, *emas/-mas*, *-maslik*, *yo'q* shakllari yordamida ifodalanadi. Modellar tarkibida zamon shaklidan oldin keluvchi *-ma* qo'shimchasi alohida ahamiyatga ega. Chunki ayrim zamon qo'shimchalar -*ma* shakli bilan qo'llanila olmaydi, ayrimlarida esa uning ta'sirida tovush almashinishi kuzatiladi. Modellar tarkibida zamon grammatik shakliga bo'lishli/bo'lishsizlik ma'nosi farqlovchi ta'sirga ega bo'lmaydigan holatlarda umumiy BB belgisidan, farqlovchi ta'sirga ega bo'lgan holatlarda bo'lishlilik uchun BB1, bo'lishsizlik uchun BB2 belgisidan foydalanildi. Demak, zamon shaklidan oldin joylashgan BB2 *-ma* shaklini anglatadi: BB2=-ma.

Modellarda tarkibida zamon shakli mavjud bo'lgan tokenda bo'lishi mumkin bo'lgan shakllar hisobga olindi. Bo'lishsizlik *yo'q*, *emas* shakllari orqali ifodalanganda ular alohida token hisoblanadi va zamon ma'nosiga ta'siri bo'lmanligi sababli ular modellarda aks ettirilmadi.

Fe'l lemmaga qo'shiladigan sintaktik shakl yasovchilar zamon, mayl va shaxs-son ko'rsatkichlari hisoblanadi. So'z tarkibida zamon, mayl shakli oldin, shaxs-son ko'rsatkichi esa undan so'ng qo'shiladi.

Shaxs-son kategoriyasi birinchi va ikkinchi shaxslarda zamon shakllaridan keyin qo'shiluvchi maxsus grammatick ko'rsatkichlarga ega. Uchinchi shaxsda esa ba'zi zamon shakllaridan so'ng shaxs-son qo'shimchasi qo'shiladi, ba'zi zamon shakllari esa o'zi shaxs-son ma'nosini ham ifodalaydi. Demak, uchinchi shaxsda maxsus shaxs-son ko'rsatkichi bilan qo'llanilish-qo'llanmasligiga ko'ra zamon shakllari ikki guruhga ajratiladi:

1. Uchinchi shaxsda ham o'zidan so'ng maxsus shaxs-son qo'shimchasini talab qiluvchi zamon shakllari: o'tgan zamonning -b (-ib), hozirgi zamonning -a, -y, -yap (shaxs-son -ti shaklida qo'shiladi), -(a)yotib, kelasi zamonning -a, -y shakllari.

2. Uchinchi shaxsda o'zidan keyin maxsus shaxs-son qo'shimchasini talab qilmaydigan, balki o'zi shaxs-son ma'nosini ham anglatuvchi zamon shakllari: o'tgan zamonning -di, -gan (-kan, -qan), -gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi), -r edi (-ar edi), -yotgan edi (-ayotgan edi), -yotib edi (-ayotib edi), -yotir edi (-ayotir edi), -moqda edi shakllari; hozirgi zamonning -yotir (-ayotir), -moqda shakllari; kelasi zamonning -r (-ar), -ydigan (-adigan), -ajak (-yajak), -gay (-kay, -qay) shakllari.

Zamon shakllaridan keyin keluvchi shaxs-son shakllari Sh1 va Sh2 tarzida ikkiga ajratildi. Chunki zamon shakllari o'zidan keyin shaxs-son qo'shimchalarining qaysi guruhini qabul qilishiga ko'ra farqlanadi. Shuningdek, ko'p hollarda zamon qo'shimchalarining shakldoshligi bilan bog'liq holatlarda filtrlovchi modellar yaratishda ham shaxs-son shakllari muhim ahamiyat kasb etadi.

Sh1={-m, -ng, -k, -ngiz(lar), -Ø(lar)};

Sh2={-man, -san, -di/-ti, -miz,-siz, -di(lar)/-ti(lar)}

Shaxs-son qo'shimchalarining qaysi guruhi bilan qo'llanila olishiga ko'ra zamon shakllarini ikkiga ajratish mumkin:

1. Shaxs-sonning birinchi guruh (Sh1) qo'shimchalari bilan birikuvchi zamon shakllari: -di, -gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi), -r edi (-ar edi), -yotgan edi (-ayotgan edi), -yotib edi (-ayotib edi), -yotir edi (-ayotir edi), -moqda edi.

2. Shaxs-sonning ikkinchi guruh (Sh2) qo'shimchalari bilan birikuvchi zamon shakllari: -(i)b, -gan (-kan, -qan), -a, -y, -yap, -(a)yotib, -(a)yotir, -moqda, -(a)r, -

(y)ajak, -ydigan (-adigan), -gay (-kay, -qay). Bunda shaxs-sonning -di qo'shimchasi -(i)b, -a, -y, -(a)yotib zamon shakllari bilan, -ti esa faqat -yap bilangina qo'llanadi.

Modellar tarkibida ayrim qismlarning qatnashishi qat'iy qoida bo'lsa, ayrim qismlarning tushib qolish ehtimoli bor. Aniq nisbat, bo'lishlilik ma'nolarining, shuningdek, uchinchi shaxsda ayrim zamon shakllaridan so'ng shaxs-sonning nol shaklga ega bo'lishi modellardagi N, BB, Sh belgilari ifodalaydigan grammatik shakllarning tushib qolish ehtimolini ko'rsatadi. Modellar sonining ko'payib ketishining oldini olish maqsadida tushib qolish ehtimoli mavjud bo'lgan grammatik shakllarni ifodalaydigan belgi oldidan ↓ ishorasi qo'yildi. Masalan, modelning F+N+BB+Z1(1)+Sh1 ko'rinishida berilishi fe'l lemmaga nisbat, -di zamon, shaxs-son shakllarining birikishini shart qilib qo'yadi. *Yozdirmadim* tokeni bu modelga mos keladi, biroq *yozdi* tokeni mos kelmaydi. Chunki *yozdi* tarkibida nisbat, bo'lishsizlik va shaxs-sonning maxsus ko'rsatkichlari qatnashmagan. Bu token uchun yana alohida model tuzilishining oldini olishda ↓ belgisidan foydalandik. Modelni F+↓N+↓BB+Z1(1)+↓Sh1 ko'rinishida ifodalaymiz. Bunda nisbat, bo'lishsizlik, shaxs-son shakllarining tushib qolish ehtimoli mavjudligi nazarda tutiladi, *yozdirmadim* va *yozdi* tokenlarini birdek qamrab oladi.

Muayyan bir zamon ma'nosi bilan bog'lanmagan *ekan*, *emish* to'liqsiz fe'llariga annotatsiyalash jarayonida e'tibor qaratilmadi. Chunki bu shakllar zamon shaklidan keyin keladi, bilvosita xabar topganlik, eshitilganlik ma'nolarini ifodalaydi. Masalan, *kelgan ekan*, *kelyapti ekan*, *kelar ekan* misollarida zamon ma'nosi -gan, -yap, -ar shakllariga tegishli bo'lib, so'zlovchi ulardan so'ng *ekan* to'liqsiz fe'lini keltirishidan maqsad kelish harakati haqida bevosita emas, balki bilvosita xabar topganligini bildirishdir.

Annotatsiyalashda zamon shakli haqidagi ma'lumot qisqartirilgan shartli belgilarda ifodalanadi. O'zbek korpus lingvistikasidagi tadqiqotlarda o'tgan zamon ma'nosi uchun "Z1", hozirgi zamon uchun "Z2", kelasi zamon uchun "Z3" belgilaridan foydalanib kelinadi. Zamon tizimiga kiruvchi har bir shakl va uning allomorflari, shuningdek, variantlari ham alohida-alohida shartli belgisiga ega bo'lishi lozim. Grammatik shaklning allomorflari "al" qisqartmasi bilan, qo'shib

yoki ajratilib yoziladigan variantlari “var” qisqartmasi bilan berildi. Qavs ichida keltirilgan dastlabki raqam o’tgan zamon grammatish shaklining tartib raqamini, “al” qisqartmasidan keyingi raqam allomorfning raqamini, “var” qisqartmasidan keyingi raqam esa grammatish shakl variantining raqamini ifodalaydi.

3.2. O’tgan zamon shakllari annotatsiyasi

O’tgan zamon grammatish shakllarining ko’pligi va ularning matnlar tarkibida qo’llanilish chastotasining yuqoriligi bilan boshqa zamonlardan ajralib turadi. O’tgan zamonni ifodalovchi grammatish shakllar soni 11 ta bo’lib, allomorflari va variantlari bilan ularning soni 28 taga yetadi.

3.1-jadval

I.	O’tgan zamon shakllari	Shartli belgisi
I.1	-di	Z1(1)
I.2.1	-b	Z1(2, al1)
I.2.2	-ib	Z1(2,al2)
I.3.1	-gan	Z1(3,al1)
I.3.2	-kan	Z1(3,al2)
I.3.3	-qan	Z1(3,al3)
I.4	edi	Z1(4)
I.5.1.1	-gan edi	Z1(5,al1,var1)
I.5.1.2	-gandi	Z1(5,al1,var2)
I.5.2.1	-kan edi	Z1(5,al2,var1)
I.5.2.2	-kandi	Z1(5,al2,var2)
I.5.3.1	-qan edi	Z1(5,al3,var1)
I.5.3.2	-qandi	Z1(5,al3,var2)
I.6.1	-b edi	Z1(6,al1)
I.6.2	-ib edi	Z1(6,al2)
I.7.1.1	-r edi	Z1(7,al1,var1)
I.7.1.2	-rdi	Z1(7,al1,var2)

I.7.2.1	-ar edi	Z1(7,al2,var1)
I.7.2.2	-ardi	Z1(7,al2,var2)
I.8.1.1	-yotgan edi	Z1(8,al1,var1)
I.8.1.2	-yotgandi	Z1(8,al1,var2)
I.8.2.1	-ayotgan edi	Z1(8,al2,var1)
I.8.2.2	-ayotgandi	Z1(8,al2,var2)
I.9.1	-yotib edi	Z1(9,al1)
I.9.2	-ayotib edi	Z1(9,al2)
I.10.1	-yotir edi	Z1(10,al1)
I.10.2	-ayotir edi	Z1(10,al2)
I.11	-moqda edi	Z1(11)

1. -di shakli. O'tgan zamonning ushbu shakli qo'llanilish chastotasiga ko'ra eng faol bo'lib, nutq momentidan oldin yuz bergen, so'zlovchi tomonidan bevosita kuzatilgan harakat-holatlar ifodasi uchun qo'llanadi. -di shakli o'zi birikayotgan qismning unli yoki undosh tovush bilan tugashidan qat'i nazar hozirgi o'zbek adabiy tilida bir xil -di holida qo'shiladi. Ushbu shakl orqali hozirgi va kelasi zamon ma'nolari ham ifodalanishi uning polisemantik xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, shaxs-son ma'nosini anglatuvchi -di shakli bilan omonimik munosabatga kirishadi. -di zamon shaklining uchinchi shaxsda ham zamon, ham shaxs-son ma'nosini ifodalab kelish holati borki, modellashtirishda bunga ham alohida e'tibor qaratish joiz. Bu holatlarning modellar orqali farqlab berilishi avtomatik tahlil sifatini oshirish uchun xizmat qiladi.

Quyidagi modellar orqali -di zamon shakli va -di shaxs-son qo'shimchasi orasidagi omonimiyani farqlash, shuningdek, uchinchi shaxsda -di zamon shaklining shaxs-son ma'nosini ham anglatish holatini modellashtirish mumkin:

a) agar -di shaklidan so'ng shaxs-son qo'shimchasi kelsa, -di o'tgan zamon shakli bo'ladi, ya'ni:

F+↓N+↓BB+di+Sh1 bo'lsa, "di= Z1(1)";

Masalan: bordim

b) agar -di shaklidan oldin -(i)b, -a, -y, -(a)yotib zamon shakllari kelsa, -di shaxs-son qo'shimchasi bo'ladi, ya'ni:

F+↓N+↓BB+(i)b/a/y/(a)yotib+di bo'lsa, "di=Sh2";

Masalan: boribdi, yozadi, o'qiydi

d) agar -di shaklidan oldin -(i)b, -a, -y, -(a)yotib zamon shakllari kelmasa va undan so'ng grammatik shakl yo'q bo'lsa, yoki -lar shakli kelsa, yoki yuklama kelsa, -di zamon va shaxs-son ma'nosini anglatadi, ya'ni:

F+↓N+↓BB+di+Ø/lar/yuklama bo'lsa, "di = Z1(1) va Sh".

Masalan: o'qidi, yozdirmadilar, bordimi.

Matnda *kelgandi*, *borardi* kabi so'zlardagi -di shakli bilan o'tgan zamonning -di qo'shimchasini farqlash zarur. Ma'lumki, ushbu so'zlardagi -di edi to'liqsiz fe'lining qisqargan shakli hisoblanadi. Bunda grammatik shakllar bazasida -gandi, -ardi kabilar -gan edi, -ar edi shakllarining varianti sifatida kiritilishi lozim. Bu orqali dastur *kelgandi*, *borardi* so'zlaridagi -gandi, -ardi shakllarini yaxlit bir grammatik vosita sifatida qabul qiladi. Shuningdek, -gan, -ar qo'shimchalaridan keyin hech qachon -di o'tgan zamon shakli kela olmasligi ham mazkur o'xshash shakllarni dasturiy tomondan farqlashni yengillashtiradi.

-di shaklining kontekst ta'sirida kelasi zamonni anglatish holatlarining ayrimlarini modellashtirish imkonи bor. Bunda asosan standart konstruksiyalar tarkibidagi grammatik shaklning ma'nosiga e'tibor qaratiladi. Model tuzilishidan oldin grammatik shaklning muayyan birikma tarkibida qo'llanilishiga oid misollar yig'iladi, misollardan anglashilgan zamonlarning ulushi aniqlanadi va ularni umumlashtira oladigan qolip ishlab chiqiladi. Masalan, ta'limiy korpus matnlarida -di shakli ravishdosh bilan birga qo'llangan *nima qildim/nima qildik* birikmasi tarkibida 97% holatda kelasi zamon ma'nosini anglatadi va uni modellashtirish mumkin:

Agar -(i)b shaklidagi ravishdoshdan so'ng *nima qildim/nima qildik* birikmasi kelsa, -di shakli kelasi zamon ma'nosini anglatadi, ya'ni:

F+↓N+(i)b+nima qil+di+m/nima qil+di+k bo'lsa, u holda "di= Z3".

Shuningdek, mazkur birikmalar *endi* payt ravishi bilan qo‘llanganda ham -di doimo kelasi zamon ma’nosini anglatadi, ya’ni:

$F+ \downarrow N+ \downarrow BB+ nima \downarrow qil+ di+ m/nima \downarrow qil+ di+ k$ bo‘lsa, “di= Z3”.

Agar -sa shart maylidan so‘ng *nima deding/nima dedingiz* birikmasi kelsa, birikma tarkibidagi -di shakli kelasi zamon ma’nosini anglatadi, ya’ni:

$F+ \downarrow N+ \downarrow BB+ sa+ \downarrow Sh1+ nima \downarrow de+ di+ ng/nima \downarrow de+ di+ ngiz$ bo‘lsa, “di=Z3”.

Agar -di zamon shaklini olgan fe’ldan so‘ng *deyavering* so‘zi kelsa, -di shakli kelasi zamon ma’nosini anglatadi, ya’ni:

$F+ \downarrow N+ \downarrow BB+ di+ \downarrow Sh1+ deyavering$ bo‘lsa, “di=Z3”.

-di shaklining kontekst ta’sirida hozirgi va kelasi zamonni anglatish holatlarining barchasini modellashtirish imkonsiz. Chunki shaklning muayyan birikma yoki gap tarkibida hozirgi yoki kelasi zamonni bildirishi borasida aksar hollarda korpus matnlarida yuqori natija qayd etilmaydi. Bunday holatda esa model hamma matnlarda ham to‘g‘ri natija beravermaydi.

2. -(i)b shakli. Bu shakl bevosita kuzatilmagan, boshqa manba orqali xabar topilgan, nutq momentidan oldingi harakat-holatlarni ifodalaydi. I shaxsda harakat-holatning g‘ayriixtiyoriy amalga oshishi, jarayonning bajaruvchi tomonidan keyin anglanganligi ma’nosi tushuniladi. Masalan: *O’sha kuni qariyb bir soatlar kuylabman.*

Ushbu shaklining o‘tgan zamon ma’nosini ifodalashi quyidagi modellarda o‘z aksini topadi:

$F+ \downarrow N+ \downarrow BB+ b+ Sh2$ bo‘lsa, “b=Z1(2,al1)”

$F+ \downarrow N+ ib+ Sh2$ bo‘lsa, “ib=Z1(2,al2)”

-(i)b shakli ham omonim affiks hisoblanadi. Ravishdosh shaklini hosil qilish (*kulib gapirdi*), qo‘shma fe’l qismlarini bog‘lash (*sotib oldi*), ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasida yetakchi fe’lni ko‘makchi fe’lga bog‘lash (*o‘qib chiqdi*) ham -(i)b shakli orqali amalga oshirilishi mumkin. Yuqoridagi $F+ \downarrow N+ \downarrow BB+ b/ib+ Sh2$ modeli orqali -(i)b shaklining o‘tgan zamonni ifodalash holatini boshqa omonimlaridan to‘liq filtrlab olish mumkin, ya’ni -(i)b shakli zamon ma’nosini ifodalaganda, undan so‘ng shaxs-son qo‘shimchasi kelishi shart. Bu zamon shaklining uchinchi shaxsda

ham maxsus -di shaxs-son ko‘rsatkichi bilan qo‘llanilishi saralash jarayonini yanada osonlashtiradi.

Agar fe’l lemma tarkibida -(i)b shaklidan so‘ng shaxs-son ko‘rsatkichi kelsa, -(i)b o‘tgan zamon shakli hisoblanadi, ya’ni:

F+↓N+↓BB+b/ib+Sh2 bo‘lsa, u holda “b/ib=Z1(2)”.

Agar fe’l lemma tarkibida -(i)b shaklidan so‘ng shaxs-son ko‘rsatkichi kelmasa, -(i)b o‘tgan zamon shakli emas, ravishdosh hisoblanadi, ya’ni:

F+↓N+b/ib+Ø bo‘lsa, u holda “b/ib=ravishdosh”¹⁸⁹

Ba’zi hollarda -(i)b va shaxs-son shakllarini olgan fe’ldan so‘ng *ekan, emish* to‘liqsiz fe’llari qo‘llanadi (F+↓N+↓BB+b/ib+Sh2+ekan/emish). Bu fe’llar zamon ma’nosiga hech qanday ta’sir etmaydi. Bunda -(i)b shaklida mavjud bevosita kuzatmaganlik ma’nosiga *ekan, emish* fe’llarining eshitilganlik ma’nosini qo‘shiladi va eshitib bilinganlik ma’nosini kuchliroq ifodalananadi.

F+↓N+↓BB+(i)b+Sh2 modeli bilan -(i)b shaklining o‘tgan zamon ifodalashida istisnoli holatlar ham mavjud. Bu *yotmoq, turmoq, o’tirmoq, yurmoq* fe’l asoslari bilan bog‘liq bo‘lib, bu fe’llar -ib shakli bilan asosan hozirgi zamon ma’nosini ifodalaydi.

yotmoq, turmoq, o’tirmoq, yurmoq fe’llarining -(i)b shakli bilan ham hozirgi zamonni, ham o‘tgan zamonni voqelantira olishi avtomatik tahlil qilishda muammoni yuzaga keltiradi. Bu muammo korpus matnlaridagi fe’llarning semantik jihatdan harakat va holat ma’nosini bildirishiga ko‘ra teglanganligi bilan bog‘liq holda yechiladi. *yotmoq, turmoq, o’tirmoq, yurmoq* fe’llari harakat ma’nosini bildirganda -(i)b shakli bilan o‘tgan zamon ma’nosini, holat ma’nosini bildirganda esa hozirgi zamon ma’nosini anglatadi. Ushbu fe’llarning hozirgi zamonni ifodalashi semantikasida mavjud davomiylik semasiga aloqadorlikda yuzaga keladi. Shuningdek, bu fe’llar ko‘makchi fe’l sifatida qo‘llanganda ham holat ma’nosida

¹⁸⁹ Bu o‘rinda mavzumiz doirasidan chetda bo‘lgani bois -(i)b shaklining ravishdosh, qo‘shma fe’l, ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi hosil qilish holatlarini farqlovchi modellar masalasiga to‘xtalmadik, balki zamon ifodalash holatini modellashtirish bilan cheklandik.

bo‘ladi va bunda har doim hozirgi zamon ma’nosini ifodalaydi. Buni quyidagicha modellashtirish mumkin:

Agar *yotmoq*, *turmoq*, *o’tirmoq*, *yurmoq* fe’llari harakat fe’liga mansub bo‘lsa, ularning tarkibidagi -ib shakli o‘tgan zamonni anglatadi.

F=Harakat fe’li={yot/tur/o‘tir/yur}+↓N+ib+Sh2 bo‘lsa, “ib=Z1(2,al2)”

Shuningdek, bu fe’llar tarkibida -ma bo‘lishsizlik shakli mavjud bo‘lsa, o‘tgan zamon ma’nosi anglashiladi.

F{yot/tur/o‘tir/yur}+↓N+BB2+b+Sh2 bo‘lsa, u holda “b=Z1(2,al1)”

Agar *yotmoq*, *turmoq*, *o’tirmoq*, *yurmoq* fe’llari holat fe’liga mansub bo‘lsa, u holda ularga qo‘shilgan -ib zamon ko‘rsatkichi hozirgi zamonni anglatadi, ya’ni:

F=Holat fe’li={yot/tur/o‘tir/yur}+↓N+ib+Sh2 bo‘lsa, “ib=(Z2)”.

Agar *yotmoq*, *turmoq*, *o’tirmoq*, *yurmoq* fe’llari ko‘makchi fe’l bo‘lsa, u holda ularga qo‘shilgan -ib zamon ko‘rsatkichi hozirgi zamonni anglatadi, ya’ni:

F=Ko‘makchi fe’l={yot/tur/o‘tir/yur}+↓N+ib+Sh2 bo‘lsa, “ib=Z2”.

Yot, *tur*, *o‘tir*, *yur* fe’llarining -ib shakli bilan hozirgi zamonni anglatishidagi yana bir o‘ziga xos jihat shundaki, zamon shaklidan oldin -ma bo‘lishsizlik qo‘shimchasi ishlatilmaydi. Agar -ma ishlatilsa, fe’ldan hozirgi zamon emas, o‘tgan zamon ma’nosi anglashiladi.

Yot+ib+shaxs-son, tur+ib+shaxs-son, o‘tir+ib+shaxs-son, yur+ib+shaxs-son shaklidagi fe’llarning korpus matnlaridagi qo‘llanilishida garchi hozirgi zamon ma’nosini ustuvor bo‘lsa-da, avtomatik annotatsiyalash jarayonida yuqori natijaga erishish uchun kam miqdorda bo‘lsa-da, bu shakldan anglashiladigan o‘tgan zamon ma’nosiga ham e’tibor qaratish kerak. Demak, korpus matnlaridagi fe’llar semantik jihatdan harakat va holat fe’llariga ajratilgandagina yuqoridagi modellar natija beradi va yuqoridagi fe’llarning -ib zamon shakli bilan o‘tgan yoki hozirgi zamon ma’nosini anglatayotganligini farqlab bera oladi.

3. -gan (-kan, -qan) shakli. Bu shakl orqali o‘tgan zamonda yuz bergan harakat-holat subyektning belgisi, tavsifi sifatida beriladi. Harakat-holatning natijasi hozirgi zamonda ham mavjud bo‘lishi mumkin. Allomorflar ichidan asoslarga birikish imkoniyati kengligi bois -gan eng faol bo‘lib, ta’limiy korpus matnlarida

2393328 marta ishlatilgan. Asoslarga birikish imkoniyati cheklanganligi bois, ya’ni -kan faqat k tovushi bilan tugagan asoslarga, -qan faqat q tovushi bilan tugagan asoslarga qo’shila olgani sababli -kan va -qan shakllarining ta’limiy korpus matnlarida uchrash chastotasi nisbatan kamroq: -qan 52889 marta, -kan 3336 marta uchraydi. -qan shaklining -kan qo’shimchasiga nisbatan ko‘p qo’llanilishining sababi ham o‘zbek tilida -q tovushi bilan tugovchi fe’llar sonining k tovushi bilan tugovchi fe’llar soniga qaraganda ko‘proq ekanligi bilan ham bog‘liq. Besh jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dagi fe’llarni tekshirganimizda mavjud 3949 ta fe’ldan 22 ta fe’l (fe’llar ro‘yxati va ularning -kan shakli bilan qo’llanilish chastotasi 2-ilovada) -kan zamon shakli bilan, 47 ta fe’l (fe’llar ro‘yxati va ularning -qan shakli bilan qo’llanilish chastotasi 3-ilovada) -qan zamon shakli bilan birika olish imkoniyatiga ega ekanligi aniqlandi. Ta’limiy korpus matnlarida -kan bilan birikishda *chekmoq* fe’li boshqalariga qaraganda keskin farqli bo‘lib, 1758 o‘rinda ishlatilgan¹⁹⁰. Bu -kan shaklining korpusda uchrash chastotasining 53 foizini tashkil qiladi. *Kerkmoq, uzikmoq, uzlukmoq, elikmoq, yelikmoq* kabi fe’llar nofaol qatlamga mansubligi sababli korpus matnlarida ham -kan shakli bilan umuman qo’llanilmagan. -qan shakli bilan birikishda *chiqmoq* fe’li keskin farqli. *Chiqmoq* fe’li 47384 o‘rinda -qan shakli bilan qo’llangan. Bu -qan shaklining korpus matnlaridagi umumiy miqdorining 90 foizini tashkil qiladi. Ustunlikning asosiy sababi chiqmoq fe’lining ma’nolari ko‘p ekanligi va ko‘makchi fe’l sifatida ham qo’llanila olishida ko‘rinadi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da chiqmoq fe’lining 47ta ma’nosи keltirilgan¹⁹¹. Birikish imkoniyati mavjud bo’lsa-da, *biqmoq, buriqmoq, bo’riqmoq, bo’liqmoq, joniqmoq, pishiqmoq, so’qmoq, tiniqmoq, to’liqmoq, uzoqmoq, uloqmoq, xomiqmoq, yutoqmoq, hapriqmoq, hovliqmoq* fe’llari korpus matnlarida biror o‘rinda -qan shakli bilan uchramaydi. Bizningcha, buning sababi *biqmoq, joniqmoq, so’qmoq, uzoqmoq* fe’llarining hozirgi o‘zbek adabiy tilida deyarli ishlatilmasligi, *buriqmoq, bo’riqmoq, bo’liqmoq, pishiqmoq,*

¹⁹⁰ Grammatik shakl bilan birikishda farqli xususiyatlarga ega bo‘lmagani bois fe’l shakldoshlari bilan umumiy hisoblandi. Chekmoqning fe’l turkumi doirasida uchta shakldoshiga ega ekanligi uning boshqa fe’llarga nisbatan ko‘proq qo’llanilishini ta’minlagan.

¹⁹¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. IV жилд. – Б. 498-501.

tiniqmoq, to'liqmoq, uloqmoq, xomiqmoq, yutoqmoq, hapriqmoq, hovliqmoq fe'llarining esa asosan so'zlashuv uslubida qo'llanilishi bilan bog'liq.

-kan zamon shakli *ekan* to'liqsiz fe'lining qisqarib so'zlarga qo'shilib yoziluvchi ko'rinishi bilan shakldoshlik hosil qiladi. Bu shakldoshlikni bartaraf qilishda shaklning fe'l lemmaga to'g'ridan to'g'ri birika olish yoki birika olmaslik xususiyati asosga olinadi. Ekan fe'lining -kan ko'rinishida yozilishi *-yaptikan, -rkan/-arkan, -ganakan/-kanakan/-qanakan* kabi holatlarda kuzatiladi. E'tibor berilsa, ekan fe'lining qisqargan ko'rinishidan oldin fe'l tarkibida zamonni ifodalovchi shakl keladi. Ba'zida ularning orasida yuklama kelishi ham mumkin. Masalan: *kelarmikan?* O'tgan zamonning -kan shakli esa hech qachon boshqa bir zamon shaklidan keyin qo'shilmaydi, balki faqat k undoshi bilan tugagan ro'yxatdagi 22ta fe'l lemmaga to'g'ridan to'g'ri qo'shilib, zamon ma'nosini beradi. Aniq nisbat, bo'lishlilik ma'nolari nol shakl bilan ifodalanadi, ya'ni fe'l lemma va -kan shakli orasida nisbat va bo'lishsizlik qo'shimchalari ham kelmaydi. Chunki nisbat va bo'lishsizlik qo'shimchalari orasida k undoshi bilan tugovchi shakllar yo'q, ular ro'yxatdagi fe'llarga qo'shilganda zamon shakli -gan tarzida qo'shiladi. Demak, F{k bilan tugovchi fe'llar ro'yxatdagi 22 fe'l lemma}+Z1(3,al2) modeli orqali -kan zamon shaklini ekan to'liqsiz fe'lining qisqargan -kan shaklidan farqlab olish mumkin. Zero, *ekanning* qisqargan shakli fe'l lemmaga to'g'ridan to'g'ri birika olmaydi.

-kan va -qan shakllarining ta'limiy korpus matnidagi fe'llarga birikishini o'rganganimizda bu qo'shimchalar ayrim fe'llarga hozir amalda bo'lgan lotin yozuvidagi "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari"ga nomuvofiq holda qo'shilganligini kuzatdik. Bu qoidalarning 37-bandiga ko'ra k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shimcha -kan holida, q undoshi bilan tugagan so'zlarga -qan holida qo'shilishi, qolgan barcha hollarda so'z qanday tovush bilan tugashidan va -gan qo'shimchasining bosh tovushi k yoki q aytishidan qat'i nazar g yozilishi belgilangan¹⁹². Bunga ko'ra *tegmoq, tugmoq, sig'moq, tug'moq, yog'moq, yig'moq*

¹⁹² <https://lex.uz/docs/-1625271> Saytga murojaat: 16.10.2022

kabi fe'llarga qo'shimcha -gan holida qo'shilishi va *teggan*, *tuggan*, *sig'gan*, *tug'gan*, *yog'gan*, *yig'gan* tarzida yozilishi kerak. Biroq korpus matnlarida ushbu fe'lllar lotin yozuvida amaldagi imlo qoidalariga emas, balki kirill yozuvi imlo qoidalarining 34-bandiga¹⁹³ muvofiq holda yozilgan o'rinalar ko'p uchraydi. *tegmoq*, *tugmoq*, *sig'moq*, *tug'moq*, *yog'moq*, *yig'moq* fe'lllarining lotin yozuvida -gan shakli bilan ta'limiy korpus matnlarida amaldagi imlo qoidalariga muvofiq/nomuvofiq holda uchrash miqdorlari 3.2-jadvalda aks etgan.

3.2-jadval

T/r	Imloga muvofiq holda	Miqdori	Imloga nomuvofiq holda	Miqdori
1.	teggan	160	tekkan	1100
2.	tuggan	14	tukkan	41
3.	sig'gan	14	siqqan	25
4.	tug'gan	62	tuqqan	204
5.	yig'gan	425	yiqqan	420
6.	yog'gan	630	yoqqan	350
	Jami	1305		2140

Til korpuslari so'zlarning orfografik me'yirlarga qay tarzda mos yozilayotganligini tekshirishda ham muhim vosita. Jadvaldan ko'rinalidiki, keltirilgan 6 fe'lning -gan zamon shakli bilan ta'limiy korpusdagi qo'llanilishlarida amaldagi imlo qoidalariga ko'ra noto'g'ri yozilish holatlari ko'proq uchraydi (62%). Bizningcha, bu holatning sababi, avvalo, kirill yozuvidagi matnlarni dastur yordamida avtomatik lotin yozuviga o'girish bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, bu fe'llarning imlosi talaffuziga mos emasligi ham yozilishida xatoni yuzaga keltirgan. Bu shakllarning imloga nomuvofiq holda yozilishi avtomatik tahlil jarayonida ham birlikni qismlarga to'g'ri ajratmaslik, fe'l lemmani noto'g'ri belgilash kabi

¹⁹³ Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари. – Тошкент:Фан, 1955. – Б.23-24.

muammolarni keltirib chiqaradi. Biz -kan va -qan shakllari bilan birika oluvchi fe'l lemmalarni ish ilovasida qat'iy ro'yxat tarzida chegaralab berdik va imloda ham shunga tayanish bu kabi xatolarning oldini olishga xizmat qiladi.

-gan/-kan/-qan shaklining annotatsiyasida uning ikki vazifasiga e'tibor qaratish kerak:

1. Sof fe'l tarkibida o'tgan zamonni anglatadi.
2. O'tgan zamon sifatdoshini hosil qiladi.

Matn tarkibida -gan/-kan/-qan shaklining qaysi vazifani bajarayotgani u qo'shilgan so'zning sintaktik xususiyatlariga bog'liq, ya'ni fe'l kesim tarkibida bu shakl birinchi vazifani bajarsa, -gan/-kan/-qan shaklidagi so'z atributiv vazifa bajarganda o'tgan zamon sifatdoshini hosil qiladi.

Fe'lning tur kategoriyasini maxsus o'rgangan B.Bahriiddinova sof fe'l uchun "harakat", "boshqaruvchilik" ma'nolari, sifatdosh uchun esa "belgi", "tobe uzvlik" ma'nolari ustuvor ekanligini qayd etadi¹⁹⁴. Olimaning fikricha, -gan sifatdoshi kesimdan anglashilgan harakatdan ilgari sodir bo'luvchi harakatni predmetning atributiv belgisi sifatida ifodalaydi¹⁹⁵. Bizningcha, bu grammatik shaklining ikki vazifasini "belgi" va "harakat" ma'nolari asosida farqlash dasturiy tomondan murakkab bo'lib, "boshqaruvchilik" va "tobe uzvlik" ma'nolariga tayanish nisbatan yaxshi natija beradi. Biroq bu ma'nolar tahlili sintaktik analizator yordamida aniqlanadi. Morfologik analizator yordamida esa -gan/-kan/-qan shaklidan so'ng shaxs-son qo'shimchasining kelish holatini o'tgan zamondagi sof fe'l sifatida baholash mumkin:

F+↓N+↓BB2+gan+Sh2 bo'lsa, u holda "gan= Z1(3,al1)/o'tgan zamondagi sof fe'l"

F{k bilan tugovchi fe'llar ro'yxatdagi 22 fe'l lemma}+kan+Sh2 bo'lsa, u holda "kan= Z1(3,al2)/o'tgan zamondagi sof fe'l"

¹⁹⁴ Бахриидинова Б. Феъл луғавий шакллари тизими. Тур категорияси: Филол.фан.номз....дисс. – Қарши, 2002. – Б.100.

¹⁹⁵ Бахриидинова Б. Ўша манба. – Б.102.

F{q bilan tugovchi fe'llar ro‘yxatdagi 47 fe'l lemma}+qan+Sh2 bo‘lsa, u holda “qan=Z1(3,al3)/o‘tgan zamondagi sof fe'l”

Bu modellar asosida *yozganman*, *yozgansan*, *yozganmiz*, *yozgansiz* tipidagi fe'l shakllarining o‘tgan zamondagi sof fe'l ekanligini farqlash mumkin. Lekin uchinchi shaxsda maxsus shaxs-son qo‘sishimchasi ishlatalmasligi, -gan shakli zamon bilan birgalikda shaxs-son ma’nosini ham ifodalashi uni sifatdosh bilan shaklan bir xil qilib qo‘yadi. Masalan: *Bola yozgan*. *Yozgan bola*. Bu holatda so‘zning sintaktik vazifasi, ya’ni aniqlovchi yoki kesim ekanligi, “boshqaruvchilik” yoki “tobe uzbeklik” ma’nosiga ega ekanligi farqlovchi omil hisoblanadi.

-gan/-kan/-qan shaklining sifatdosh vazifasida kelishida “-gan/-kan/-qan+ot” qolipi yetakchilik qilsa-da, dastur bu orqali barcha qo‘llanishlarni qamrab ololmaydi. Chunki atributiv vazifadagi so‘z ba’zan otlashib otga xos sintaktik vazifalarni bajarishi, shuningdek, kelishik, egalik, ko‘plik, qarashlilik kabi ma’nolarni beruvchi qo‘sishimchalarni qabul qilishi mumkin:

“F+↓N+↓BB+gan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “gan=Z1(3,al1)/o‘tgan zamon sifatdoshi”

F{k bilan tugovchi ro‘yxatdagi 22 fe'l lemma}+kan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “kan=Z1(3,al2)/o‘tgan zamon sifatdoshi”

F{q bilan tugovchi ro‘yxatdagi 47 fe'l lemma}+qan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “qan=Z1(3,al3)/o‘tgan zamon sifatdoshi”

Demak, annotatsiyalash jarayonida -gan/-kan/-qan shaklining har ikki vazifasi uchun ham “o‘tgan zamonga oid”lik grammatik ma’nosini biriktirish mumkin. Uning sifatdosh tarkibida yoki sof fe'l tarkibida o‘tgan zamonni anglatayotganligi morfologik analizator doirasida -gan/-kan/-qan shaklidan so‘ng qo‘shilgan grammatik vosita yordamida farqlangani holda, -gan/kan/-qan shaklidan so‘ng grammatik vosita mavjud bo‘lmagan holatlarda esa sintaktik analizator yordamiga tayaniлади.

Edi shakli. Bu to‘liqsiz fe’l boshqa zamon grammatic shakllari bilan birgalikda zamon ma’nosini ifodalashi barobarida o‘zi alohida ham zamon ma’nosini anglatadi. *Edi* -gan edi, -(a)r edi, -(a)yotgan edi, -moqda edi kabi grammatic shakllarning tarkibiy qismi hisoblansa, ot kesim tarkibida bog‘lama vazifasida kelganda o‘zi alohida o‘tgan zamonni ifodalovchi grammatic shakl sanaladi. Annotatsiyalash jarayonida -gan edi, -(a)r edi, -(a)yotgan edi, -moqda edi kabilar yaxlit bir zamon shakli sifatida olinadi. Ularni teglash masalasiga quyida bat afsil to‘xtalinadi. Biz bu o‘rinda *edi* ni alohida grammatic shakl sifatida olganda uning ot kesim tarkibida bog‘lama vazifasida kelgan holatini nazarda tutdik. Ot kesimlarning zamonini annotatsiyalash uchun, avvalo, korpus sintaktik analizator orqali ot kesimni aniqlay olishi kerak. Shundan so‘nggina unga zamonga oid teg biriktirilishi mumkin. Bunda ot kesim tarkibidagi *edi* shaklining o‘zi o‘tgan zamon ma’nosini beradi:

Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/undov/modal/ko‘makchi + edi+↓Sh1 bo‘lsa, “edi=Z1(4)”

Bunda **edi** shakli o‘tgan zamonda muayyan davrda mavjud bo‘lgan holat ma’nosini anglatadi. Masalan: *Maktabda ish boshlaganimda avvaliga hammasi yaxshi edi.* (*marifat.uz*)

Inkor shakli edi to‘liqsiz fe’lidan oldin *emas//mas* shakllarini keltirish orqali hosil qilinadi. Bunda ba’zan edi fe’li tovush tushishi natijasida -di shaklida o‘zidan oldingi qismga qo‘sib yozilishi mumkin:

Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/undov/modal/ko‘makchi + emas+edi+↓Sh1, “edi=Z1(4)”

Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/undov/modal/ko‘makchi + mas+edi+↓Sh1, “edi=Z1(4)”

Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/undov/modal/ko‘makchi + emas+di+↓Sh1, “di=Z1(4)”

hisoblanmoq, sanalmoq, bo‘lmoq kabi fe’llar ot kesim tarkibida bog‘lama vazifasini bajarganda ularga o‘tgan zamonni ifodalovchi grammatic shakllar odatiy fe’llarga birikkan tartibda qo‘shiladi. Masalan: *Medallar jamg‘arish bo‘yicha Qozog‘iston va Rossiya polvonlari bizga asosiy raqobatchi sanaldi.* (*xs.uz*)

-gan edi/-kan edi/-qan edi shakli. Bu shakl nutq momentiga to‘g‘ridan to‘g‘ri emas, balki yana boshqa bir harakat orqali bilvosita bog‘lanadigan o‘tgan zamonni ifodalaydi. -gan edi shaklidagi fe’l va nutq momenti orasida “tutashtiruvchi” vazifasini bajaruvchi harakat-holat ba’zan matnda ifodalanmasa-da nutq vaziyatidan mantiqan sezilib turadi. Masalan: *O‘g‘li tug‘ilganida to‘y qilaman deb juda xursand bo‘lib yurgandi.* (daryo.uz). Ushbu gap daryo.uz saytidagi “Yunusobod metrosidagi fojia qurbanlari haqida” sarlavhali xabarda eri fojia oqibatida halok bo‘lgan ayol tomonidan aytilgan. Bu o‘rinda -gan edi ishlatalishi bu shakl qo‘shilgan fe’l asosidagi harakat-holat bilan nutq momenti yana qandaydir harakat-holat yuz bergenligini bildiradi. Bu “tutashtiruvchi” harakat-holat kontekstdagi boshqa gaplar orqali yoki nutq vaziyatidan anglashilishi mumkin. Keltirilgan misolda “tutashtiruvchi” harakat-holat ayolning erining qurban bo‘lganligidir va bu xabar sarlavhasidan, shuningdek, nutq vaziyatidan anglashilib turibdi. Harakat-holatlarning ketma-ketligi

xursand bo‘lib yurgandi → qurban bo‘ldi → nutq momenti
tarzida amalga oshgan.

Shuningdek, -gan shakli mohiyatida mavjud “subyektga urg‘u berish” ma’nosi -gan edi analitik formasida ham saqlanadi.

-gan edi (Z1(5,al1,var1) va uning qo‘shib yoziluvchi varianti -gandi (Z1(5,al1,var2) fe’l lemmaga to‘g‘ridan to‘g‘ri yoki nisbat, bo‘lishsizlik shakllari mavjud bo‘lganda ulardan so‘ng birikadi.

F+↓N+↓BB+gan edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “gan edi= Z1(5,al1,var1)”

F+↓N+↓BB+gandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “gandi= Z1(5,al1,var2)”

Allomorflardan -kan edi (Z1(5,al2,var1)) hamda uning tovush tushishi hodisisi ta’sirida qo‘shib yoziluvchi varianti -kandi (Z1(5,al2,var2)) shakllari -kan (Z1(3,al2)) bilan birika oluvchi ro‘yxatdagi 22 ta fe’lga faqat to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘shiladi.

F{ k bilan tugovchi ro‘yxatdagi 22 fe’l lemma} +kan edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “kan edi = Z1(5,al2,var1)”

F{*k* bilan tugovchi ro‘yxatdagi 22 fe’l lemma}+kandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “kandi = Z1(5,al2,var2)”

Xuddi shunday -qan edi (Z1(5,al3,var1)) hamda uning tovush tushishi hodisasi ta’sirida qo‘shib yoziluvchi varianti -qandi (Z1(5,al3,var2) shakllari -qan Z1(3,al3) bilan birikish imkoniyatiga ega 47 ta fe’lga faqat to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘shilishi mumkin.

F{*q* bilan tugovchi ro‘yxatdagi 47 fe’l lemma}+qan edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “qan edi=Z1(5,al3,var1)”;

F{*q* bilan tugovchi ro‘yxatdagi 47 fe’l lemma}+qandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “qandi= Z1(5,al3,var2)”

-b edi/-ib edi shakli. -b edi/-ib edi ma’no jihatdan -gan edi shakliga juda yaqin, ya’ni bunda ham o‘tgan zamondagi nutq momentiga bilvosita bog‘lanadigan harakat-holat ifodalanadi. Ular o‘rtasidagi farq -gan edi shaklida subyektga, -b edi/-ib edi shaklida esa harakat-holatning o‘ziga urg‘u berilishida ko‘rinadi. Bundan tashqari -b edi/-ib edi shakli yozma nutqda nofaol bo‘lib, asosan og‘zaki nutqda ishlatiladi. Ta’limiy korpus matnlarida mazkur shaklning 91 o‘rindagina uchrashi, ularning ham aksariyati xalq og‘zaki ijodi manbalarida ko‘rilgani fikrimiz dalilidir.

F+↓N+↓BB+b edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “b edi= Z1(6,al1)”

F+↓N+ib edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ib edi=Z1(6,al2)”

Qayd etish joizki, -b edi/-ib edi shakli qo‘shib yoziladigan variantiga ega emas. Matnlarda uchrovchi -bdi/-ibdi shakli -b/-ib zamon qo‘shimchasidan so‘ng -di shaxs-son (uchinch shaxs) qo‘shimchasing kelgan holatini ifodalaydi va mazkur shaklning qo‘shib yozilgan varianti hisoblanmaydi.

-r edi/-ar edi shakli. O‘tgan zamondagi harakat-holatlarni turg‘un, takroriy davom etgan holat ma’nosini bilan ifodalaydi.

F+r edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “r edi= Z1(7,al1,var1)”

F+↓N+ar edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ar di= Z1(7,al2,var1)”

Shart ergash gapli qo‘shma gapning bosh gapi tarkibida bu shaklning ba’zan kelasi zamon ma’nosini berishi kontekstdagi kelasi zamonga ishora qiluvchi

lug‘avyi birliklar va matn umumiylar mazmuniga aloqador bo‘lib, bu uchun muayyan bir model ishlab chiqish mushkul.

Bu shakl annotatsiyasidagi murakkablik -r/-ar shaklining fe’l so‘z turkumi doirasidagi omonimligi bilan bog‘liq. -r/-ar zamon shakli, fe’l yasovchi, orttirma nisbat hosil qiluvchi vazifalarini bajaradi. Ayniqsa, -rdi/-ardi variantida yozilganda edi to‘liqsiz fe’lining tovush tushishi ta’sirida -di ko‘rinishiga o‘tishi uni o‘tgan zamonning -di shakli (Z1(1)) va shaxs-son shakli bilan shakldosh qilib qo‘yadi. Ularni farqlashda bir qator jihatlarga e’tibor qaratish lozim.

-r, -ar shakli fe’l lemma tarkibida bo‘lganda, undan keyin qo‘shilgan -di edi to‘liqsiz fe’lining qisqargan shakli emas, balki Z1(1) zamon shakli bo‘ladi. Bu qoida orqali -r/arning fe’l yasovchilik holati, shuningdek, -r bilan tugovchi fe’l asoslarini umumlashtirish mumkin. Masalan: *ko ‘kardi, qisqardi, bajardi, bo ‘zardi*.

Ikkita fe’l — chiqardi, qaytardi tarkibida -ar orttirma nisbat shakli vazifasini bajara oladi. Bu fe’llar tushum kelishigidagi ismni boshqarib kelganda, -ar orttirma nisbat shakli, -di zamon shakli (Z1(1)) sifatida tahlil qilinishi kerak.

Agar “Ism tushum kelishigi +F{chiq, qayt}+ar+di+↓Sh1” bo‘lsa, u holda “ar=orttirma nisbat, -di=Z1(1)”.

Qolgan holatlarda -rdi/ardi shakllari yaxlit holatda o‘tgan zamon grammatik shakli sifatida tahlil qilinadi.

F+rdi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “rdi= Z1(7, al1, var2)”

F+↓N+ardi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ardi= Z1(7, al2, var2)”

Bo‘lishsizlik -ma shaklidan so‘ng qo‘shilgan -r edi// -rdi qo‘shimchalari tarkibidagi r tovushi s tovushiga almashadi va buni alohida modelda aks ettirishga zarurat yuzaga keladi.

Agar F+↓N+BB2+s edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “-s edi=Z1(7,al1, var1)” bo‘ladi.

Agar F+↓N+BB2+sdi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “-sdi=Z1(7,al1, var2)” bo‘ladi.

-(a)yotgan edi//-(a)yotgandi shakli. Nutq momentidan oldingi vaqtning bir nuqtasida davom etib turgan harakat-holatlarni ifodalaydi. Bu shaklining -(a)r edi//-(a)rdi shaklidan farqli jihatli -(a)r edi//-(a)rdi o‘tgan zamondagi turg‘un davomiylikka ega bo‘lgan harakat-holatlarni ifodalasa (1-misol), -(a)yotgan edi//-

(a)yotgandi o‘tgan zamonning bir nuqtasida dinamik davom etayotgan harakat-holatlarni anglatadi (2-misol). Masalan:

1. *A’zamxon Usmonovich Samarqandni sevar edi.* (xs.uz)
 2. *25-may kuni ertalab chopayotib, pulsim odatdagidan yuqoriroq ekanligiga e’tibor qildim, garchi sekingina yugurayotgan edim.* (kun.uz)
- (a)yotgan edi//-(a)yotgandi shakli quyidagicha modellashtiriladi:
- F+↓N+↓BB+yotgan edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotgan edi=Z1(8,al1,var1)”
- F+↓N+↓BB+yotgandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotgandi=Z1(8,al1,var2)”
- F+↓N+ayotgan edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotgan edi=Z1(8,al2,var1)”
- F+↓N+ayotgandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotgandi=Z1(8,al2,var2)”
- (a)yotib edi, -(a)yotir edi, -moqda edi** grammatik shakllari ham ma’no jihatdan o‘tgan zamonning bir nuqtasida davom etib turgan harakat-holatlarni ifodalaydi.

-(a)yotib edi ko‘proq og‘zaki nutqda qo‘llaniladi. Annotatsiyalash jarayonida bu shaklni -(a)yotibdi bilan chalkashtirmaslik lozim. Chunki -(a)yotibdi -(a)yotib edi shaklidagi to‘liqsiz fe’lning qo‘shimchaga qo‘shib yozilishidan hosil bo‘lgan variant emas¹⁹⁶, balki hozirgi zamonning -(a)yotib shaklining uchinchi shaxsda -di qo‘shimchasi qo‘shilib tuslanishidan hosil bo‘lgan shakl hisoblanadi.

Hozirgi zamon: *Kimsan Qoraboyev qo‘g‘irchoqdekkina qizchasi Lolani yetaklab, xotini bilan ajrashgani sudga ketayotibdi.* (A.Qahhor)

O‘tgan zamon: *Bir kam to‘qson alp kelayotib edi, Qorajonning oldidan chiqib qoldi.* (“Alpomish” dostonidan).

- (a)yotib edi shakli modelda quyidagicha ifodalanadi:
- F+↓N+↓BB+yotib edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotib edi= Z1(9,al1)”
- F+↓N+ayotib edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotib edi= Z1(9,al2)”
- (a)yotir edi shakli esa hozirgi o‘zbek adabiy tilida deyarli qo‘llanilmayapti. Ta’limiy korpus matnlarida eng kam qo‘llangan o‘tgan zamon grammatik shakli -

¹⁹⁶ -(a)yotib edi shaklining to‘liqsiz fe’lning tovush tushishi natijasida qo‘shimchaga qo‘shib yoziluvchi varianti mavjud emas.

(a)yotir edi bo‘lib, uch o‘rindagina ishlatilgani ham uning tobora iste’moldan chiqib borayotganligini ko‘rsatadi.

F+↓N+↓BB+ yotir edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotir edi= Z1(10,al1)”

F+↓N+ayotir edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotir edi= Z1(10,al2)”

-moqda edi asosan yozma nutqda ishlatiladi. Bu shakl allomorflariga, shuningdek, to‘liqsiz fe’lning qo‘sishmchaga qo‘shib yoziluvchi variantiga ega emas. Shuningdek, undan oldin -ma bo‘lishsizlik shakli qo‘llanilmaydi.

F+↓N+moqda edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “moqda edi= Z1(11)”

O‘tgan zamonni ifodalovchi grammatik shakllar bo‘yicha ishlab chiqilgan modellar 4-ilovada umumlashtirilgan.

3.3. Hozirgi va kelasi zamon shakllari annotatsiyasi

Hozirgi zamon shakllari annotatsiyasi. Hozirgi zamon nutq momentiga to‘g‘ri kelganligi sababli boshqa zamonlarni belgilashda tayanch vazifasini bajaradi. Nutq momentida amalga oshib turgan harakat-holatlarni ifodalashga xizmat qiluvchi grammatik shakllar hozirgi zamon grammatik shakllari sanaladi. Hozirgi zamonni ifodalovchi grammatik shakllar 11 ta bo‘lib, allomorflari bilan ularning soni 16 tani tashkil etadi.

3.3-jadval

II.	Hozirgi zamon shakllari	Shartli belgisi
II.1.1	-y	Z2(1,al1)
II.1.2	-a	Z2(1,al2)
II.2.	-yap	Z2(2)
II.3	-moqda	Z2(3)
II.4.1	-yotib	Z2(4,al1)
II.4.2	-ayotib	Z2(4,al2)
II.5.1	-yotir	Z2(5,al1)
II.5.2	-ayotir	Z2(5,al2)
II.6.1	-yotgan	Z2(6,al1)

II.6.2	-ayotgan	Z2(6,al2)
II.7.1	-ydigan	Z2(7,al1)
II.7.2	-adigan	Z2(7,al2)
II.8.	yurib	Z2(8)
II.9.	turib	Z2(9)
II.10.	yotib	Z2(10)
II.11	o‘tirib	Z2(11)

-a/-y shakli. Hozirgi zamonning -a/-y shakli orqali nutq momentida amalda bo‘lib turgan, takroriy amalga oshib turgan, statik mavjud bo‘lgan, shuningdek, subyektlarning doimiy xususiyatlarini, odatiy tartib-qoidalarni bildiruvchi harakat-holatlar ifodalanadi. -a/y shakli bilan hozirgi zamon ma’nosи ifodalanganda fe’l asosidan ko‘proq harakat ma’nosи emas, balki holat va faoliyat ma’nosи anglashiladi.

Masalan:

1. *Bunga javob tariqasida aytishim mumkinki, kamina nashriyotda musahhih, ya ’ni imloviy xatolarni tuzatuvchi xodim bo ‘lib **ishlayman**.* (marifat.uz)
2. *Rudi laqabli kuchukka o ‘qish juda yoqadi, u har tong egalarini kutmasdan avtobusga **yuguradi**.* (daryo.uz)
3. *Davlat tili o ‘zbek adabiy tili me ’yorlariga **asoslanadi**.* (marifat.uz)
4. *Bilamizki, Yer Quyosh atrofida **aylanadi**.* (marifat.uz)

Keltirilgan misollarning barchasida fe’llar -a/-y shakli bilan umuman nutq momentida ham amalda bo‘lgan harakat-holatlarni ifodalagan. Ayniqsa, bu 1-va 4-misollarda yaqqol seziladi. 1-misolda so‘zlovchi gapiroayotgan vaqtda ishxonasida bo‘lmasligi mumkin, biroq nutq momentida ham u nashriyot xodimi hisoblanadi. 4-misolda esa ayni nutq momentida ham Yer Quyosh atrofida aylanayotgan bo‘ladi. 2-misolda umuman hozirgi vaqtda takroriy amalga oshib turgan harakat ma’nosи, 3-misolda esa nutq momentida ham statik mavjud bo‘lgan holat ifodalangan.

-a/-y shaklining fe’l tarkibida hozirgi zamon ma’nosini anglatish holatini annotatsiyalashda bu shaklining omonimik va polisemantik xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi. -a/-y orqali fe’l so‘z turkumi doirasida hozirgi zamon shakli,

kelasi zamon shakli, fe'lning lug'aviy tarz shakli, ravishdosh shakli yasalishi mumkin. Qolaversa, -a/-y affaksi orqali fe'l yasalish holatlari ham bor.

-a/-y shakli orqali hozirgi yoki kelasi zamon hosil qilinish holatlarini avtomatik tahlilda muayyan modellar asosida farqlashda yuqori natijaga erishish juda qiyin. Sababi har ikkala zamonda grammatik shakl bir xil morfotaktik qoidalar asosida voqelanadi. Holat, faoliyat ma'noli fe'llar guruhida bu shakl bilan ko'pincha hozirgi zamon, harakat fe'llarida esa kelasi zamon ifodalanishi ham mutlaq qoida bo'la olmaydi, ya'ni fe'llarni ma'noviy guruhlarga ajratish orqali ham mukammal natijaga erishib bo'lmaydi. Chunki -a/-y orqali ayrim holat fe'llari kelasi zamon, harakat fe'llari hozirgi zamon ma'nosini anglatadigan o'rirlarning ham mavjudligi, ayrim fe'llarning bir ma'nosi bilan harakat, bir ma'nosi bilan faoliyat ma'nosini ifodalay olishi (masalan, *ishlamoq*) avtomatik tahlil sifatini tushiradi. Ta'limiy korpus matnlarida bu shaklning qo'llanilishini tahlil qilganimizda, uning ko'proq hozirgi zamon ma'nosi uchun qo'llanilganligini ko'rdik. Kelasi zamon ma'nosi esa asosan gap tarkibidagi bu zamonga ishora qiluvchi maxsus lug'aviy birliklar ta'sirida ifodalangan. Demak, modellashtirishda -a/-y shaklining nutq momentidan keyingi vaqtga ishora qiluvchi maxsus lug'aviy birliklar bilan kelasi zamonni anglatishiga e'tibor qaratiladi (bu xususida quyida kelasi zamon shakllari annotatsiyasida fikr yuritamiz).

-a/y shaklining ravishdosh yoki hozirgi zamon shakli hosil qilishini, shuningdek, -y shaklining buyruq-istik maylini hosil qilishini farqlashda shaxs-son qo'shimchalari filtr vazifasini bajaradi. Agar -a/-y shaklidan so'ng shaxs-son qo'shimchalari qo'shilsa, u holda -a/-y hozirgi zamon shakli hisoblanadi, aks holda -a/-y ravishdosh yoki -y buyruq-istik mayli shakli bo'ladi.

Agar $F + \downarrow N + \downarrow BB + y + Sh_2$ bo'lsa, u holda " $y = Z_2(1,al1)$ ".

Agar $F + \downarrow N + a + Sh_2$ bo'lsa, u holda " $a = Z_2(1,al2)$ ".

Ayrim fe'l asoslariga -a zamon shaklining qo'shilishi natijasida boshqa bir fe'l lemma bilan shakldoshlik yuzaga keladi. Bunday fe'llarga -a zamon shaklidan so'ng -di shaxs-son qo'shimchasining qo'shilgan holati bilan shakldoshlikni yuzaga keltirgan ikkinchi fe'l lemmaga -di o'tgan zamon (shaxs-son ma'nosini ham

bildiradi) shaklining qo'shilgan holatini kontekst yordamisiz farqlash mumkin emas. Bu o'rinda asosiy muammo dasturning fe'l lemmani aniq belgilay olmasligi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, *sinadi* so'zida fe'l lemma *sin* tarzida ham, *sina* tarzida ham olinishi mumkin. Har ikkala lemma fe'l lemmalar bazasida mavjud bo'ladi. So'z tarkibi *sin+a+di* ko'rinishida bo'linganda *sin*, *sina+di* ko'rinishida bo'linganda *sina* fe'l lemma sifatida olinishi kerak. Buni inson fe'lning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib qismlarga to'g'ri ajrata oladi. Biroq dastur har ikki bo'linish morfotaktik qoidalarga mos kelganligi sababli fe'l lemmani to'g'ri belgilay olmasligi mumkin. Bu muammo semantik analizator yordamida hal qilinishi mumkin, ya'ni kontekstda fe'lidan oldin turgan boshqa tokenlarga birikish imkoniyatiga qarab fe'l lemmaning *sin* yoki *sina* ekanligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Masalan: chinni, oyna, deraza, ko'ngil kabi leksemalar ko'p hollarda *sin* lemmasi bilan bog'lanadi. Bu masala semantik analizator ishi doirasiga mansubligi sababli quyida -a zamon shakli qo'shilishi natijasida boshqa fe'l lemma bilan omonimiyanı yuzaga keltiradigan fe'llar ro'yxatini keltirish bilan cheklanamiz. Ro'yxat besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati"da berilgan fe'llarga asoslanib shakllantirildi. Matnda fe'l lemmani farqlash bilan bog'liq muammo uchinchi shaxsda kuzatilganligi sababli ro'yxatda ham fe'llarni ham aynan shakldoshlik yuzaga keladigan uchinchi shaxsda berdik.

3.4-jadval

T/r	Fe'l	Fe'l lemma+a(zamon)+di(shaxs- son) modeli bilan hozirgi zamon	Fe'l lemma+di(zamon va shaxs-son) modeli bilan o'tgan zamon
1	bezadi	bez+a+di	beza+di
2	buradi	bur+a+di	bura+di
3	enadi	en+a+di	ena+di
4	oshadi	osh+a+di	osha+di
5	qonadi	qon+a+di	qona+di
6	sinadi	sin+a+di	sina+di

7	suyadi	suy+a+di	suya+di
8	so‘radi	so‘r+a+di	so‘ra+di
9	taqadi	taq+a+di	taqa+di
10	tiladi	til+a+di	tila+di
11	tugadi	tug+a+di	tuga+di
12	tutadi	tut+a+di	tuta+di
13	tuyadi	tuy+a+di	tuya+di
14	tuzadi	tuz+a+di	tuza+di
15	tushadi	tush+a+di	tusha+di
16	to‘ladi	to‘l+a+di	to‘la+di
17	to‘nadi	to‘n+a+di	to‘na+di
18	unadi	un+a+di	una+di
19	uvaladi	uval+a+di	uvala+di
20	uyaladi	uyal+a+di	uyala+di
21	uzadi	uz+a+di	uza+di
22	yaraladi	yaral+a+di	yarala+di
23	yutadi	yut+a+di	yuta+di
24	o‘radi	o‘r+a+di	o‘ra+di
25	o‘tadi	o‘t+a+di	o‘ta+di

-yap shakli. Hozirgi zamonning bu shakli nutq momentida davom etib turgan bevosita kuzatilgan harakat-holatlarni ifodalaydi. -a/-y shaklidan farqli ravishda -yap qo‘shimchasida harkat-holatning davomiyligi dinamik xarakterga ega bo‘ladi, ya’ni -a/-y orqali holatning umuman hozirgi vaqtida mavjudligi anglashilsa, -yap shakli bilan harakat-holatning nutq paytida konkret yuz berib turganligi, davom etayotganligi tushuniladi. Hozirgi zamonning davomiylikni ifodalovchi boshqa grammatik shakllaridan -yap nutq uslublariga nisbatan neytralligi bilan, og‘zaki va yozma nutq shakllarida birdek qo‘llanila olishi bilan farqlanadi. Shuningdek, -yap shakli orqali ifodalanadigan harakat-holatga so‘zlovchi bevosita o‘zi guvoh bo‘ladi.

So‘zlovchi harakat-holat haqida boshqa manba orqali xabar topgan bo‘lsa, bevosita kuzatmaganlik ma’nosи uchun *ekan*, *emish* to‘liqsiz fe’llaridan foydalaniladi. Masalan: *Sizlar bugun tinch va osuda zamonda yashayapsiz.* (marifat.uz). *Koronavirusga chalingan bemorlar «Azimak» preparati bilan davolanyapti ekan, u virusga qarshi dori emasmi?* (xs.uz)

-yap shakli quyidagi modelda ifodalanadi:

F+↓N+↓BB+yap+Sh2 bo‘lsa, u holda “yap= Z2(2)”

Bu shakl lotin yozuvidagi imlo qoidalariga ko‘ra o‘zi qo‘shilayotgan qismning unli yoki undosh harf bilan tugashiga qarab farqlanuvchi allomorflariga ega emas, ya’ni bir xil -yap holida qo‘shiladi. Biroq ta’limiy korpus matnlarida ko‘plab o‘rinlarda qo‘shimchaning imloga nomuvofiq holda -ayap holida qo‘shilganligini kuzatdik. Masalan: *Bu jarayonda OTM imkoniyatidan kelib chiqqan holda, tabaqalashtirilgan holda to‘lanadigan to‘lov shartnomasi asosida o‘qishni tashkil etish ham ko‘zda tutilayapti.* (marifat.uz)

Bizningcha, bu xatoliklar kirill yozuvidagi matnlarni dastur yordamida avtomatik lotin yozuviga o‘girish, shuningdek, talaffuz etilganidek yozishga urinish orqali yuzaga kelgan.

-yap shaklining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, uchinchi shaxsda undan keyin qo‘llaniluvchi -di shaxs-son qo‘shimchasining d undoshi -yap shaklidagi p undoshi ta’sirida jarangsizlashib t holida talaffuz qilinadi va shunday yozilishi me’yor hisoblanadi: *o‘qiyapti, kelyaptilar.* Modellashtirishda -yap shaklidan keyin kelgan -di qo‘shimchasida d tovushi t ga almashishiga e’tibor beriladi:

Agar F+↓N+↓BB+yap+di bo‘lsa, di→ti

Ta’limiy korpus matnlarida 56 o‘rinda imlo qoidalariga nomuvofiq holda -yap shaklidan so‘ng shaxs-son qo‘shimchasi -di tarzida qo‘shilgan. Masalan: *Men bu mo‘jizaviy ichimlikning aynan qanday ta’sir ko‘rsatishini bilmayman, biroq u ta’sir ko‘rsatyapdi.* (kun.uz)

-moqda shakli. -moqda shakli nutq momentida davom etib turgan harakat-holatlarni ta’kidlab ifodalaydi. Bu shakl asosan yozma nutq uchun xoslangan.

Yozma matnlarda -moqda -yap shakliga nisbatan faol qo‘llaniladi. Ta’limiy korpus matnlarida -moqda shaklining -yap shakliga nisbatan ko‘p uchrashining sababini ham korpusning yozma matnlar jamlanmasi ekanligi bilan izohlash mumkin. -moqda oddiy so‘zlashuv uslubida deyarli ishlatilmaydi. Shuningdek, mazkur shakl aksar qo‘llanishlarida kuchaytirish hissiy bo‘yog‘iga ega ekanligi bilan ham -yap qo‘shimchasidan farqlanadi.

-moqda shakli allomorflari va variantlariga ega emas. U o‘zidan keyin ikkinchi guruh shaxs-son shakllarini qabul qiladi. Uchinchi shaxsda -moqda zamon ma’nosini bilan birgalikda shaxs-son ma’nosini ham anglatadi. Yana bir e’tiborli jihat shundaki, fe’l tarkibida -moqda shaklidan oldin -ma bo‘lishsizlik shakli qo‘llanilmaydi. Fe’l tarkibida -moqda shakli quyidagicha modellashtiriladi:

F+↓N+moqda+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “moqda=Z2(3)”

Uchinchi shaxsda -moqda shaklidan so‘ng maxsus shaxs-son ko‘rsatkichi qo‘llanilmaganda fe’lning harakat nomi vazifa shaklini hosil qiluvchi -moq qo‘shimchasiga o‘rin-payt kelishigining -da qo‘shimchasi qo‘shilgan holat bilan shakldoshlik yuzaga keladi. Masalan:

1. *Quturgan toshqin uylarga bostirib kirmoqda.* (*kun.uz*).
2. *Kirmoqda tashabbus qo‘llaringda bo‘lar-u tark etmoqda aslo.* (*U.Hamdam*).

1-misolda -moqda yaxlit holda hozirgi zamon grammatik shakli hisoblansa, 2-misolda -moq harakat nomi shakli, -da o‘rin-payt kelishigi bo‘lib -moq+da tarzida qismlarga ajraladi. Bu ikki holatni farqlash -moqda zamon shaklining faqat kesim bo‘lagi tarkibida uchrashidan kelib chiqilsa, so‘zning sintaktik vazifasiga tayangan holda amalga oshiriladi, ya’ni bu holda morfoanalizator sintaktik analizator tahliliga ehtiyoj sezadi.

Agar {F+↓N+moqda}=kesim bo‘lsa, u holda “moqda=Z2(3)” bo‘ladi.

-yotib/-ayotib shakli. Bu shakl ham ma’noviy jihatdan nutq momentida davom etayotgan harakat-holatlarni ifadalasa-da, asosan og‘zaki nutq uchun xoslangani bilan hozirgi zamonning boshqa grammatik shakllaridan farqlanadi. Ta’limiy korpus matnlarida bu shakl hozirgi zamonning eng kam uchragan grammatik shakli bo‘lib,

qidiruvda 171 ta natija qayd etildi. Aslida hozirgi o‘zbek tilida og‘zaki nutqda -yotib/-ayotib shakli ancha faol qo‘llaniladi. Statistik tahlil yozma matnlar ustida olib borilganligi sababli olingan natija bu shaklning yozma nutqda nofaol ekanligini ko‘rsatadi. Qolaversa, 171 ta natijadan 155 tasida -yotib/-ayotib qahramonlar nutqida va xalq og‘zaki ijodi matnlarida uchrashi ham uning asosan og‘zaki nutq uchun xoslanganligini ko‘rsatadi.

-yotib/-ayotib shaklidan so‘ng shaxs-son qo‘shimchalarining ikkinchi guruhi ishlatiladi. Bunda uchinchi shaxsda ham maxsus shaxs-son ko‘rsatkichi -di qo‘llaniladi.

F+↓N+↓BB+yotib+Sh2 bo‘lsa, u holda “yotib= Z2(4,al1)”

F+↓N+ayotib +Sh2 bo‘lsa, u holda “ayotib= Z2(4,al2)”

-yotir/-ayotir shakli. Bu shakl hozirgi davomli zamonning boshqa qo‘shimchalaridan asosan badiiy uslub doirasida qo‘llanilishi bilan farq qiladi. Hissiy bo‘yoqqa ega ekanligi -yotir/-ayotir shaklining bu uslubda keng qo‘llanilishini ta’milagan asosiy omil hisoblanadi. Ta’limiy korpus matnlarida ham bu shakl ko‘proq badiiy asarlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari tarkibida uchraydi. Shuningdek, tarixiy asarlar matnida ham -yotir/-ayotir shakli ko‘p uchraydi.

-yotir/-ayotir shaklidan keyin ikkinchi guruh shaxs-son shakllari qo‘llaniladi, uchinchi shaxsda zamon shaklining o‘zi shaxs-son ma’nosini ham ifodalaydi.

F+↓N+↓BB+yotir+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “yotir= Z2(5,al1)”

F+↓N+ayotir+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “ayotir= Z2(5,al2)”

-yotgan/-ayotgan shakli. -yotgan/-ayotgan shakli asosidagi harakat-holat davomiy mazmunga ega bo‘lgan sifatdosh hosil qilishga xizmat qiladi. Bu shakldagi sifatdoshning zamoni nisbiy xarakterga ega bo‘lib, ko‘pincha gapdagi kesimning zamoniga bog‘langan bo‘ladi. Shunga ko‘ra, uni hozirgi zamon grammatik shakllari tarkibida o‘rganish shartlidir. Chunki -yotgan/-ayotgan shaklida “hozirgi zamon” ma’nosiga qaraganda “davomiylik” ma’nosni yetakchilik qiladi. Ko‘proq hozirgi zamondagi davomiylikni ifodalagani bois u hozirgi zamon sifatdoshi sifatida baholanadi. Masalan: *Ey qodir Egam, dodimni eshitayotgan bo‘lsang, javob ber!..* (U.Hamdam)

-yotgan/-ayotgan shaklining sifatdosh vazifasida qo‘llanishlarini quyidagicha modellashtirish mumkin:

F+↓N+↓BB+yotgan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+
↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, “yotgan=Z2(6,al1)”

F+↓N+ayotgan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+
↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “ayotgan= Z2(6,al2)”

Demak, -yotgan/-ayotgan shakli modelida majburiy shakl fe’l lemma+yotgan/ayotgan bo‘lib, qolgan shakllarning so‘z tarkibida bo‘lishi ixtiyoriydir.

-yotgan/-ayotgan kesimlik shakli sifatida kelganda undan so‘ng ikkinchi guruh shaxs-son qo‘shimchasi (uchinchi shaxsda maxsus shakl qo‘shilmaydi) yoki *ekan*, *emish* to‘liqsiz fe’llari kelishi mumkin. Ba’zan *emish* to‘liqsiz fe’li -mish tarzida zamon shakliga qo‘shib yozilishi mumkin. Masalan: *Tinib-tinchimas dunyo olimlari endi koinotdagi ayrim sayyoralar, masalan, Mars, Yupiter va Oyda mavjud bo‘lgan tabiiy boyliklarni Yerga tashib kelish chorasini izlashayotganmish...* -yotgan/-ayotgan shakli kesim vazifasida kelganda so‘z tarkibini quyidagicha modellashtirish mumkin:

F+↓N+↓BB+yotgan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, “yotgan= Z2(6,al1)”

F+↓N+ayotgan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, “ayotgan= Z2(6,al2)”

-ydigan/-adigan shakli. Mazkur shakl orqali hosil qilingan sifatdosh hozirgi va kelasi zamon ma’nolarini ifodalashi mumkin. -a/-y zamon shaklining hozirgi va kelasi zamon ma’nolarini ifodalashi yuzasidan yuqorida keltirilgan fikrlar -ydigan/-adigan shakli uchun ham xos. Hozirgi zamonda fe’l asosidagi harakat-holat subyektning nutq momentida ham amalda bo‘lgan xususiyati sifatida ko‘rsatiladi. -yotgan shaklidan farqli ravishda -ydigan/-adigan subyektning takroriy, turg‘un xususiyatini ifodalaydi. Masalan: *Sotiboldi to‘qigan savatchalarini ulgurji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz ko‘tardi. (A.Qahhor)*

Sifatdosh shakllarining nutq momentiga munosabati haqida gap kesimining va umumiy kontekstning zamonga munosabatidan kelib chiqibgina xulosa berish

mumkin. -ydigan/-adigan shakli sifatdosh vazifasini bajarganda modeli quyidagicha ko‘rinishlarga ega bo‘ladi:

F+↓N+↓BB+ydigan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+
↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “ydigan= Z2(7,al1)”

F+↓N+adigan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+
↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “adigan= Z2(7,al2)”

-ydigan/-adigan shaklining fe’l kesim tarkibida kelishini quyidagicha modellashtirish mumkin:

F+↓N+↓BB+ydigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “ydigan= Z2(7,al1)”

F+↓N+adigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “adigan= Z2(7,al2)”

Yur, tur, yot, o‘tir fe’llari -ib va shaxs-son shakllarini qabul qilib ko‘makchi fe’l vazifasida har doim, mustaqil fe’l vazifasida esa ma’no jihatdan holat fe’liga mansub bo‘lganda hozirgi zamon ma’nosini anglatadi. Masalan:

Mustaqil fe’l: *Biroq hozirda kollej binosi bo‘sh holatda turibdi.* (marifat.uz)

Ko‘makchi fe’l: *Maktabgacha ta’lim sohasida misli ko‘rilmagan o‘zgarishlarni bugun har bir yurtdoshimiz sezib, kuzatib turibdi.* (marifat.uz)

Mazkur fe’llar harakat fe’li sifatida ham qo‘llanilish imkoniga ega va bunda -ib va shaxs-son shakllari bilan o‘tgan zamon ma’nosini bildiradi. Masalan: *Hamdam ayasiga qaradi: – Qachon men tomda yuribman?* (A.Qahhor) Biroq ta’limiy korpus mantnlarida “yur/tur/yot/o‘tir+ib+man/san/di/miz/siz” shakllaridagi qidiruvlar natijalari tahlil qilinganda o‘tgan zamon ma’nosida qo‘llanishlar miqdori 2%ga ham yetmasligi aniq bo‘ldi. 98% qo‘llanishlarda esa hozirgi zamon ma’nosi ifodalangan. O‘zbek tilining mavjud korpuslarida hozircha *yur, tur, yot, o‘tir* fe’llarining muayyan kontekstda harakat fe’li yoki holat fe’li ma’nosida kelayotganligini avtomatik aniqlash imkon yo‘q. Demak, tahlildagi 98 foiz natijaga asoslangan holda bu to‘rt fe’lning -ib va shaxs-son shakli bilan qo‘llanishlarini to‘liq hozirgi zamon sifatida annotatsiyalash mumkin. Bunda annotatsiyalash ham 98 foiz to‘g‘ri bajariladi va bu avtomatik annotatsiyalash jarayoni uchun me’yoriy holat hisoblanadi. Modelda hozirgi zamon ma’nosi uchun bu fe’l lemmalarga -ib shakli to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘shilishi shartligi ham ko‘rsatiladi, ya’ni -ib shaklidan oldin

nisbat va bo‘lishsizlik qo‘shimchalari kelmasligi kerak. Agar nisbat va bo‘lishsizlik shakli qo‘shilsa, fe’ldan o‘tgan zamon ma’nosi anglashiladi.

Agar F={yur}+ib+Sh2 bo‘lsa, “yurib=Z2(8)”

Agar F={tur}+ib+Sh2 bo‘lsa, “turib=Z2(9)”

Agar F={yot}+ib+Sh2 bo‘lsa, “yotib=Z2(10)”

Agar F={o‘tir}+ib+Sh2 bo‘lsa, “o‘tirib=Z2(11)”

Hozirgi zamonni ifodalovchi grammatik shakllar bo‘yicha ishlab chiqilgan modellar 5-ilovada umumlashtirilgan.

Kelasi zamon shakllari annotatsiyasi. Kelasi zamon shakllari orqali harakat-holatning nutq momentidan keyin amalga oshishi ma’nosi anglashiladi. Ta’limiy korpus matnlaridagi zamon grammatik shakllari tahlilidan nutqda kelasi zamon boshqa zamonlarga qaraganda kamroq ishlatilishi haqida xulosa qilish mumkin. Bu holatni bo‘lgan ishlar haqida xabar berish, hisobot berish, ularni eslash mazmunidagi, shuningdek, hozirgi vaqtda yuz berayotgan jarayonlar, ayni damda qilinayotgan harakatlar haqidagi gaplarni kelajakdagi rejalar, xohish-istiklar, maqsadlarni ifodalovchi gaplarga nisbatan nutqimizda ko‘proq ishlatishimiz bilan izohlash mumkin.

Kelasi zamonni ifodalovchi grammatik shakllar soni 5 ta bo‘lib, allomorflari bilan ularning soni 11 taga yetadi. Quyidagi 3.5-jadvalda ularning ro‘yxati keltirilgan:

3.5-jadval

III.	Kelasi zamon shakllari	Shartli belgisi
III.1.1	-y	Z3(1,al1)
III.1.2	-a	Z3(1,al2)
III.2.1	-r	Z3(2,al1)
III.2.2	-ar	Z3(2,al2)
III.3.1	-ydigan	Z3(3,al1)
III.3.2	-adigan	Z3(3,al2)
III.4.1	-yajak	Z3(4,al1)

III.4.2	-ajak	Z3(4,al2)
III.5.1	-gay	Z3(5,al1)
III.5.2	-kay	Z3(5,al2)
III.5.3	-qay	Z3(5,al3)

-a/-y shakli. Bu shakl orqali harakat-holatning nutq momentidan keyin yuz berishi umumiy, neytral tarzda ifodalanadi. Kelasi zamon ma’nosini ifodalashda barcha nutq uslublari doirasida faol qo‘llaniladi. Shu sababli ham bu shakl ta’limiy korpus matnlarida eng ko‘p uchraydigan kelasi zamon shakli hisoblanadi. -a/-y qo‘sishimchasining fe’l so‘z turkumi ichidagi omonimlik xususiyatlari, ularning ichidan zamon ifodalash holatini saralash modellari haqida hozirgi zamon shakllari annotatsiyasi doirasida fikr yuritildi.

Bu shakl annotatsiyasida asosiy muammo uning hozirgi yoki kelasi zamonni anglatishini farqlash bilan bog‘liq. Kontekst ta’sirisiz harakat fe’llari -a/-y shakli ko‘pincha kelasi zamon ma’nosini bildirsa, holat, faoliyat fe’llari -a/y bilan ko‘proq hozirgi zamonni anglatadi. Masalan, *boraman*, *kelasan*, *ketadi* singari harakat fe’llari kontekstdan tashqarida kelasi zamonni anglatadi. Biroq matn tarkibida umumiy zamonga ishora qiluvchi, takroriylikni bildiruvchi *har doim*, *har kun*, *har oy*, *har yil*, *odatda*, *tez-tez* kabi ravishlar ta’sirida hozirgi zamon ma’nosini ifodalaydi. Shuningdek, kontekst umumiy mazmunidan kelib chiqib, bu so‘zlarsiz ham hozirgi zamonni anglatishi mumkin. Shu kabi *tushunaman*, *bilasan*, *o‘ylaydi* kabi aqliy faoliyat fe’llari kontekst ta’sirisiz umumiy hozirgi zamonni bildirsa, matn tarkibida *ertaga*, *keyin*, *yaqinda*, *tez orada* kabi ravishlar ta’sirida kelasi zamonni anglatadi. Qolaversa, nutqiy qurshovga bog‘liq holda bu so‘zlarsiz ham kelasi zamonni anglatish mumkin. Demak, miqdor jihatdan -a/-y shakli orqali hozirgi zamon ma’nosini ifodalishining ustuvorligini hisobga olib, modellashtirishda -a/-y bilan kelasi zamon ma’nosining ifodalishini bu zamonga ishora qiluvchi maxsus kalit so‘zlarga bog‘lab qo‘yish mumkin. O‘zbek tilida vaqt ma’noli lug‘aviy birliklarni monografik o‘rgangan M. Hakimova kelasi zamonni ifodalovchi payt ravishlari sirasiga *ertaga*, *endi*, *endilikda*, *endigina*, *keyin*, *keyincha*, *so ‘ng*, *so ‘ngra*,

halizamon leksemalarini kiritadi¹⁹⁷. Shuningdek, *yaqinda, tezda, tez orada* kabi payt ma'noli leksemalar ham -a/-y shaklining kelasi zamona ma'nosini hozirgi zamondan farqlash uchun xizmat qiladi. Ularni umumlashtirib kelasi zamonga ishora qiluvchi birliklar (KZIQB) ro'yxatini shakllantirish mumkin.

Kelasi zamonga ishora qiluvchi birliklar (KZIQB)=ertaga/endi/endilikda/endigina/keyin/keyincha/so'ng/so'ngra/halizamon/yaqinda/tez orada/tezda

KZIQB+F+↓N+↓BB+y+Sh2 bo'lsa, u holda "y=Z3(1,al1)"

KZIQB +F+↓N+a+Sh2 bo'lsa, u holda "a=Z3(1,al2)"

-r/-ar shakli. Bu shakl orqali harakat-holatlarning kelasi zamonda amalga oshishi taxmin qilinadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida -r/-ar shaklining qo'llanishlarida aynan shu kelasi zamondagi harakat-holatni gumon, taxmin yo'li bilan ifodalash ma'nosini yetakchilik qiladi. Masalan: *Balki, biz ham qachondir shu yo'lidan yurarmiz.* (kun.uz).

-r/-ar shakli orqali hozirgi zamon ma'nosining ifodalanishi turli maqollar, matallar, hikmatli so'zlar, shiorlar tarkibida uchraydi. Bunda odatda sinovdan o'tgan, doimiy haqiqatlar ifodalanadi. Bu holat tarixan -r/-ar shaklining hozirgi zamon ma'nosini bilan -a/-y qo'shimchasi vazifalarida qo'llanilganligi bilan bog'liq. Shu sababli -r/-ar shaklining hozirgi zamon ma'nosida qo'llanishlarida uni -a/-y shakli bilan almashtirish mumkin. Demak, -r/-ar shaklining bu vazifasini hozirgi o'zbek adabiy tilida -a/-y qo'shimchasi bajarmoqda. Shunga ko'ra, -r/-ar shaklini hozirgi zamon shakli sifatida qarash maqsadga muvofiq emas. Masalan: *Qimirlagan qir oshar.* (Matal) – *Qimirlagan qir oshadi.*

A.Hojiyev -r/-ar shakli bilan kelasi zamon sifatdoshi yasalishi borasida fikr bildirib, bu shakl orqali sifatdosh yasalishi juda passiv hodisa ekanligini, *oqar suv, so'nmas hayot* misollaridagi fe'llar sifatga juda yaqin turishini qayd etadi.¹⁹⁸ Bu

¹⁹⁷ Ҳакимова М. Ўзбек тилида вакт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириши имкониятлари: Филол. фан. номз....дисс. – Фарғона, 2004. – Б.76.

¹⁹⁸ Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.175.

borada biz ham olimning fikrlariga to‘liq qo‘shilgan holda keltirilgan misollarda -r/-ar shakli kelasi zamon ma’nosini bilan bog‘lanmasligini qo‘shimcha qilamiz.

-r/-ar shaklidan so‘ng ikkinchi guruh shaxs-son qo‘shimchalari qo‘llaniladi. Uchinchi shaxsda -r/-ar zamon ma’nosini bilan birgalikda shaxs-son ma’nosini ham anglatadi. -ma bo‘lishsizlik shaklidan so‘ng qo‘shilgan -r/-ar qo‘shimchasi -s undoshiga o‘zgaradi.

F+↓N+r+↓Sh2 bo‘lsa, “r=Z3(2,al1)”

F+↓N+ar+↓Sh2 bo‘lsa, “ar=Z3(2,al2)”

F+↓N+BB2+s+↓Sh2 bo‘lsa, “s=Z3(2,al1)”

Faqat *chiq, qayt* fe’l lemmalariga qo‘shilgan -ar shakli orttirma nisbat vazifasini bajarishi ham mumkin. Bunda fe’l tushum kelishigidagi ismga bog‘lanadi.

Agar “Ism_{tushum kelishigi}+F {chiq, qayt}+ar+↓Z+↓Sh” bo‘lsa, u holda “ar= orttirma nisbat”.

Oqar, ko‘kar, qisqar, eskir fe’l lemmalari tarkibida -r/-ar so‘z yasovchi qo‘shimcha hisoblanadi. Bu holatda so‘z yasovchi -r/-ar shaklidan so‘ng matnda nisbat, bo‘lishsizlik, zamon/mayl, shaxs-son shakllari keladi. Kelasi zamonning -r/-ar shaklidan keyin esa shaxs-son shakli keladi, uchinchi shaxsda -r/-ar shaxs-son ma’nosini ham ifodalaydi.

-ydigan/adigan shakli. Bu shakl orqali kelasi zamon sifatdoshi hosil qilinganda fe’l asosidagi harakat-holat subyektning nutq momentidan keyingi vaqtda ega bo‘ladigan belgisi sifatida ko‘rsatiladi. Gap tarkibida kelasi zamonga ishora qiluvchi maxsus birliklar ishtirok etmaganda bu shaklning ham hozirgi yoki kelasi zamonni anglatayotganini avtomatik farqlash imkonsiz. Shaklning kelasi zamonni anglatishini modellashtirishda uning hozirgi zamondagi modellariga kelasi zamonga ishora qiluvchi birliklar ro‘yxatini qo‘shimcha qilish mumkin.

KZIQB+F+↓N+↓BB2+ydigan +↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ ga/da/dan +↓niki+ ↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “ydigan= Z3(3,al1)”

KZIQB+F+↓N+adigan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+ ↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “adigan= Z3(3,al2)”

-ydigan/-adigan shaklining fe'l kesim tarkibida kelasi zamonni ifodalashini quyidagicha modellashtirish mumkin:

KZIQB+F+↓N+↓BB2+ydigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo'lsa, u holda "ydigan= Z3(3,al1)"

KZIQB+F+↓N+adigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo'lsa, u holda "adigan= Z3(3,al2)"

-ajak/-yajak shakli. So'zlovchi harakat-holatning nutq momentidan keyin amalga oshishiga nisbatan qat'iy ishonchini shu shakl yordamida ta'kidlab ifodalaydi. Kelasi zamonning bu shakli hissiy ta'sir bo'yog'iga egaligi sabab ko'proq badiiy uslub doirasida qo'llanadi. Kelasi zamon sifatdoshini hosil qilishi "ajak/yajak+ot" qolipi asosida aniqlansa, kesim tarkibida zamon ifodalashi quyidagicha modellashtiriladi:

F+↓N+↓BB2+yajak +↓Sh2 bo'lsa, u holda "yajak= Z3(4,al1)"

F+↓N+ajak+↓Sh2 bo'lsa, u holda "ajak= Z3(4,al2)"

-gay/-kay/-qay shakli. Bu shakl tarixiylik bo'yog'iga egaligi bilan kelasi zamonning boshqa shakllaridan farqlanadi. Ta'limiy korpus matnlarida ham asosan tarixiy asarlar matnida uchraydi. Masalan: *Yetar endi! Kuno 'g'longa egar urgayman, Rum tarafga yuzlanadi tulporim jadal.*(A.Oripov, "Sohibqiron" dramasi)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu shakldan ko'proq poeziyada fikrni ta'kidlash uchun, ba'zan so'zlashuvda kinoya, piching ifodasi uchun foydalilanadi.

-kay shakli 2-ilovada keltirilgan -kan shakli bilan birika oluvchi fe'llar ro'yxatidagi 22ta fe'l bilan, -qay shakli 3-ilovadagi -qan shakli bilan birika oluvchi 47ta fe'l bilan birikishi mumkin. Tarixiylik xususiyati sabab bu shakllar ta'limiy korpus matnlarida eng kam uchrovchi kelasi zamon shakllari hisoblanadi: -qay shakli 6 o'rinda, -kay shakli esa faqat 1 o'rinda uchraydi.

F+↓N+↓BB2+gay +↓Sh2 bo'lsa, u holda "gay= Z3(5,al1)"

F{k bilan tugovchi 22 lemma}+kay+↓Sh2 bo'lsa, u holda "kay= Z3(5,al2)"

F{q bilan tugovchi 47 lemma}+qay+↓Sh2 bo'lsa, u holda "qay= Z3(5,al3)"

O‘zbek tilida 2 ta fe’l bilan bog‘liq holda lemmaga -gay shakli yoki -y shakli qo‘shilganligini aniqlashda semantik analizator yordamiga tayaniladi:

1. Tergayman/tergaysan/tergay/tergaymiz/tergaysiz.
2. Surgayman/surgaysan/surgay/ surgaymiz/surgaysiz.

Bunday holda dastlab kontekstdagi boshqa so‘zlar qurshoviga qarab fe’l lemmaning ter yoki terga, sur yoki surga ekanligi semantik analizator yordamida aniqlashtiriladi, shundan so‘nggina unga zamonning qaysi grammatik shakli qo‘shilgani aniqlashtirilishi mumkin.

Kelasi zamonni ifodalovchi grammatik shakllar bo‘yicha ishlab chiqilgan modellar 6-ilovada umumlashtirilgan.

Bob bo‘yicha xulosalar

1. Zamon shakllari annotatsiyasida matn tarkibidan ularni aniqlovchi lingvistik modellar ishlab chiqish asosiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Modellarda grammatik shakllarning valentlik imkoniyatlarini ifoda etuvchi morfotaktik qoidalarga asoslaniladi.

2. Bir zamon shaklining kontekst ta’sirida boshqa zamon ma’nosini anglatishi muayyan qonuniyat asosida yuzaga kelganda nutqiy qurshovdan kelib chiqib modellashtiriladi. Bunda grammatik shaklining qat’iy tarzda muayyan fe’llar bilan yoki gap tarkibida ma’lum birliklar qo‘llangandagina uzual ma’nosidan chekinib, boshqa zamon ma’nosini berishi modellar uchun asos bo‘ladi. Biroq ba’zida zamon shakllarining ma’nosi o‘zi qo‘shilayotgan fe’l lemmaga yoki gap tarkibidagi ma’lum birliklarga bog‘liq bo‘lmagan holda matnning umumiyligini mazmuni, nutq vaziyatidan kelib chiqib o‘zgargan holatlar modellarda aks etmaydi.

3. Ayrim zamon shakllarining shakldoshlik xususiyatiga egaligi ularni matn tarkibidan aniqlashda va annotatsiyalashda muammo yuzaga keltiradi. O‘tgan zamonning -di, -(i)b, -kan, -ardi; hozirgi zamonning -a, -y, -moqda; kelasi zamonning -a,-y, -r,-ar shakllari omonimik xususiyatga ega. Ularning matn tarkibida zamon shakli vazifasini farqlash filtrlovchi modellar asosida amalga oshiriladi.

4. Zamon shakllarini matn tarkibidan aniqlash, omonimiya yuzaga kelganda zamon shakli vazifasida qo‘llanilishini saralash maqsadida o‘tgan zamon shakllari uchun 50 ta, hozirgi zamon shakllari uchun 22 ta, kelasi zamon shakllari uchun 15 ta model ishlab chiqildi.

5. Tilda ayni bir ma’nodagi va vazifadagi bir nechta birlikning mavjud bo‘lmasligi sharti asosida har bir zamonni ifodalovchi grammatik shakl bir-biridan farqli jihatlarga ega. Dastlab, nutq momentiga munosabatiga ko‘ra ular uch zamonga bo‘linsa-da, bir zamon ichida ham so‘zlovchi harakat-holatni bevosita kuzatganligi yoki boshqa manba orqali xabar topganligini anglatishi, nutqning og‘zaki yoki yozma shakli uchun xoslanganligi, shuningdek, har ikkala shakl uchun neytralligi, muayyan nutq uslubi uchun xarakterli ekanligi kabi belgilari orqali o‘zaro farqlanadi.

6. O‘zbek tilining ta’limiy korpusiga jamlangan lotin yozuvidagi matnlar tarkibida -kan, -qan, -yap zamon shakllarining imlosida ko‘plab o‘rinlarda xatoliklarga yo‘l qo‘yilganligi aniqlandi. Bu xatoliklar kirill yozuvining imlo qoidalariga asoslanish, kirill yozuvidagi matnlarni dastur yordamida avtomatik lotin yozuviga o‘tkazish, shuningdek, talaffuz etilganidek yozishga urinish natijasida yuzaga kelgan. Bu shakllarning imloga nomuvofiq holda yozilishi avtomatik tahlil jarayonida ham birlikni qismlarga to‘g‘ri ajratmaslik, fe’l lemmani noto‘g‘ri belgilash kabi muammolarni keltirib chiqaradi.

XULOSA

1. Jahon tilshunosligida matnda ifodalangan zamonning obyektiv vaqtga munosabatini belgilashda harakat-holat vaqt(H), nutq vaqt(N) va ishora vaqt(I) kabi uch nuqta e'tiborga olinadi. Bunda nutq momenti, harakat-holat vaqt va ishora vaqt orasidagi bir vaqtga teng kelish, oldin-keyinlik, tarkibiga kirish kabilar temporal munosabatlar sifatida gapning zamonini belgilashda asosiy rol o'ynaydi. Korpus lingvistikasida zamonni modellashtirishda ham mana shu uch nuqta asosga olinadi.

2. O'zbek tilshunosligida zamonni ifodalovchi gramatik shakllar va ularning tasnifi eng munozarali masalalardan biri bo'lib kelgan. Qaysi gramatik shakllar zamon kategoriyasiga tegishli ekanligi va ularning tasnifi borasida bir to'xtamga kelinmagan. Mazkur ishda NIH uchligi asosida zamon shakllari tizimlashtirildi va o'tgan zamonga 4 xil strukturaga ega bo'lgan 11 ta gramatik shakl, hozirgi zamonga 2 xil strukturaga ega bo'lgan 11 ta gramatik shakl, kelasi zamonga 3 xil strukturaga ega bo'lgan 5 ta gramatik shakl mansubligi qayd etildi.

3. Ko'plab tasniflarda ajratilgan hozirgi-kelasi zamon tushunchasi bahsli bo'lib, obyektiv zamonda bo'lgani kabi tilda ham uch zamon: o'tgan, hozirgi va kelasi zamon ajratiladi. Chunki bir gramatik shakl muayyan bir qo'llanishda faqat bir zamonga ishora qiladi, ya'ni bir voqelanishda ham hozirgi, ham kelasi zamon ma'nosini anglatmaydi. -a, (-y) shakli nutq momentida ham amalda bo'lib turgan faoliyat va holatlarni, odatiy takrorlanuvchi harakat-holatlarni, predmetlarning doimiy belgisini, o'zgarmas haqiqatlarni ifodalaganda umumiy hozirgi zamon shakli sifatida qaralishi lozim. Bu shakl nutq momentida emas, balki undan keyin yuzaga keladigan harakat va holatlarni ifodalaganda kelasi zamon shakli sifatida baholanishi lozim.

4. Korpus matnlarida zamonni annotatsiyalash uch xil darajada amalga oshiriladi:

1. Grammatik daraja. Bunda matn tarkibidagi zamonga ishora qiluvchi grammatik shaklning lisoniy ma’nosи asosida gapning qaysi zamonga oidligi belgilanadi.

2. Semantik daraja. Bunda grammatik shakl qo‘shilayotgan asosning leksik ma’nosining zamon ma’nosи ifodalashiga ta’siri hisobga olinadi.

3. Kontekstual daraja. Eng murakkab daraja bo‘lib, grammatik shaklning qaysi zamonni anglatayotgani haqida nutqiy qurshovdan kelib chiqib xulosa chiqariladi.

5. Fe’l leksik ma’nosining zamon ma’nosи ifodalanishiga ta’sirini o‘rganish hamma fe’l ham hamma zamon shakllarini birdek qabul qila olmasligi, shuningdek, ayrim fe’llarning grammatik shakllar bilan muayyan zamon ma’nosini voqelantirishi yoki voqelantira olmasligi bilan bog‘liq jarayonlarni tushuntiradi. Fe’l semantikasining zamonga munosabatida, xususan, ko‘p ma’noli fe’llarning ayrim ma’nolarining zamonga munosabatida o‘ziga xosliklar mavjud. Bu o‘ziga xoslik davomli zamon grammatik shakllarini qabul qilish/qilmaslik, -a (-y) shakli bilan hozirgi yoki kelasi zamonni ifodalash jihatlaridan muhim ahamiyatga ega.

6. Bir lahzalik, harakat-holatning oxirgi natijasini ifodalovchi fe’llardagi “bir lahzalilik” ma’nosи davomiylikka zid keladi. Shu sababli bunday fe’llar davomli zamon shakllari bilan qo‘llanmaydi. Davomiylikni ifodalovchi holat fe’llari esa semantikasida “davomiylik” ma’nosи borligi sababli davomli zamon grammatik shakllarini qabul qilmaydi. Statik holat ma’nosini ifodalovchi fe’llar -a (-y) shakli bilan asosan hozirgi zamonni ifodalasa, jismoniy harakatni ifodalovchi fe’llar bu shakl bilan asosan kelasi zamonni anglatadi.

7. Ta’limiy korpus matnlaridagi zamon shakllarining uchrash chastotasi tahlili bu grammatik shakllarning tilda qo‘llanilish darajasi har xil ekanligini ko‘rsatdi. Ayrim shakllar barcha nutq uslublari doirasida, shuningdek, ham og‘zaki, ham yozma nutq shakllarida keng iste’molda bo‘lgani holda, ba’zi shakllar faqat muayyan bir uslub, bir nutq shakli doirasidagina qo‘llaniladi. Ba’zilari esa tobora tarixiyashib bormoqda. Bu jarayonlarni kuzatishda va xolis baholashda grammatik shakllarning matnlarda uchrashini statistik tekshirish imkoniyatini beruvchi til

korpuslarining ahamiyati juda katta. Tekshirish natijalaridan til ta’limida ham foydalanish ijobiy samara beradi.

8. O‘zbek tilida bir zamonga mansub grammatik shaklning kontekst ta’sirida boshqa zamonni ifodalashi ancha keng tarqalgan hodisa hisoblanadi, lekin avtomatik annotatsiyalashda dastur grammatik shaklni qoidaga ko‘ra tasnifda berilgan zamon ma’nosi bilan izohlaydi. Natijada annotatsiyada xatolik kuzatiladi. Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning korpus matnlarida anglatgan turli ma’nolarini statistik o‘rganish va tavsifda o‘rganish natijalariga tayanish shakl haqida nisbatan ishonchli ma’lumot beradi. Tahlillar zamonlarning ko‘chishi bilan bog‘liq misollardagi umumiylıklarni aniqlash va bu asosda ularning modellarini ishlab chiqish orqali bu muammoni qisman hal etish mumkinligini ko‘rsatdi. Biroq butun matn mazmunidan kelib chiqadigan, standart konstruksiyalarga bog‘lanmagan holda bir zamon shaklining boshqa zamonni anglatish holatlari ham borki, ularni muayyan modellar doirasida qamrab olish juda qiyin.

9. Omonim zamon grammatik shakllarining zamon ma’nosini saralashda ularning so‘zdagi pozitsiyasidan, polisemantik zamon shakllarining ma’nosini aniqlashda esa standart konstruksiyalar tarkibida uchrashidan kelib chiqib morfotaktik qoidalari asosida modellar tuziladi.

10. Zamon shakllarini matn tarkibidan aniqlash, bir zamon shaklining boshqa zamon ma’nosini voqelantirishi bilan bog‘liq ayrim holatlarni farqlash, omonimiya yuzaga kelganda zamon shakli vazifasida qo‘llanilishini saralash maqsadida o‘tgan zamon shakllari uchun 50 ta, hozirgi zamon shakllari uchun 22 ta, kelasi zamon shakllari uchun 15 ta model ishlab chiqildi. Bunda grammatik shaklning zamon kategoriyasiga mansubligini belgilashda uning shaxs-son shakllariga nisbatan joylashuvi asos vazifasini bajaradi.

Voqeа-hodisalarning davriy ketma-ketligini avtomatik tahlil qilish imkoniyati yuzaga kelishi uchun kelajakda amalga oshiriladigan tadqiqotlarda tilning turli sathlari hamkorligida matn qismlarining bir-biri bilan temporal munosabatlarini modellashtirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF–4997-son Farmoni. (Xalq so‘zi, 2016-yil 14-may)
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–5850-son Farmoni. (Xalq so‘zi, 2019-yil 22-oktabr)
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6084-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/5058351>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF–6097-son Farmoni. (Xalq so‘zi, 2020-yil 30-oktabr)
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmoni. (Xalq so‘zi, 2022-yil 29-yanvar)
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganligining o‘ttiz yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ–4479-son Qarori. (Xalq so‘zi, 2019-yil 5-oktabr)

II. Ilmiy risola, monografiya, darslik, o‘quv va metodik qo‘llanmalar

7. Abduraxmonova N. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 394 b.
8. Abduraxmonova N. O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari. – Toshkent, 2021. – 201 b.
9. Abdurauf Fitrat. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Sarf. // Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – 333 b.

10. Абдуллажонова Ж. Феъл замон формаларининг услубий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1993. – 100 б.
11. Ардентьев Б. Выражение времени в русском языке. – Кишенев, 1975. – 48 с.
12. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и национальная Пор-Рояля. – Общ. ред и вступ. ст. Ю.С.Степанова. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
13. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013. – 87 б.
14. Bach E. On time, tense and aspect. An essay in English metaphysics. – New York: Academic Press, 1981. – 81 p.
15. Бондарко А. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – 141 с.
16. Ernest P. An analysis of the German Past tenses according to Weinrich’s Tempus theory, with reference to the English Past tenses. Proquest, East Eisenhower Parkway (USA), 2018. – 269 p.
17. Grisot C. Cohesion, Coherence and Temporal reference from an experimental Corpus Pragmatics Perspective. – Switzerland, 2018. – 319 p.
18. Гулямова Ш. Ўзбек тили семантик анализатори учун лингвистик таъминот масаласи. Монография. (Электрон китоб) – GlobeEdit, 2020. – 79 б.
19. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
20. Ҳожиев А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973. – 192 б.
21. Ҳозирги замон ўзбек тили (муаллифлар жамоаси). – Тошкент, 1957.
22. Ҳозирги ўзбек адабий тили (муаллифлар жамоаси) I. – Тошкент, 1966. – 392 б.
23. Klein W. Time in Language. – London: Routledge, 1994. – 260 p.
24. Коклянова А. Категория времени в современном узбекском языке. – М., 1963. – 122 с.
25. Comrie B. Tense. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 139 p.

26. Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М., 1960. – 447 с.
27. Кормушин И. Система времен глагола в алтайских языках. – М.: Наука, 1984. – 85 с.
28. Кошевая И.Г. К проблеме знака и значения. – М.: Просвещение, 1976. – 144 с.
29. Кошғарий М. Девону луғатит турк. I том. – Таржимон ва нашрға тайёрловчи С.Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. – 500 б.
30. Кошғарий М. Девону луғатит турк. II том – Таржимон ва нашрға тайёрловчи С.Муталибов. – Тошкент: Фан, 1963. – 427 б.
31. Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
32. Кутузов А.Б. Курс «Корпусная лингвистика». – М., 2008. – 26 с.
33. Ломоносов М. Российская грамматика. – Санкт-Петербург, 1755. – 210 с.
34. Любинская Л. Категория времени и системный анализ. – М.: Знание, 1966. – 31 с.
35. Man-kam Yip K. Tense, Aspect and the Cognitive Representation of Time. – Massachusetts Institute of Technology, 1984. – 30 p.
36. Mani I., Pustejovskiy J., Gaizauskas R. The Language of Time. – New York: Oxford university press, 2005. – 588 p.
37. Мартынов В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глотгенезе славян. – М.: Наука, 1983. – 108 с.
38. Менглиев Б.Тил яхлит система сифатида. – Тошкент: Nihol, 2010. – 190 б.
39. Миртожиев М. Ўзбек тилида феъл валентликлари. – Тошкент: Университет, 2007. – 64 б.
40. Мирзаев М., Усмонов С.,Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – 265 б.
41. Musulmonova N. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida grammatik ma’no tarkibi. (Elektron kitob) – GlobeEdit, 2023. – 91 b.

42. Муталибов С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. – Тошкент: Фан, 1955. – 77 б.
43. Мухамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. – Тошкент: Фан, 2005. – 122 б.
44. Мухамедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. – Тошкент, 2006. – 268 б.
45. Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методические пособие. – Санкт-Петербург, 2006. – 26 с.
46. Норов А. Компьютер лингвистикаси асослари. – Қарши, 2017. – 136 б.
47. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 232 б.
48. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент, 2001. – 164 б.
49. Pustejovsky J. ISO-TimeML and Annotation of Temporal Information. // Handbook of Linguistic Annotation. – The Netherlands: Springer, 2017. – Р. 941–968.
50. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – 520 б.
51. Пўлатов А.Қ., Мўминова Т.П., Пўлатова И.О. Дунёвий ўзбек тили. Ўзбек тилида феъл шакллари ва уларнинг рус, инглиз тилидаги кўринишлари. – Тошкент: Universitet, 2003. – 404 б.
52. Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги (ўзбек тилидаги нутқ феъллари материали асосида). – Тошкент: Фан, 1977. – 168 б.
53. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Fan va texnologiya markazi, 2010. – 326 б.
54. Расулов Р., Атиязов С. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. – Тошкент: ТДПУ, 2012. – 143 б.
55. Reichenbach H. The Tenses of Verbs. – New York: The Macmillan Company, 1947. – Р. 287–298.

56. Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 231 б.
57. Содикова М. Феъл стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – 106 б.
58. Сулаймонов А., Ҳожиев А., Жўраева Ж. Феъл замонлари. – Тошкент, 1962. – 168 б.
59. Тарасов Е. Время и темпоральность. – Харьков: Основа, 1992. – 136 с.
60. Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент, 1992. – 66 б.
61. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.
62. Usmonov K. O‘zbek tili shevalarida fe’lning hozirgi zamon shakllari. – Qarshi, Nasaf, 2005. – 138 b.
63. Vendler Z. Linguistics in Philosophy. (Verbs and times). – New York: Cornell University Press, 1967. – P. 97–121.
64. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)/ Под. ред. Г. А. Золотовой. – 4-е изд. – М.: Рус. яз., 2001. – 720 с.
65. Weinrich H. Tempus – Besprochene und erzählte Welt. – Stuttgart, 1964. – 358 p.
66. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi: darslik. – Toshkent: Nodirabegim, 2019. – 260 b.
67. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.
68. Зикриллаев F. Руҳ ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – 464 б.
69. Зикриллаев F. Ўзбек тили морфологияси // Филология ихтисосликлари учун қўлланма. – Бухоро, 1994. – 163 б.
70. Ўринбоева Д.Б. Ўзбек фольклори матнларининг лингвостатистик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2010. – 121 б.
71. Ўзбек тили грамматикаси I. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – 612 б.
72. Фуломов А. Феъл. – Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1954. – 92 б.
73. Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замонлари тараққиёти. – Тошкент: Фан, 1976. – 160 б.

Dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferatlari

74. Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (Содда гаплар мисолида): Филол.фан.бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. афтореф. – Тошкент, 2018. – 48 б.
75. Абдураҳмонова Н. Ўзбек тили электрон корпусининг компьютер моделлари: Филол. фан. доктори (DSc) ...дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – 35 б.
76. Абдуллаева О. Ўзбек тилининг интернет ахборот матнлари корпусини яратишнинг назарий ва амалий асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. автореф. – Андижон, 2022. – 54 б.
77. Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун): Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. – Фарғона, 2019. – 164 б.
78. Арсаҳанова Малютхан. Парадигма времени немецкого и чеченского глагола: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Пятигорск, 2010. – 21 с.
79. Атласова Элида. Категория времени глагола в юкагирском языке: на примере языка тундренных юкагиров: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2008. – 24 с.
80. Ахвандерова Алина. Категория времени глагола в говорах чувашского языка: Дисс. ...канд. филол. наук. – Чебоксары, 2003. – 181 с.
81. Айымбетов М.К. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987.
82. Айымбетов М.К. Проблемы и методы квантитативно-типологического измерения близости тюркских языков: Дисс... док. филол. наук. – Тошкент, 1997.

83. Аширбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875 – 1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари мисолида): Филол. фан. канд.... дисс. – Тошкент, 1974. – 155 б.
84. Бабанаров А. Разработка принципов построения словарного обеспечения турецко-русского машинного перевода: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Л., 1981.
85. Баҳриддинова Б. Феъл луғавий шакллари тизими. Тур категорияси: Филол.фан.номз....дисс. – Қарши, 2002. – 137 б.
86. Баҳриддинова Б.М. Феъл луғавий шакллар тизими. Тур категорияси: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002. – 23 б.
87. Bhatrai Anju. A contrastive analysis of the English and Nepali past tenses and an error analysis of Nepali learner's use of the English past tenses. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Indiana, 1999. – 161 p.
88. Биккинина Эльвира. Формы и значения прошедшего времени в татарском языке и его эквиваленты в английском языке: Дисс. ...канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 164 с.
89. Дамбиева Эржена. Категория времени и её выражение в бурятском языке: Дисс. ...канд. филол. наук. – Улан-Удэ, 1999. – 172 с.
90. Джахангиров Фикрет. Система перфектных времен в английском языке и её выражение в азербайджанском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Баку, 2000. – 25 с.
91. Эшмұминов А.А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. – Қарши, 2019. – 140 б.
92. Гильфанов Равил. Система глагольных времен в татарском и французском языках: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Казан, 1998. – 18 с.
93. Груздев Д.Ю. Электронный корпус текстов как эффективный инструмент переводчика: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2013. – 18 с.
94. Ҳожиев А. Ўзбек тилида ҳозирги замон феъли: Филол. фан. канд....дисс. – Тошкент, 1959. – 145 б.

95. Ҳакимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари: Филол. фан. номз... дисс. – Фарғона, 2004. –141 б.
96. Ҳамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)...дисс. – Қарши, 2018. – 252 б.
97. Ҳамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти: Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2021. – 268 б.
98. Ҳамроева Ё. Ўзбек тилининг идеографик луғатини тузиш тамойиллари (ҳаракат ва ҳолат тушунчасини ифадаловчи сўзлар мисолида): Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2010. – 129 б.
99. Игамбердиева Ш. Ўтган замон феъл формаларини ўзбек адабий тили ва Фориш, Наманган шевалари билан қиёслаб ўрганиш: Филол. фан. канд. ...дисс. – Тошкент, 1970. – 137 б.
100. Жулина Екатарина. Категории времени и вида в современном английском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2006. – 19 с.
101. Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси: Филол. фан. док. дисс...автореф. – Тошкент, 2017.
102. Жўраева Ж. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида келаси замон феъли: Филол. фан. канд...дисс. –Тошкент, 1961. – 167 б.
103. Ким Тэ Чжин. Употребление форм настоящего времени русского глагола: В зеркале корейского языка: Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2002. – 223 с.
104. Козьмин А. Семантика форм настоящего времени глагола в английском и немецком языках: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2008. – 21 с.
105. Кузнецов И. О. Автоматическая разметка семантических ролей в русском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Москва, 2016. – 25 с.
106. Marsic G. Temporal Processing of News: Annotation of Temporal Expressions, Verbal Events and Temporal Relations: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements of the University of Wolverhampton for the degree Doctor of Philosophy. – Wolverhampton, 2011. – 349 p.

107. Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фан. номз... дисс. – Бухоро, 1995. – 144 б.
108. Мирзабекова Зарипат. Система настоящих времен кумыкского индикатива: Дисс ...канд. филол. наук. – Махачкала, 2011. – 154 с.
109. Муҳамедова С. Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1999. – 122 б.
110. Муҳаммедов С.А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Ташкент, 1980.
111. Мусаев Т. Ўзбек тилида сезги феъллари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1992. – 116 б.
112. Мусулмонова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида): Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2007. – 112 б.
113. Ножов И.М. Морфологическая и синтаксическая обработка текста (модели и программы): Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2003. – 140 с.
114. Парешнев Евгений. Аспектуальная характеристика высказываний с формами сложного будущего времени в современном русском языке: Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2004. – 169 с.
115. Потапова Т. Диахрония категории времени глагола (на материале русского языка и языков разных систем): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2009. – 21 с.
116. Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол. фан. док. дисс... автореф. – Тошкент, 2008.
117. Song M. Y. The Semantics of Tense and Propositional Attitudes. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Washington, 1999. – 440 p.
118. Сулаймонов А.Ҳ. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ўтган замон феъл категорииси: Автореф.канд. дисс. – Самарқанд, 1949. – 28 б.

119. Султонова Ш. Муқаддас матнларда замон категориясининг лингвомаданий хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD)... дисс. – Тошкент, 2018. – 160 б.
120. Текуев Мусса. Категория времени глагола как ядро функционально-семантического поля темпоральности в карачаево-балкарском языке: Дисс. ...док. филол. наук. – Нальчик, 2001. – 365 с.
121. Uzzamon N. Interpreting the Temporal Aspects of Language: submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – New York, 2012. – 203 p.
122. Умаров Э. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-луғат» Мирзы Мехдихана. АҚД. – Тошкент, 1967.
123. Ваденькова Майя. Система глагольных времен и два плана речевого высказывания в современном немецком языке: Дисс. ...док. филол. наук. – Днепропетровск, 1983. – 390 с.
124. Verhagen M. Time between the lines Embedding a temporal closure component in a mixed-initiative temporal annotation framework: A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Waltham, 2004. – 134 p.
125. Хисамова Динара. Сопоставительное исследование форм прошедшего времени в башкирском и английском языках: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 23 с.
126. Холиёров Ў. Ўзбек тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ...дисс. – Термиз, 2021. – 176 б.
127. Худайберганова З. Ўзбек ва турк тилларида ўтган замон шакллари тизими: Филол.фан.номз... дисс. – Тошкент, 1999. – 201 б.
128. Зиявудинова А. Видо-временные формы глаголов в разносистемных языках (на материале аварского, русского и английского языков): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Махачкала, 2011. – 20 с.

129. Шарипова Ў. Ўзбек тилида юмуш феълларининг маъно валентликлари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 107 б.
130. Шахабитдинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: Филол. фан. номз...дисс. – Самарқанд, 1993. – 140 б.
131. Шахабитдинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фан. док.... дисс. – Андижон, 2001. – 233 б.
132. Шукуров Ш. Ўзбек тили ёзма ёдгорликларида феъл майллари ва замонлари қиёсий планда: Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 1974. – 383 б.
133. Chandekar A.M. The Pragmatics of Tense and Aspect in Narratives: A Linguistic Analysis of Indo-aryan Texts. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Washington, 2015. – 191 p.
134. Christopher A. G. Past-Tense Predication in Seventeenth-Century Russian: a study of two slovonic texts: A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literatures. – Los Angelos, 1997. – 128 p.
135. Chung Kyung-Sook. Space in Tense: The Interaction of Tense, Aspect, Evidentiality and Speech Act in Korean. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy. – Canada, 2005. – 266 p.

IV. Matbuot materiallari va ilmiy maqolalar

136. Allen J. Towards a general theory of action and time// Artificial intellegence. – 1984, – № 2. – P. 123–154.
137. Бондаренко Е.В. Темпоральная номинация в «теплой» лингвистике // Вестник Харьковского университета. – 1996. – №386. – С.16-20.
138. Dowty D. The Effects of Aspectual Class on the Temporal Structure of Discourse: Semantics or Pragmatics//Linguistics and Philosophy. – Swets and Zeitlinger, 1986. – P. 37– 61.

139. Дыбо А.В., Шеймович А.В. Автоматический морфологический анализ для корпусов тюркских языков // Филология и культура. Philology and culture. – 2014. № 2 (36). – С. 20–26.
140. Elov B., Hamroyeva Sh., Axmedova X. Methods for Creating Morphological Analyzer // Intelligent Human Computer Interaction, 14th International Conference. – Tashkent, 2022. – Р. 27–38.
141. Elova D. Tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari // “O‘zbek amaliy filologiyasi istiqbollari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2022. – В. 140–148.
142. Gast V., Bierkandt L., Ch.Rzymski. Creating and retrieving tense and aspect annotations with GraphAnno, a lightweight tool for multi-level annotation. <https://aclanthology.org/W15-0203.pdf>. (Saytga murojaat: 27.02.2021.)
143. Hornstein N. Towards a theory of tense//Linguistic Inquiry. – 1977, – № 3. – Р. 521–557.
144. Исраилова Н.А., Бакасова П.С. Морфологический анализатор кыргызского языка. // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. Т 2. – Казань, Издательство Академии наук Республики Татарстан, 2017. – 327 с.
145. Ишмуратов А. Категория времени и логическая структура текста// Логико-гнезеологическое исследования категориальной структуры мышления. -Киев: Наук. Думка, 1980. – С. 262–282.
146. Жалолова Ш. Феълларнинг лексик-грамматик боғлиқликка асосланган қиёсий таснифи // Тил ва адабиёт таълими, 2016. – №7. – Б.43
147. Желтов П.Б. Морфологический анализатор национального корпуса чувашского языка. // В сборнике: Совершенствование методологии познания в целях развития науки. Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. 2 ч. – 2017. – С. 11–13.
148. Калонова Д. Ўзбек тилида компьютер лугатчилиги. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2012. – №3. – Б. 97.

149. Караулов Ю. Языковое время и языковое пространство (о понятии хроноглассы)//Вестник Московского университета. Филология. – 1970. – № 1. – С. 32–36.
150. Корневая В. Глагольные формы и контекст во временной характеристики предложения//Простое предложения: научный анализ и преподавание в школе и вузе. – Воронеж: Воронежский университет, 1990. – С. 69–73.
151. Маковский М. Понятие лингвистического времени// Иностранный язык в школе, – 1976. – № 6. – С. 46–48.
152. Moens M. and Steedman M. Temporal Ontology and Temporal Reference//Computational Linguistics. – June, 1988. – P. 15–28.
153. Мурьянов М.Ф. Время (понятие и слово)// Вопросы языкоznания. –1978. – №2. – С. 52-67.
154. Oflazer K. Two-level Description of Turkish Morphology // Literary and Linguistic Computing. – Vol. 9, No 2. – 1994. – P. 137–148.
155. Петрухина Е. Когнитивные модели времени в русской грамматике// Сборник научных статей, посвященных юбилею Н.Н.Болдырева «Концептуальное пространство языка». – 2005. – С. 111–128.
156. Потаенко Н.А. К языковому освоению временной структуры действительности//Вопросы языкоznания. – 1984. – №6. – С.43–47.
157. Собиров А., Абдураҳмонова Н. Корпус ёрдамида тезаурус яратишнинг концептуал аҳамияти // “Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк” халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2019. – Б. 35–38.
158. Сулейманов Д.Ш., Гильмуллин Р.А., Гатауллин Р.Р. Морфологический анализатор татарского языка на основе двухуровневой модели морфологии // Пятая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017». – Труды конференции. Т 2. – Казань: Академия наук, 2017. – 327 с.
159. Торотоев Г.Г., Ноговицына А.Н. Лингвистическое аннотирование наклонений глагола якутского языка. // Вестник Северо-Восточного

федерального университета им. М.К.Аммосова. – 2017. – №3 (59). – С. 108–120.

160. Хертек А.Б., Оржак Б.Ч. О морфологической разметке электронного корпуса текстов тувинского языка //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 2–7 (18). – С. 214–218.
161. Яковлева Е.С. Языковая отражение циклической модели времени// Вопросы языкознания. – 1992. – № 4. – С.73–84.

V. Lug‘atlar

162. Hamroyeva Sh., Xoliyorov O‘., Abdualimova G. O‘zbek tilining fe’l shakllari lug‘ati. (“kiymoq” fe’li misolida) I jild. – Termiz: Термиз давлат университети нашр-матбаа, 2021. – 492 б.
163. Каримов С., Қаршиев А., Исройлова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг лугати. Алфавитли лугат. Частотали лугат. Терс лугат. – Тошкент, 2007. – 420 б.
164. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
165. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672б.
166. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2006. – 688 б.
167. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – 608 б.
168. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2008. – 591 б.

VI. Elektron resurslar

169. <http://uzschoolcorpara.uz>
170. <https://uzkorpus.uz>
171. <http://uzbekcorpus.uz>

ILOVALAR

1-ilova

Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning o‘zbek tili shevalaridagi variantlari¹⁹⁹

1.	O‘tgan zamon shakllari	
	Adabiy tildagi shakli	Shevalardagi variantlari
1.1	-di	-di, -ti, -du, -tu, -tī, -dī, -tī:, -dī:, -lī
1.2	-(i)b	-ip, -p, -ip, -āp, -i:p
1.3	edi (ot kesim tarkibida)	īdī, idī, adī, ädi, -dī, -du, -dü, -jdī, -ijdī.
1.4	-gan (-kan, -qan)	-gan, -kan, -qan, -γan, -gän, -kän, -qän, -γän, -γān, -kān, -qān, -ä:n, -jän
1.5	-gan edi (-kan edi, -qan edi, -gandi, -kandi, -qandi)	-ganidi, -qanidi, -kanidi, -yanidi, -gänädi, -qänädi, -känädi, -yänädi
1.6	-(i)b edi	-īvī:dī, -īvī:du, -u:dī, u:du, -i:vedī, - i:vädi, -uvdī
1.7	-(a)r edi	-aridī, -arädi, -äjdī, du:rī:dī, -yīčī:dī, - yučī:dī, -qīčī:dī, -kīčī:dī, -gīčī:jdī, - äjčī:jdī, -jčī:jdī, -äddi, -äddu
	-mas edi	-masi:jdī, -mastī:, -mäjčī:jdī
1.8	-(a)yotgan edi (-(a)yotgandi)	-jätkänidi, -jätkänidi, -jäkkänidi, - vätkänidi, -utkanidi, -utkandi
1.9	-(a)yotib edi	-tī:vī:dī:, jā:tī:vī:dī:, -jätuvdī, -tuvdī
1.10	-(a)yotir edi	-jätüridi, -jatī:rīdi, -vatirdi
2.	Hozirgi zamon shakllari	

¹⁹⁹ Shevadagi shakllar tarkibida alifbodagi harflardan tashqari quyidagi transkripsion belgilar qo‘llandi:
ä – oldingi qator, lablanmagan a unli.

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan shahar va shahar tipdagisi shevalarga xos unli

ī – unlisining qisqa talaffuz etiluvchi variatsiyasi, lablanmagan, orqa qator, yuqori tor unli.

ī: – orqa qator, lablanmagan, yuqori tor, cho‘ziqroq talaffuz etiluvchi unli.

j – amaldagi y tovushi o‘rnida qo‘llangan.

č – amaldagi ch tovushi o‘rnida qo‘llangan.

γ – amaldagi g‘ tovushi o‘rnida qo‘llangan.

: – bu diakritik belgi tovushning cho‘ziqroq talaffuz etilishini ifodalaydi.

	Adabiy tildagi shakli	Shevalardagi variantlari
2.1	-a	-a, -ä, -ā
2.2	-yap	-jäp,-väť,-vät, -uttü, -jāp, -jat, -āp, -jāp, -ajt, -äjt
2.3	-(a)yotib	- jätip, -djatip, -vatip, -vätip, -ïvatip, -ivätip
2.4	-(a)yotir	-vatii:r, -jati:r, -žatii:r, -jätir
2.5	-(a)yotgan	-vätkän, -utkän, -jätkän, -jätkän, -jäkkän
2.6	yurib	jurip, jurim (man, miz), jurup, jurum, žuru, žur, žuri, durip, jur, žurip, žurip
2.7	turib	turip, turup, türip, turim, turum, turub,turib, turu, turü.
2.8	o‘tirib	otirip, otirim, ottirip, oltirip, uttirip, otürip, votii:rü:p, äfti:rü:pü:tü:, otü:ru, otü:r, otur, otriip
2.9	yotib	jätii:p, jätii:m(man,miz), jätip, jätim, žatii:p, žatp, žatip, žä:p, vatip
3.	Kelasi zamon shakllari	
	Adabiy tildagi shakli	Shevalardagi variantlari
3.1	-a	-a, -ä, -ā
3.2	-(a)r	-är, -är, -ar
3.3	-adigan, -ydigan	-digän, -tigän, -di:yan, -ti:yan
3.4	-(y)ajak	-žaq, -ažaq, -čaq,

-kan zamon shakli bilan birikuvchi fe'llar ro'yxati²⁰⁰

T/r	Fe'l lemma	Zamon shakli	Token	Ta'limiy korpus matnlarida uch rash chastotasi
1	chek	-kan	chekkan	1758
2	ek		ekkan	420
3	tik		tikkan	308
4	cho'k		cho'kkан	295
5	zerik		zerikkан	155
6	to'k		to'kkан	140
7	birik		birikkан	120
8	so'k		so'kkан	106
9	buk		bukkan	15
10	bo'k		bo'kkан	8
11	ichik		ichikkан	5
12	junjik		junjikkан	3
13	entik		entikkан	2
14	kuyik		kuyikkан	1
15	elik		elikkан	0
16	hurk		hurkkan	0
17	jerk		jerkkan	0
18	kerk		kerkkan	0
19	ko'zik		ko'zikkan	0
20	uzik		uzikkan	0
21	uzluk		uzlukkan	0
22	yelik		yelikkan	0

²⁰⁰ Fe'llarning ro'yxatdagi ketma-ketligi ta'limiy korpus matnlarida qo'llanilish miqdoriga ko'ra berildi, miqdar bir xil bo'lganda alifbo tartibiga asosan keltirildi.

-qan zamon shakli bilan birikuvchi fe'llar ro'yxati

T/r	Fe'l lemma	Zamon shakli	Token	Ta'limiy korpus matnlarida uch rash chastotasi
1	chiq	-qan	chiqqan	47384
2	yoq		yoqqan	1008
3	qiziq		qiziqqan	995
4	taq		taqqan	852
5	qo'rq		qo'rqqan	580
6	yuq		yuqqan	397
7	yo'liq		yo'liqqan	350
8	boq		boqqan	280
9	oq		oqqan	252
10	toliq		toliqqan	172
11	chaq		chaqqan	157
12	oshiq		oshiqqan	101
13	qoniq		qoniqqan	57
14	chiniq		chiniqqan	54
15	tiq		tiqqan	47
16	uq		uqqan	45
17	qoq		qoqqan	40
18	zo'riq		zo'riqqan	35
19	siq		siqqan	25
20	ochiq		ochiqliq	11
21	qirq		qirqqan	10
22	suq		suqqan	10
23	siniq		siniqqan	6
24	yiq		yiqqan	5

25	hayiq
26	intiq
27	qalq
28	orziq
29	unniq
30	bo‘g‘riq
31	tutaq
32	biq
33	buriq
34	bo‘liq
35	bo‘riq
36	hapriq
37	hovliq
38	joniq
39	pishiq
40	so‘q
41	tiniq
42	tutoq
43	to‘liq
44	uzoq
45	uloq
46	xomiq
47	yutoq

hayiqqan	4
intiqqan	3
qalqqan	3
orziqqan	2
unniqqan	2
bo‘g‘riqqan	1
tutaqqan	1
biqqan	0
buriqqan	0
bo‘liqqan	0
bo‘riqqan	0
hapriqqan	0
hovliqqan	0
joniqqan	0
pishiqqan	0
so‘qqan	0
tiniqqan	0
tutoqqan	0
to‘liqqan	0
uzoqqan	0
uloqqan	0
xomiqqan	0
yutoqqan	0

O‘tgan zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni annotatsiyalash bo‘yicha modellar

T/r	Zamon shakli	Modellari	Misol
1	-di	1. F+↓N+↓BB2+di+Sh1 bo‘lsa, “di= Z1(1)”	bordim
		2. F+↓N+↓BB2+(i)b/a/y/(a)yotib+di bo‘lsa, “di=Sh2”	boradi
		3. F+↓N+↓BB2+di+Ø/lar/yuklama bo‘lsa, “di = Z1(1) va shaxs-son”	bordimi
		4. F+↓N+(i)b+nima qil+di+m/nima qil+di+k bo‘lsa, “di= Z3”	borib nima qildim
		5. endi+nima qil+di+m/nima qil+di+k bo‘lsa, “di= Z3”	endi nima qildim
		6. F+↓N+↓BB2+sa+↓Sh1+nima de+di+ng/nima de+di+ngiz bo‘lsa, “di=Z3”	borsak nima dedingiz
		7. F+↓N+↓BB2+di+↓Sh1+deyavering bo‘lsa, “di=Z3”	bordim deyavering
2	-b/-ib	8. F+↓N+↓BB2+b+Sh2 bo‘lsa, “b=Z1(2,al1)”	o‘qibman
		9. F+↓N+ib+Sh2 bo‘lsa, “ib=Z1(2,al2)”	boribman
		10. F+↓N+b/ib+Ø bo‘lsa, u holda “b/ib=ravishdosh”	borib
		11. F+↓N+↓BB+b/ib+Sh2 bo‘lsa, u holda “b/ib=Z1(2)”.	boribdi
		12. F=Harakat fe’li {yot/tur/o‘tir/yur} +↓N+ib+Sh2 bo‘lsa, “ib=Z1(2,al2)”	ikki kun yuribdi
		13. F{yot/tur/o‘tir/yur}+↓N+BB2+b+Sh2 bo‘lsa, u holda “b=Z1(2,al1)”	yotmabdi

		14. F=Holat fe’li {yot/tur/o‘tir/yur} +↓N+ib+Sh2 bo‘lsa, “ib=Z2”	ko‘chada yuribman
		15. F=Ko‘makchi fe’l{yot/tur/o‘tir/yur} +↓N+ib+Sh2 bo‘lsa, “ib=Z2”.	borib turibman
3	-gan/-kan/ -qan	16. F+↓N+↓BB2+gan +Sh2 bo‘lsa, “gan= Z1(3,al1)”	keltirmagansan
		17. F{k bilan tugovchi fe’llar ro‘yxatdagi 22 fe’l lemma}+kan+Sh2 bo‘lsa, “kan= Z1(3,al2)”	chekkansiz
		18. F{q bilan tugovchi fe’llar ro‘yxatdagi 47 fe’l lemma}+qan+Sh2 bo‘lsa, “qan= Z1(3,al3)”	chiqqanmiz
		19. F+↓N+↓BB2+gan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ ingiz +↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+ ↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “gan=Z1(3,al1)/o‘tgan zamon sifatdoshi”	bormaganimiz
		20. F{k bilan tugovchi ro‘yxatdagi 22 fe’l lemma}+kan+ ↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+ ↓ning/ni/ ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “kan=Z1(3,al2)/o‘tgan zamon sifatdoshi”	chekkanlarni
		21. F{k bilan tugovchi fe’llar ro‘yxatdagi 22 fe’l lemma}+kan bo‘lsa, u holda “kan= Z1(3,al2)	chekkan
		22. F{q bilan tugovchi ro‘yxatdagi 47 fe’l lemma}+qan+ ↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+ ↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “qan=Z1(3,al3)/o‘tgan zamon sifatdoshi”	chiqqanim

		23. Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/undov/modal/ko‘makchi + edi+↓Sh1 bo‘lsa, “edi=Z1(4)”	o‘quvchi edim
4	edi	24. Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/undov/ modal/ko‘makchi + emas+edi+↓Sh1 bo‘lsa, “edi=Z1(4)”	yaxshi emas edi
		25.Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/ undov/ modal/ko‘makchi + mas+edi+↓Sh1 bo‘lsa, “edi=Z1(4)”	yaxshimas edi
		26. Ot/sifat/son/olmosh/ravish/harakat nomi/taqlid/undov/ modal/ko‘makchi + emas+di+↓Sh1 bo‘lsa, “di=Z1(4)”	birinchimasdi
		27. F+↓N+↓BB2+gan edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “gan edi= Z1(5,al1,var1)”	borgan edi
		28. F+↓N+↓BB2+gandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “gandi= Z1(5,al1,var2)”	borgandim
5	-gan edi/-kan edi/-qan edi	29. F{k bilan tugovchi ro‘yxatdagi 22 fe’l lemma}+kan edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “kan edi = Z1(5,al2,var1)”	chekkan edingiz
		30. F{k bilan tugovchi ro‘yxatdagi 22 fe’l lemma}+kandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “kandi = Z1(5,al2,var2)”	chekkandingiz
		31. F{q bilan tugovchi ro‘yxatdagi 47 fe’l lemma}+qan edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “qan edi=Z1(5,al3,var1)”	chiqqan edik
		32. F{q bilan tugovchi ro‘yxatdagi 47 fe’l lemma}+qandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “qandi= Z1(5,al3,var2)”	chiqqandik

6	-b edi/-ib edi	33. F+↓N+↓BB2+b edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “b edi= Z1(6,al1)”	o‘qimab edim
		34. F+↓N+ib edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ib edi=Z1(6,al2)”	borib edim
7	-r edi/-ar edi	35. F+r edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “r edi= Z1(7,al1,var1)”	o‘qir edi
		36. F+↓N+ar edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ar di = Z1(7,al2, var1)”	borar edi
		37. F+rdi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “rdi= Z1(7, al1, var2)”	o‘qirdi
		38. F+↓N+ardi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ardi= Z1(7, al2, var2)”	bordirardi
		39. Ism tushum kelishigi +F{ chiq, qayt}+ar+di +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ar=orttirma nisbat, -di=Z1(1)”.	uni chiqardi; bolani qaytardi.
		40. F+↓N+BB2+s edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda -s edi= Z1(7,al1, var1)	bormas edim
		41. F+↓N+BB2+sdi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda -sdi=Z1(7,al1, var2)	bormasdym
8	-(a)yotgan edi//-(a)yotgan di	42. F+↓N+↓BB2+yotgan edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotgan edi=Z1(8,al1,var1)”	o‘qiyotgan edik
		43. F+↓N+↓BB2+yotgandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotgandi=Z1(8,al1,var2)”	o‘qiyotgandik
		44. F+↓N+ayotgan edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotgan edi=Z1(8,al2,var1)”	borayotgan edim
		45. F+↓N+ayotgandi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotgandi=Z1(8,al2,var2)”	borayotgandim
9		46. F+↓N+↓BB2+yotib edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotib edi= Z1(9,al1)”	o‘qiyotib edi

	-yotib edi/ayotib edi	47. F+↓N+ayotib edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotib edi= Z1(9,al2)”	borayotib edim
10	-yotir edi/-ayotir edi	48. F+↓N+↓BB2+ yotir edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “yotir edi= Z1(10,al1)”	o‘qiyotir edi
		49. F+↓N+ ayotir edi +↓Sh1 bo‘lsa, u holda “ayotir edi= Z1(10,al2)”	borayotir edi
11	-moqda edi	50. F+↓N+moqda edi+↓Sh1 bo‘lsa, u holda “moqda edi= Z1(11)”	bormoqda eding

5-ilova

Hozirgi zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni annotatsiyalash bo‘yicha modellar

T/r	Zamon shakli	Modellari	Misol
1	-a/-y	1. F+↓N+↓BB2+y+Sh2 bo‘lsa, u holda “y=Z2(1,al1)”	o‘qiymen
		2. F+↓N+a+Sh2 bo‘lsa, u holda “a=Z2(1,al2)”	bilaman
2	-yap	3. F+↓N+↓BB2+yap+Sh2 bo‘lsa, u holda “yap= Z2(2)”	bormayapsan
		4. F+↓N+↓BB+yap+di bo‘lsa, u holda “di→ti”	boryapti
3	-moqda	5. F+↓N+moqda+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “moqda=Z2(3)”	bormoqdaman
		6. {F+↓N+moqda}=kesim bo‘lsa, u holda “moqda=Z2(3)”	U bormoqda.
4	-yotib/- ayotib	7. F+↓N+↓BB2+yotib+Sh2 bo‘lsa, u holda “yotib= Z2(4,al1)”	o‘qiyotibdi
		8. F+↓N+ayotib +Sh2 bo‘lsa, u holda “ayotib= Z2(4,al2)”	borayotibmiz

5	-yotir/-ayotir	9. F+↓N+↓BB2+yotir+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “yotir= Z2(5,al1)”	o‘qiyotir
		10. F+↓N+ayotir+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “ayotir= Z2(5,al2)”	borayotirman
6	-yotgan/-ayotgan	11. F+↓N+↓BB+yatgan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “yatgan= Z2(6,al1)”	o‘qiyotganlar ni
		12. F+↓N+ayotgan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “ayotgan= Z2(6,al2)”	borayotganim iz
		13. F+↓N+↓BB2+yatgan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, “yatgan= Z2(6,al1)”	o‘qiyotganmis hman
		14. F+↓N+ayotgan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, “ayotgan= Z2(6,al2)”	borayotganmi sh
7	-ydigan /-adigan	15. F+↓N+↓BB2+ydigan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ /ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/ a bo‘lsa, u holda “ydigan= Z2(7,al1)”	o‘qiydiganlar dan
		16. F+↓N+adigan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+ ↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+ ↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “adigan= Z2(7,al2)”	biladiganga
		17. F+↓N+↓BB2+ydigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “ydigan= Z2(7,al1)”	o‘qiydiganma n
		18. F+↓N+adigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “adigan= Z2(7,al2)”	biladigansan
8	yurib	19. F{yur}+ib+Sh2 bo‘lsa, “yurib=Z2(8)”	yuribman
9	turib	20. F{tur}+ib+Sh2 bo‘lsa, “turib=Z2(9)”	turibsan
10	yotib	21. F{yot}+ib+Sh2 bo‘lsa, “yotib=Z2(10)”	yotibdi
11	o‘tirib	22. F{o‘tir}+ib+Sh2 bo‘lsa, “o‘tirib=Z2(11)”	o‘tiribmiz

Kelasi zamонни ifodalovchi grammatik shakllarni annotatsiyalash bo‘yicha modellar

T/r	Zamon shakli	Modellari	Misol
1	-a/-y	1. KZIQB+F+↓N+↓BB2+y+Sh2 bo‘lsa, u holda “y=Z3(1,al1)”	ertaga o‘qiyman
		2. KZIQB +F+↓N+a+Sh2 bo‘lsa, u holda “a=Z3(1,al2)”	keyin boradi
2	-r/-ar	3. F+↓N+r+↓Sh2 bo‘lsa, “r=Z3(2,al1)”	o‘qirman
		4. F+↓N+ar+↓Sh2 bo‘lsa, “ar=Z3(2,al2)”	borarsan
		5. Ism _{tushum} kelishigi +F{chiq, qayt}+ar+↓Z+↓Sh” bo‘lsa, u holda “ar= orttirma nisbat”	uni chiqar; kitobni qaytar
		6. F+↓N+BB2+s+↓Sh2 bo‘lsa, “s=Z3(2,al1)”	bormasmiz
3	-ydigan/-adigan	7. KZIQB+F+↓N+↓BB2+ydigan+↓lar+↓im/ing/i/imiz/ingiz+ ↓ning/ni/ ga/da/dan +↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “ydigan= Z3(3,al1)”	ertaga o‘qiydigan
		8. KZIQB+F+↓N+adigan+↓lar+↓im /ing /i/imiz/ingiz+↓ning/ni/ga/da/dan+↓niki+↓dir/mi/chi/a bo‘lsa, u holda “adigan= Z3(3,al2)”	keyin boradiganlardan
		9. KZIQB+F+↓N+↓BB2+ydigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “ydigan= Z3(3,al1)”	ertaga ishlaydiganman
		10. KZIQB+F+↓N+adigan+↓Sh2+↓mish+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “adigan= Z3(3,al2)”	keyin boradiganmis hsan
4	-yajak/-ajak	11. F+↓N+↓BB2+yajak +↓Sh2 bo‘lsa, u holda “yajak= Z3(4,al1)”	o‘qimayajak

		12. F+↓N+ajak+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “ajak= Z3(4,al2)”	borajakman
5	-gay/-kay/-qay	13. F+↓N+↓BB2+gay +↓Sh2 bo‘lsa, u holda “gay= Z3(5,al1)”	borgaymiz
		14. F{k bilan tugovchi 22 lemma}+kay+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “kay= Z3(5,al2)”	ekkaysan
		15. F{q bilan tugovchi 47 lemma}+qay+↓Sh2 bo‘lsa, u holda “qay= Z3(5,al3)”	chiqqaymiz